BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1291.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTAMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA.

VOLUME II. FASCICULUS I.

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.
1911.

ॐ रामः ।

अनुमानखण्डस्य

तत्त्वचिन्तामणिः

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमितिलक्षणैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्ष-धर्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षते-

---

अनुमानगादाधर्य्यां

पक्षतानिरूपणम् ।

ॐ नमः शिवाय । मूले व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शन-न्यूनतां परिजिहीर्षुस्तयोरेककार्य्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्य-नन्तरमित्यादि मूलमवतारयति "अनुमितीति" अनुमितिलक्षणं अनुमिति स्वरूपं यदेककार्य्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत् प्रयोजकत्व-

त्यर्थः तेन न पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तमः प्रभृतिषु समवायेन आकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् ।

रूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च (१) कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षतायानकारणतावच्छेदकघटकत्वं (२) तामनन्तर्भाव्यपर्व्वतादिवृत्तित्वज्ञानत्वेनैवानुमितिजनकत्वात् तथापि पक्षताया अनुमितौ स्वातन्त्र्येण कारणतया तदुपलक्षितधर्म्मिवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तद्घटितविशिष्टस्यैककार्य्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् । निरूपयितुमिति, निरूपणं प्रतिपत्त्यनुकूलोव्यापारः एवञ्च पक्षधर्म्मताघटकपक्षतानिरूपणस्यापि पक्षधर्म्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणत्वमक्षतमिति मूले पक्षतानिरूपणेऽपि पक्षधर्म्मतां निरूपयितुमित्यस्य नासङ्गतिः । पक्षे धर्म्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्म्मतापदं पक्षीयधर्म्मविशेषरूप-

---

(१) कारणतावच्छेदकाद्यन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वरूपं जनकजनकतावच्छेदकसाधारणं प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(२) अयमभिप्रायः व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानमनुमितौ हेतुः तत्र पक्षांशे पक्षताविशेषणविधयाप्रविष्टा यद्यपीत्यादिग्रन्थेन पक्षताया पक्षांशे विशेषणविधयानिवेशे प्रयोजनाभावमुक्त्वा तथापीत्यादिग्रन्थेन पक्षांशे पक्षताया उपलक्षणत्वं स्वरूपसत्त्वमवश्यमुपेयमन्यथा पक्षताया असत्त्वे पक्षताज्ञानसत्त्वे अनुमित्यापत्तेः स्वरूपसत् पक्षतासत्त्वे अनुमित्यनुपपत्तेश्चेति ।

पक्षतापरमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । तथात्वे लिखनसंक्षेपनिर्व्वन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षायां वीजाभावात् । व्याप्तीतीति । व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण व्याप्त्यनन्तरमितिपाठे च तत्रैकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादौत्युपेक्ष्य-प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्याप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः । तत्रेति, मूले तत् पदं पक्षधर्म्मतापरं सप्तम्यर्थश्च घटकत्वं अन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम् । सन्दिग्धेत्यादि मूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्म्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्यीभूतधर्म्मसन्देहवत्वं, तादृशसन्देहपर्य्यवसितं, पक्षतेत्यर्थः । तत्र साध्ये धर्म्मत्वनिवेशनमफलं धर्म्मपदसार्थक्याय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्म्मत्वम् । साध्यं धर्म्मो यस्य इति बहुव्रीहिबलात्, साध्यनिरूपितधर्म्मित्वपर्य्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्धं स्वधर्म्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्म्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्म्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत् । एवं साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेतिसंशयासंग्रहः, तादृशसंशयोपादाने च, पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्म्मत्वांशं परित्यज्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति "यत्रेति," यत्र इति यद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थश्च निर्णयान्वयिविशेष्यत्वं, साध्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, षष्ठ्यर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयेऽन्वयः, तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयिविशेष्यत्वं, तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः। पक्षविशेष्यकसाध्याभावविशिष्टबुद्धाविव साध्यधर्म्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धावपि पक्षः साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्ति नवेत्यादिसंशयसंग्रहः। एवञ्च शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगावच्छिन्न-शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकसंशयो हेतुरिति-पर्य्यवसितम्। तादृशनिश्चयप्रतिवध्यत्वस्य यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चयप्रतिबध्यघटादिसंशय-साधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रवेशः। अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः। तेन वह्निसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भाव्य वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथाविधसंशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वानुपपत्तिः (१)। न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रति-

(१) ननु महानसीयवह्निमानिति निश्चयो महानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रत्येव प्रतिबन्धकः न तु शुन्दरमहानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रति, तथाच प्रतिबध्यादावपि अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्य्याप्तिनिवेशः तथाच पर्य्याप्ति-

बन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेर्निविष्टत्वे-ऽपि, वह्निमानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्यादि-संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः(१) इत्यञ्चाहार्य्यस्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकतया अनाहार्य्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दित-त्वञ्च निश्चयेविशेषणं देयमतो न तथाविधनिश्चयत्वान्यूनवृत्तिप्रति-बन्धकत्वाप्रसिद्धिः । पर्व्वतो वह्निमान्न वेत्यादेः कस्यापि संशयस्य धर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारक--निश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वा-द्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षतावच्छेदका-

---

पर्य्यालोचनया महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नासती वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपकप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वह्न्यभाववान् पक्ष इति बुद्धेरपि तादृशप्रतिबध्यत्वात् कथं पक्षतात्वानुपपत्तिरुक्तेतिचेन्न. उक्तरूपेणप्रति-बध्यत्वे महानसीयवह्निमानिति निश्चयस्य वह्निमहानसीयाभाववानिति बुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

(१) न च साध्यतावच्छेदकताश्रयपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चय-त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वं निवेशनीयं पर्य्याप्तिपर्य्यन्तं उपलक्षणविधया निवेश्यं तथाच वह्निमानिति निश्चयनिवर्त्त्यत्वमादायमहानसीयवह्निमान् वह्निसामान्या-भाववान् वा इत्यादि संशयस्य संग्रहः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवे-त्यादेर्न पक्षतात्वापत्तिरिति किं व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति वाच्यं वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान्नवेत्यादेः पक्षतात्वापत्तेः व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यधूमाभावप्रकारकं ज्ञानं प्रति बाधनिश्चयविधयाऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशा-भावप्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्रीविधया प्रतिबन्धकत्वात् व्यापकतानिवेशे च सामग्रीघटककारणान्तरविरहस्थले तादृशनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् न तादृश-निश्चयत्वव्यापकत्वमिति बोध्यं यदि च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेश्यते तदा नायं दोष इति ध्येयम् ।

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम्। उपनीत-भानात्मकवाधनिश्चयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्तनीय-तया, भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया, तथाविध वाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम्। न च पक्षसाध्य-विशिष्टकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य संशयत्वस्य दुर्व्वचतया पुन-रननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यं वाधनिश्चयनिवर्त्तनीयस्यैवात्र संशय-पदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि च, साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रति-योगित्वनिश्चय एव सुलभो वाधः, एकविधवाधोपादानेनैव विविध-संशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दोषाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात्(१)। यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव संशयपदेन विव-क्षितमिति नाननुगमः। साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशिष्टक-संशयस्यापि तथात्वादिति, तदसत्, तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्यान-वगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्र-हात्। न च केवलान्वयि स्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृश-संशयादेवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यं प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवला-न्वयि ग्रन्थे मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात्। वस्तुतस्तु तादा-त्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धत्वाभावरूपकोट्यप्रसिद्धेः। न च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षताव-

(१) पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिनिश्चयविषयत्वेन नानाविध वाधस्य तादृश-ज्ञानविरोधिनिश्चयत्वेन विविधवाधनिश्चयस्य अनुगमसम्भवादिति भावः।

च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया पक्षतात्वमङ्गीकर्त्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानभेदा-प्रसिद्धग्राकोत्य-प्रसिद्धेरिति वाच्यं, प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेनवर्त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्धग्रासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् । तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वावच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च, एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुपपत्तेस्तत्रसाध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसंशयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्याकारकस्यैव पक्षतात्वोपगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात् । अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले च वह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकालेऽनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमिति हेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायां अनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकालेऽनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयो-

जनकतापत्तेः। न च तादृशसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चयरूपबाधाप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं वह्निव्याप्याभावाभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो वह्निमान्नवा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यतया तावतापि तद्वारणासम्भवात्। यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता–निवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, वह्न्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तन्न वह्न्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया वह्न्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात्(१) यत्र च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्यैव, पक्षत्वं साध्यत्वञ्च, तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात्। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया, वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति, वह्न्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तद्विषयतायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण नातिप्रसङ्गः। तदपि न तावतापि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतः स वह्नि-

(१) अत्रेदं बोध्यं पक्षसाध्यभेदेन पक्षताया भिन्नत्वात् वह्न्यभावादि-साध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयत्वादिकं न निवेश्यते वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानित्यनुमितौ वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयवारणाय पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतावहिर्भूतत्वं साध्यविषयतायां निवेश्यते तदापि न निस्तारः वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वे साध्यत्वे च तदनिर्व्वाहादिति।

मान्न वेतिसंशयवारणासम्भवात्(१) अत्रोच्यते, संशयत्वं, स्वनिष्ठविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमात् संशयनिष्ठ वह्निमत्पर्व्वतादिविषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्तित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वोपपत्तिः वह्न्यादिसाध्यकस्थले, वह्न्यभाववान् पर्व्वतो घटवान्नवेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्म्माक्रान्तस्य साध्यवत्वनिश्चयप्रतिबध्यस्य च वारणायसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटकप्रतिबध्यताविशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अतथात्वात् नातिप्रसङ्गः तत्र पक्षः वह्न्यभाववान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वमिष्टमेव तस्य वह्निः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयसमशीलत्वात् स्वनिष्ठविषयतायाञ्च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेशनीयन्तेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य व्युदासः तत्र वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन व्याप्यस्य पृथग्भानेऽपि(२) संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठवह्निमत्पक्षविषयिताया वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात्। एवञ्च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्न्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य महानसीयवह्निमान्नवा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्ववार-

---

(१) महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति क्वचित् पाठः बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वरक्षणाय महानसीयेत्यादिकं पक्षविशेषणं बोध्यम् ।

(२) वह्निव्याप्याभावाभाववान् पक्षः वह्निमान्न वा पक्ष इति संशयसम्भवेऽपीतिभावः ।

णायसाध्यवत्तानिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेन (१) मित्यवधेयं, (२) एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौपक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनोनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षतात्वमितिसंक्षेपः(३)। अथावच्छेदकावच्छेदेनकोटिमवगाह्मानस्य कोटिद्वयावगाहिनः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्तरूपाक्रान्तत्वात्। न च विरोधावगाहित्वनिवेशात्तद्वारणसम्भवः क्वचित् किञ्चित् प्रतियोगिकविरोधभानस्य समुच्चयेप्यक्षतत्वात् साध्यतदभावादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्यासम्भवादिति चेन्न, संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायान्तद्वत्वग्रह-

(१) न च तादृश-प्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयत्व-व्यापक-प्रतिबन्धकतानिरूपितत्वं लाघवान्निविश्य-वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वं वारयितुं शक्यते किमर्थं तादृश-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशितं इति वाच्यं वह्निः पर्व्वतवृत्तिर्नवेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तेस्तत्र पर्व्वतवृत्तित्वावच्छिन्नाभावावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यताया बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्व्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभावादिति।

(२) अवच्छेदकावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले पर्व्वतत्व-सामानाधिकरण्येन साध्याभावमवगाहमानस्य महानसीयवह्निकोटि-सामानाधिकरण्येनावगाहमानस्य वह्न्यभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो महानसीयवह्निमान्नवा इत्याकारकसमूहालम्बनात्मक संशयस्य पक्षतात्व-वारणाय यथाश्रुत-साध्यनिश्चय-प्रतिबध्यत्वमपहाय-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति बोध्यम्।

(३) तथाच सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिनिश्चयीय विषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठविषयतापदेन न तदुपादानसम्भव इति भावः।

विषयीभूतधर्म्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्यातद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्यव्याप्यवृत्तितावगाहित्वेनैव, प्रतिबन्धकतोपेयते। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधारताकत्वं सर्व्वत्रप्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयैव भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वविषयित्वानिरूपितत्वात् अत उक्तसंशयत्वनिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य पक्षतात्वापत्तिविरहात्। अथवा स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायास्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयितानिरूपिताप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारितैव संशयत्वं तच्च (१) समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभानेन कोटिद्वयविषयि-

---

(१) एवम्विध संशयत्वनिर्व्वचनपक्षेऽपि निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायां प्रकारितायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश्यं अन्यथा शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न साध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। एवं बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन स्वघटितेत्यत्र स्वं विशेषणीयं, अन्यथा वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। नचैवं सति स्वघटितेत्यादि भूतान्तं व्यर्थं स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यत्र स्वं बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन विशेष्यतां निरुक्तविरोधविषयतानिरूपितप्रकारितैव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोपादीयतामिति वाच्यं, तथासति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयमवगाहमानस्य पर्व्वतो वह्निमानवह्निविरुद्धवह्न्यभाववांश्चेति समूहालम्बनस्य अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यनिश्चयबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। भूतान्तोपादाने च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहितायाः सामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्ध-

तयोर्व्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चान्तत: कोट्यो: संसर्गतयापि परस्परविरोधभानोपगमेन सकलसंशयसंग्रह:। यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपादानसम्भवात् नवस्त्वन्तरविरोधभानमादायातिप्रसङ्ग:। केचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यताशालित्वं समुदितार्थ: संशये

कतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वा भावात् नताद्दशापत्तिः अवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयमवगाहमानस्य समुच्चयस्य पक्षतात्ववारणाय स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यादि निरूपितान्तमित्यादिकं पूर्व्वोक्तदिशैव बोध्यम्। एवञ्च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयता निरूपिताप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारित्वं संशयत्वम्। अथात्र पर्व्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्व्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वनिष्ठवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्न-विषयताघटितधर्म्मावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतायां महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापक-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति चेन्न ताद्दश-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनेन ताद्दश-प्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रय-पर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं वाच्यं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-विषयताया वह्नित्वावच्छिन्न-विषयतात्वेन वह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादुक्तस्थले पर्व्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतिबध्यतायां प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं निवेश्यं वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकताश्रयपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन पर्व्वतीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतायां महानसीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठ-प्रतिबध्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति।

च धर्म्मिणि उभयप्रकारतानिरूपितैकविलक्षणविषयता, समुच्चय-वैलक्षण्यायोपगम्यते इति तादृशविषयताया, विभिन्नरूपेण उभय-निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतयानासम्भव इत्याहुः । (१) तच्चिन्त्यं, प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटिकज्ञान-त्वादिकमुपेक्ष्यनिरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शयति तेनेति । न पक्षेति । पक्षविशेष्यकस्य, पक्षः साध्यवान्नवेत्यस्य, साध्य-विशेष्यकस्य, साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्याकारकस्य, संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारेण कारणताभङ्ग्येतेति भावः । इदमुपलक्षणं साध्यवत्तद्भेदकोटिकसंशयाननुगमोपि बोध्यः । विशिष्यसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं दर्शयति नवेति । सम्ब-न्धान्तरेण तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन, सन्देहे सन्देहदशायां, निर्णीतसम्बन्धेन पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीननिर्णय-विषयीभूत तत्सम्बन्धेन, एतदनन्तरमनुमिताविति पूरणीयं, तत्-सम्बन्धेन संशयासत्वेपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टापत्ति-सम्भवान्निर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्यसाध्यनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्व-निवेशेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चित् संसर्ग-कनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वं वा यदि निवेश्यते तदायमतिप्रसङ्गो बोध्यः । धर्म्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमाह न वा तमः प्रभृतिष्विति ।

---

(१) चिन्ताबीजन्तु नीलपर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतत्वावच्छेदेन पर्व्वतोवह्न्य-भाववान् वा इति ज्ञानस्य महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पर्व्वत इति संशयसमशीलस्य संशयत्वमुचितं तदनुपपत्तिस्तत्र विशेष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यता.भ्रा भेदादिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः।

सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्ति-स्मरणादिना तस्य नाशात्। नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तक-

---

स्वधर्म्मित्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्म्मित्वनिवेशेप्यवृत्ति-साध्यकघटादिपक्षकस्थले, न पक्षतावैकल्यं, घटादिसमवेतत्वस्य प्रसिद्ध्या गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमः प्रभृतिपर्य्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणं, तथाच, साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्षवृत्तित्वसन्देह-दशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमिति वारणायप्रकृतसाध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया, तमःप्रभृतिसम-वेतत्वस्याप्रसिद्ध्यासाध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादायापि, न तत्र पक्षतो-पपत्तिरिति भावः। स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्तित्वस्य प्रसिद्ध्यातेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेनेति। पक्षे साध्यीय-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधर्म्मितासंशयस्य पक्षतात्वे, तमः प्रभृतिषु वृत्तिमत् साध्यसाधने नानुपपत्तिरत आकाशादीति। तद्वैकल्यं, पक्षतावैकल्यम्।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः, विशेषणतया, पक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठा-नुमितिजनकतायामवच्छेदको वा। अथवा उपलक्षणतया-तादृशजनकतायामवच्छेदक स्तत्राद्यं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति, विशेषणं अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्ताकं सत् अनुमितिकारणं विशेषणविधयाकारणतावच्छेदकं वेति यावत्। परामर्शपूर्व्वं तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः। यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्याप्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र

तापत्तेः । नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नापि अभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्यनुत्पादात् । नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् । एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

संशययोग्यतां निरस्यति नापीति । साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ । केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाधः ।

तयोर्विपरीतक्रमस्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । आदिपदेन यत्र संशयानन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्तिस्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः । द्वितीयं दूषयति नोपलक्षणमिति । अव्यावर्त्तकतापत्तेः सिद्धिस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः । तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयविषयधर्म्मिवृत्तित्वावगाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः । अथ साध्यसन्देहो-

ऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्व्वोत्पन्नस्य संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणजातसंशयान्तरादेवानुमितिरिति कल्प्यते न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीबलात् परामर्शोत्पत्तिस्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यं फलानुरोधेन सर्व्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादकल्पनात्। यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षण एव परामर्शसामग्रीप्रमाणसिद्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्व्वक्षणे संशयजनकधर्म्मिज्ञानाद्यभावः प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपगम्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्यगत्याभ्रमत्वमेव कल्प्यते अनुगताननुगतसिषाधयिषाभावकूटविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमिति-हेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात्। संशयहेतुत्वोपगमे, बाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवारणसम्भवात् नानाविधबाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदनिवेशेन च लाघवात्। जनकज्ञानविरोधितयैव च बाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः। संशयस्य च कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यं निवेश्य तादृशसंशयत्वेनैव हेतुतावाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया, स्वत्वाननुगमेन, प्रतिबध्यतादीनां स्वस्वावच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमेन च शब्दानुगममात्रपर्य्यवसानेऽपि न क्षतिः। संशयस्य, बाधसाधारणतदभाववत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्म्मिकसाध्यतदभावोभयज्ञान-

स्वरूपसंशयत्वेन, गौरवात् । बाधनिश्चयदशायाञ्च नानुमित्यापत्ति-सम्भवः । प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति तु न श्रद्धेयं बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्, साध्यसन्देहे अप्रा-माण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्; संशयेऽप्रामाण्यनिश्च-येऽनुमित्यनुत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात्; तत्रा-प्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया अप्रामाण्य-शङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारतापत्तेरिति चेन्न, प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्सया अनुमितेरानुभ-विकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेरनुभवापलापे विशेषदर्शन-मूलकप्रत्यक्षादेव सर्व्वत्रप्रवृत्त्यादिसम्भवे अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः (१) संशयानन्तरजातसिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्याप-त्तेश्च इति संक्षेपः । संशयनाशेऽपि यावन्न निर्णयस्तावत्पर्य्यन्तं संश-ययोग्यताया अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तद-निराकरणे मूलस्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यता-निराकरणपरतया व्याचष्टे संशययोग्यतामिति, साधकबाधकमान-पदस्य सिद्धिबाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्व्वदैवानुमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्व्वं सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्व्वत्रैव सत्त्वात् अतः तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे साधकेति। यद्यपि बाधकमानपदस्य बाधजनकतत्सामग्रीपरत्वेऽपि

(१) एवमप्रसिद्धसाध्यकस्थले संशयासम्भवादनुमित्यनुपपत्तेरिति पाठान्तरम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्माधर्मी पक्षः। तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धि-विशेषानुमितीच्छया आत्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्ष-परिकलितमपि अर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां

न क्षतिः बाधसामग्र्यनन्तरक्षणे कदाप्यनुमितिरनुत्पादात्। तथापि बाधजनकत्वमात्रेण तत्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुता-लभ्येत तत्र चोक्तैवानुपपत्तिः बाधसामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्व्वहति लक्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणो-चिता इत्यभिप्रायेण इदम्।

ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वयिनिसाध्या-भावाप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्, अत-आह केवलान्वयिनि चेति। पक्षनिष्ठेति, साध्य इत्यादिः, धीर्निर्णयः, सुलभो बाध इति। तथाच तादृशबाधाभावस्यैव पक्षताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः। सुलभ इत्यनेन तत्ता-भावांशे साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रसिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम्।

तदुपपत्तेरिति चेन्न, सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात् योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात्; स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शवलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति । उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः । तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः । यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम् । यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीगङ्गेशोपाध्याय विरचिता पक्षता समाप्ता ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं, स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा, ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति । न च अनुमितिजनिकेच्छैव

पक्षता। सा च क्वचित् स्वनिष्ठैव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात्। न च तस्यास्तदानीं, न तज्जनकत्वं तद्धि, न तद्योग्यता, अनपायात्। न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात्। न च तत्सामग्रीसमवधानम्। कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात्। तदानीं, सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च।

व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्सानाशस्थलेऽनुमितिमुपपाद्य, सिषाधयिषाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति नन्विति। तत्रापि, परामर्शपूर्व्वमनुमित्सानाशस्थलेऽपि, पुनरनुमित्सा, परामर्शानन्तरमनुमित्सान्तरम्। ननु परामर्शानन्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमकालं परामर्शस्य विनाशात्तादृशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह ततः परामर्शान्तरमिति। विनश्यदवस्थानुमित्सयाऽनुमितिमुपपाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति स्मरणात्मकाद्वेति। चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपपद्यते स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने वह्निरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्तस्य तथात्वमुपेत्य, तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्व्वानुमित्साजनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्मरणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणं, स्मरणे-

त्युपलक्षणं, तथाविधमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः । ननु कल्पकाभावान्नैतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति, फलबलादिति । सिषाधयिषारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्य्यानुपपत्तिबलादित्यर्थः । सिषाधयिषा विरहेऽपीति मूलस्यानुमातुरित्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिषाधयिषायास्सत्वाच्चतत्वेऽपि न क्षतिः । इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्रायेणेदम् । न च तत्रापि पूर्व्ववत्फलबलादनुमित्सां कल्पयित्वा अनुमितिः शक्योपपत्तिका तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्, पूर्व्वं कदापि यस्य मेघानुमितिर्नासीत् तेन तत्रेष्टसाधनताया अगृहीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानीमभावेन तद्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्र्या एव दुर्घटत्वाच्च, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्साया हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिकृदाशङ्कते न चानुमितीति । इच्छैव, समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणम् इच्छामात्रमेव । स्वनिष्ठेवानुमातृसमवेतेव, तस्या ईश्वरेच्छायाः । पक्षताप्रसङ्गादिति । तथाच सिद्ध्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदानीं, सिद्धिदशायां, न तज्जनकत्वमिति । तथाचानुमिति जनकत्वविशिष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्वमेव फलोपधाने तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेन जनकत्वे आत्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यदूषणान्तरमाह तद्धीति । योग्यता, स्वरूपयोग्यता, अनपायादिति, कारणतावच्छेदकधर्म्मरूपयोग्यतायाः सर्व्वदैव सत्वादित्यर्थः । तदुपधानं

तद्वैशिष्ट्यं, तदभावादनुमिति वैशिष्ट्याभावात्। तथाचानुमित्यु-त्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्रागसत्वादनुमिते-रेवानुपपत्तिः। इदमुपलक्षणम्। अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिरपि द्रष्टव्या।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्म्माः प्रत्येकं तदव-च्छिन्नकूटविशिष्टत्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परि-हरति, न तत्सामग्रीति। कारणमात्रस्येति। तथाच परामर्शाद्य-सत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् पराम-र्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः। ननु सामग्रीसमवहिते-च्छात्वेन न पक्षताया हेतुत्वमुपेयते सामग्रीघटकहेतूनां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्वतन्त्रकारणतयैवाति-प्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय सिद्धिकाले पक्षता-व्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव तादृप्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह शेषेति। अनुमितिसामग्र्या एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेशस्य निष्प्रयोजनक-त्वादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तौ दूषणान्तरमाह तदानीमिति। तदानीं परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्वयश्चास्य सामग्रीविरहे-त्यनेन वक्तव्यतापातात्, सामग्रीमध्यनिवेशापातात्। तथाच तादृश-कारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावएव। एवञ्च तस्यैव पक्षतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य पक्षताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्त-लक्षण एव पर्य्यवसानमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

सिषाधयिषेति । यत्र अनुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा, अनुमित्सापूर्व्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणात् वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम् ।

सिद्धान्तलक्षणे सिद्धुत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय,सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम् । तच्च तदैवोपपद्यते, यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात् । न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्यं अपेक्षाबुद्धेः, क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्व्वाणै स्वादव्यवहितोत्तरक्षणे तदधिकरणे विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वसमानाधिकरण स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशापत्तेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शस्थले तादृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति यत्रेत्यादिना । अनु-

मित्साव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं न सम्भवति, इच्छोत्पत्ति-कालें ज्ञानानुत्पत्त्याविशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छा-पूर्व्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्य्रपेक्षयाप्रत्यक्ष-सामग्य्रावलवत्वेन तस्याएवोत्पादासम्भवइत्यतो विशिष्टस्मरणानु-धावनम्। न्यूनताभङ्गाय, परामर्शपूर्व्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजनमुक्ता तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति अनुमितीति। यत्रेत्यनुषज्यते। इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति। तादृशस्मर-णात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात्। पूर्व्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादि-परामर्शस्यानुमिताविष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परा-मर्शाव्यवहितपूर्व्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं, तत्र तत् पूर्व्वक्षणएव फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात्। तदुत्तर-मनुमित्सायाा असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्यावश्यकत्वात् स्मरणानुधावनम्। न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले प्रयोजनमाहानुमित्सापूर्व्वेति। अत्रापि यत्रेत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षा-त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितस्तदुत्तर-क्षणे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति नत्विच्छा। विनश्यदवस्थसन्नि-कर्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषण-स्मरणपर्य्यन्तानुधावनम्। अनुमित्सापूर्व्वकाले परामर्शजनक-सन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्ने-न्द्रियसन्निकर्षसहितादिति। सहकृतान्तं, सहकृतान्तभागोप-स्थाप्यसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यम्। तस्य अभावविशेषणत्वे, सिषा-धयिषादशायां तदभावविशिष्टस्य सिद्ध्यभावस्यासम्भवात् सिद्धौ

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्व-प्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिल्लिङ्गकगोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यनुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादात् च यादृशयादृशीच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वात् इच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

सत्यामसत्याञ्चानुमित्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति । सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशायामनुमित्यापत्तिः अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिल्लिङ्गकगोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः । नचानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशीच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टैवेति वाच्यं, प्रकृतानुमित्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशीच्छासत्त्वे एव सिद्धिकालेऽनुमितेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाश्चान्तत उपस्थितपदार्थगोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिषाधयिषापदार्थं व्याचष्टे सिषाधयिषा चेति ।

घटविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशीच्छासत्त्वे

सिद्धिसत्त्वे वह्न्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति, तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्ट-पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादिना न वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमितिः। वह्निविशिष्टमहा-नसविषयकानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिसत्त्वे पर्व्वतो वह्निमानित्यनु-मित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति, तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। नच यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादिव आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमत्पर्व्वतविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छाबलादपि सिद्धिसत्त्वे वह्निविधेयकानु-मितिर्न जायते तत्कालीनसिद्ध्यप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयवास्तववह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरू-पेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यं, साध्यविशिष्ट-पक्षनिरूपितविलक्षणविषयिता-प्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वो-पगमात्। आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितेर्वह्निविशिष्टपक्ष-निरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या तादृशविषयिता-प्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात्। साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न तादृशविषयितायास्तत्प्रकारकानु-मित्सायाश्चाप्रसिद्धिः ह्रदादिनिष्ठस्य तादृशभ्रमवृत्तिविषयिता-निरूपकत्वस्यापि ह्रदाद्यंशे प्रकारीभूतवह्न्याद्यवच्छिन्नत्वात्।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेत्यनेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्व्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्व्वतादिपक्षकवह्न्यादिविधेयकानुमित्यनुत्पादेऽपि न क्षतिः। तादृशोद्देश्यतात्वेन च तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं, तेन केवलपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्सादशायां पर्व्वते अन्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वह्न्यनुमित्यापत्तिः (१)। साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्शयति यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चिद्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम्। न चेच्छा पूर्व्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृशेच्छैव न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धेरेव विरोधित्वात्। तदुक्तं नहि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छाभवतीति वाच्यम् एतदुत्तरवर्त्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाया

---

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपिनिवेशनीयं अन्यथा जातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले पर्व्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-कालीनजातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शशून्यकालीनानवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं द्रति बोध्यमिति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते।

विवक्षितत्वात्। नन्वनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैव तथाविधेच्छावारणसम्भवे किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनेनेत्यतआह अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति। प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धिदशायां पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्विषयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमिति। शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतां इत्यादीच्छाया उत्पादासम्भवात् प्रत्यक्षाद्यनन्तरमिति, प्रत्यक्षादिरूपसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः। अनुमित्युत्पादाच्चेति। तथाचानुमितित्वप्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छानामसंग्रहप्रसङ्गादितिभावः। इदमुपलक्षणम्। अनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमितिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेवह्न्याद्यनुमितिवारणाय प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकम्। न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमितिस्तद्विषयकत्वनिवेशेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यं, दर्शितेच्छाया अपि घटाद्यनुमितित्वेन वह्न्यादिगोचरसमूहालम्बनानुमिति विषयकत्वात्, न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनुमितिरेव यत्र प्रत्यक्षत्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्टत्वात्। अनुमितौ प्रत्यक्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्रकारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम्। नचानुमितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्व्वते वह्नेः प्रत्यक्षतः सिद्धौ शाब्दसामग्र्याञ्च सत्यां पर्व्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्यनु-

मितित्व-प्रकारकेच्छाविरहविशिष्ट-समानविषयक-शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात् । अथ सिद्धिदशायां पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । नचेष्टापत्तिः तदुत्तरं पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिमानसाद्युत्पत्त्यापीच्छाविषयसिद्धेस्तादृशेच्छाया यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छातुल्यत्वात् । नच प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूप--प्रतिबन्धकसत्त्वान्नापत्तिरिति- वाच्यं, प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मानसादि- सामग्र्या अनुमिति प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्यकालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् । नचोक्तयुक्त्या वह्नि- विधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् वह्निप्रकारकत्वावगाहि- दर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः तद्विधेयकत्वावगाहीच्छा- दशायाञ्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्यक्षेऽप्रामा- णिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्त्यैव विषयसिद्धेरिति वाच्यं, विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तत्वे तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षा- न्यत्वाप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात्, प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्य्यन्तानुसरणस्य निर्व्वीजत्वात् । न च विधेयताप्रत्यक्षव्यावृत्त्यैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्यं, एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्द- सिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात्, तादृशे- च्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकाले-

ऽपि तद्बलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात्। तदनवगाहित्वे सिद्धाव-प्यनुत्तेजकत्वात्। अत्रोच्यते। अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वा-दिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः। पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छा-व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः। नच तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्यानु-मितित्वादि-रूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यैवानुमित्सानामुत्तेजकत्वमु-चितमिति वाच्यम्, तथा सति पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायता-मितीच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छा-विशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां वह्न्याद्यनुमित्युपपत्तये तादृश-तादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धावुत्तेजकत्वापत्त्या तदभाव-सहस्रस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धि-प्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात्। ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षो-द्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नसाध्य-विधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असंग्रहः, एवं विषयानुपरक्तानुमिति विषयिण्या अनुमितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणा-संग्रहः, न च सा असंग्राह्यैव असिद्धसाध्यान्तरानुमितिसाम-ग्र्यामसत्यां तद्बलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छा-विषयसिद्ध्यनुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह यादृशयादृशेति। असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनु-मित्युत्पादात् तासाञ्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति। तत्त-

दिच्छाभावसमुदायस्येति, साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनाननुगमय्य एकैकाभावा निवेश्यन्ते अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्व्यक्तिसत्त्वसिद्धिदशायां अनुमितिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीयाः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा। एतेन तत्कालीनसंयोगविभागादिव्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादाय-विनिगमनाविरहोपि निरस्तः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम्। सिद्धुत्तरं तथाविधेच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम्। इदन्त्ववधेयम्। तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं (१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य ताद्रूप्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन निवेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया महागौरवात्।

---

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्व्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वंतत्तावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात्, तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे तु तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादितिचेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात्। इति क्वचित्कः पाठः।

तादृश्या यत्किञ्चिदिच्छात्वेन निवेशे तथाविधधीसहस्रस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात्। यदि च मिथो विशेष्य-विशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेद-कत्वं सिद्धान्तविरुद्धमितिमन्यते तदा एकाभावविशेषितापराभाव-स्यावच्छेदकत्वमुपेयम्। तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनि-गमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात्। तत्तदभावमात्र-विषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनि-गमनाविरहस्यावश्यकत्वादिति। इच्छाया अननुगमेऽपि एक-रूपेण सर्व्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः, न सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः। तावद-भावविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुगतत्वादिति भावः।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम्। वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसो-भयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्-पक्षावगाहित्वप्रकारकतया पर्व्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्ष-कानुमित्यादिसामग्र्यामसत्यां तादृशेच्छाबलात् पर्व्वते वह्न्यनु-मित्यापत्तिः, अनुमित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्यकि-ञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्टं पर्व्वतं महानसञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असं-ग्रहप्रसङ्गः वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयिणीमहानसाविषयकानुमिति-भिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽति-प्रसङ्गस्याशक्यवारणता चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्ति-

निवेशनमावश्यकम् । तथाच वह्निविशिष्टपर्व्वतानुमितिर्भवत्वि-त्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्वं पर्य्यवसितम्, अनुमितित्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरिसमाप्त-विषयतावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यसंग्रहत्वात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकत्वरूपेण संग्रहाभिधानमसङ्गतम् । न च तत्कल्पं परित्यज्यैव यादृशयादृश इत्याद्यभिधानम् इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथक्पृथगभावनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यं पक्षान्तरसूचकवाकाराद्यभावात् । अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव सम्भवति, तथा हि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्म्मघटकपरिसमाप्तावच्छेदकताकत्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकत्वमेव पर्य्यवसितम्, एवञ्च तत्साध्यविशिष्ट-तत्पक्षविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकेच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजकत्वापेक्षया निरुक्तधर्म्मघटकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशनमुचितं लाघवात्, इत्थञ्च तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामपि संग्रहः सम्भवति । न च वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सिद्ध्यधीनसंस्कारो-

त्यस्यैव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमितित्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशनस्यावश्यकतया न तत्संग्रह इति वाच्यं समवायेन
किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेश्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवादिति चेत्
तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषयकेच्छानामुक्तरूप-
समशीलरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतायामेव
पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिन्नत्वमपि निवेश्यतां
तावतैव तत्संग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुगमाभिधाना-
सङ्गतिः। न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यव-
च्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथा अन्यानुमितिसामग्री-
समवहितानामनुमितिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरक्ता-
नुमितीच्छानां वारणासम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमव-
हिततादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया
उत्तेजकानामननुगमाभिधानसङ्गतिरिति वाच्यम्, तादृशेच्छानां
तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतयैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासाम्
वारणानौचित्यात्। साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमधिक-
मनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेश्य दर्शितसामग्र्यसमवहिततथा-
विधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकताकल्पने तत्तदिच्छाभावानां
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवप्रसङ्गात्। अन्यानु-
मितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्रतिबन्धकत्वे तत्कालीनवायु-
संयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत्
तादृशसामग्र्यभावकालीनतथाविधेच्छानां उत्तेजकतामतेऽपि
विनिगमनाविरहेऽपि तत्तदिच्छाकालीनसंयोगविशेषाणामुत्तेज-

कताप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात् । अथवोक्तानुगतरूपेणोत्तेजकीभूताया-मिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसामग्रीसमव-हितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासामनुमिति प्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तदिच्छाभेदनिवेशस्थले तत्कालीनवायुसंयो-गादिभेदनिवेशनेन नोपपत्तिः, इच्छायां तत्तद्भेदस्याव्यावर्त्तकत्वात्त-त्तत्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्यस्य सामाना-धिकरण्यरूपतया साक्षात् सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । अत्राहुः ।

उक्तसकलेच्छानां निरुक्तरूपेणानुगमेऽपि एतत्क्षणानन्तर-क्षणेऽनुमितिर्भवत्वित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासंग्रहात्तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तित्वाद्यवच्छेदक-ताभेदं उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य संग्रहे कालान्तरेऽपि तथाविधे-च्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तरे अनुमित्युत्पत्त्या च तादृ-शानुमित्साविषयासिद्धेरिष्टापत्त्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गतिः । न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् उपदर्शि-तैकैकधर्म्मप्रकारकैकानुमित्साव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वा-पेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरेच्छानां तत्तद्व्यक्ति-त्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्य-विशिष्ट-पक्षविषयित्व-प्रकारकत्वविशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारे-वेति वाच्यम् अनुमितिनिष्ठविषयतायां साध्यविशिष्टपक्ष-विषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेश एव तत्तात्पर्य्यात् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शाद्-सत्यामपि सिद्धौ यदि न अनुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्ग-कानुमितीच्छाकामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रति-बन्धिका यदि च तत्र अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्र-लिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्यावश्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञानं जायतां यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायता-मितीच्छावारणासम्भवात् तत्संग्रहे तादृशीनां सर्व्वासामिच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जायतामि-त्यादीच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताकि-च्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितिसामग्रीसमवहिततादृशेच्छा-नाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु धूमेन पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छाबलाद्धूमा-दिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्धा-वुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्तत्सिद्धिकालेऽसत्यपि धूमपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अक्षतत्वादित्यत-आह धूमेनेति, भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायामेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यतो-

ऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितिः सन्दिग्धतया यदीति । तदेति । तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः । अन्यमात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्व-प्रकारकसिद्धीच्छेत्यर्थः । धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादि-परामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारक-त्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्याप्रसिद्धावपि न दोषः । तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्य-विशिष्ट-तत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यत्वम् अत आलोकेनेन्धनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुयामित्यादीच्छादशाया-मालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापत्तिः । आलोकलिङ्गकत्व-प्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न निवेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव अन्यथा आलोकत्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरि-च्छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरापत्तेः द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्य-विरोधित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्ति-त्वेनाज्ञायमानधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादि-विरुद्धत्वभ्रमदशायां तादृशेच्छाया विरोधित्वोपपादनायालोकत्वा-देरालोकादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिनुया-मित्यादीच्छाया अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वस्यचोपेक्षणम् । धूमत्वादेरालोकादिवृत्ति-

त्वग्रहदशायां धूमेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्ग-कानुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव, विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वा-देरालोकत्वादिविरुद्धत्वग्रहदशायामेव। वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक-इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानकाली-नानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट एव स्वातन्त्र्येण प्रति-बन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे कालान्तरीणपुरुषा-न्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयो-र्ज्ञानविशेषणता ध्रौव्ये स्वपदेन फलीभूतानुमित्युपादाने यादृशा-नुमितिदशायां क्वचिदपि धर्म्मे नालोकाद्यवृत्तित्वज्ञानं प्रसिध्यति तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोकत्वादिविरुद्धत्वज्ञाना-विषयधर्म्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्याभिन्नानुमित्याभावरूपकार-णाप्रसिद्धिः स्वत्वाननुगमेन कार्य्यकारणभावस्य तत्तदनुमितिव्यक्ति-विश्रामश्च। भेदप्रतियोग्यनुमित्योपादानेचालोकेन द्रव्येण वानु-मिनुयामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरणसमानकालीन-तादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्नत्वेनालोकादि-लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम्। यद्वा आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमित्यादिज्ञानविरह-विशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकेच्छा अनुगमय्य-तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयाः भेदस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकालीनानां द्रव्येणा-नुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वो-पपत्तिः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशान्नपुरुषान्त-

रीणज्ञानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्याद्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छेदकत्वावगाहिनीनामिच्छानान्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वभानात् लिङ्गांशे द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानाम् आलोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविरोधित्वमक्षतमेव आलोकत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोपपत्तयेचालोकलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालोकत्वाद्यवच्छिन्न-लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयं पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकलिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीनामिच्छानां अविरोधित्वोपपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वनिवेशः तदर्थञ्च किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्याद्याकारकेच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वम् । इदमत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्गकानुमितेरेव तद्विषयत्वात्, एवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिरालोकलिङ्गक-वह्नि-घटोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले घटाद्यनुमितिसामग्र्यामसत्यां आलोकपरामर्शात् वह्न्यनुमितिर्न जायते घटाद्यविषयकानुमितेरुत्पत्त्या तादृशेच्छा-

विषयासिद्धेः। अतस्तथाविधेच्छानां तत्र तत्र प्रतिबन्धकता-निर्व्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानु-मितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता-शून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयं, उक्तस्थलेचालोकलिङ्ग-कवह्न्यनुमितित्वादि-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता तादृशप्रकार-तातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव समूहालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात्। अन्यथा समूहालम्बनेच्छा-तस्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथाच तादृशेच्छानां तथा-विधप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्व्वते वह्निमनुमिनुया-मित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वविरहेऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानु-मित्यापत्तिः पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुया-मित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरा-मर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया-विशेषणदलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणे धूमेन घटमनुमिनुया-मित्यादीच्छावारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनं तदर्थञ्च न किञ्चि-ल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषय-विशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां असंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्ग-कत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-

प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम्। धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छाबलादसत्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां न तादृशानुमितिरितिदिक्। एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते। ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छायाविरोधित्वमदृष्टचरमित्यत आह कामिनीजिज्ञासादिवदिति। यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुषादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः। पृथक्प्रतिबन्धिकेति; पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथाचोक्तस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः। ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याप्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्यादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः। तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्याप्रत्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तेः। नह्येकमपि विशेषमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसरति यदि चेति। तथाचान्यलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्वमसम्भावितमेवेति भावः। तत्रेति, अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले इत्यर्थः, तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सिषाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः।

नन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमित्साकाले सिद्धौ सत्यामनुमित्यनुपपत्तिरत आह तदन्यमात्रलिङ्गकेति। धूमेनालोकेन चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमित्युपपत्तये मात्रेति। तथाच तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाप्रकारिकासती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-प्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम्। आलोकेनेन्धनमनुमिनुयां, धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छाबलादालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेनेन्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम्। यत्किञ्चिज्ज्ञेचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणाय चरमदलम्। यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छावारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादि–प्रकारताभिन्न–प्रकारत्वा-निरूपित–विशेष्यता–कान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन विवक्षणीयम्। तथाच लिङ्गविशेषानुरक्तानुमितीच्छानां तादृशविशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादि-प्रकारतानिवेशनमफलमेवेति, तथाविधविशेष्यताशालित्वेनैवेच्छायाः

लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम्। तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका।

उत्तेजकत्वमुचितं, तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यमात्रेत्यादिग्रन्थतात्पर्य्यमिति, शेषं पूर्व्वोक्तदिशावसेयम्।

नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भव इत्यत इष्टापत्तिमाह लिङ्गविशेषेणापीति, लिङ्गभेदेनापि, पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः। अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः। तत्प्रदर्शनञ्च दृष्टान्तार्थम्। तथाच साध्यादिभेदेनेव लिङ्गभेदेनापि पक्षताभेदो न क्षतिकर इति भावः। नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणानुमितिरूपानुगतकार्य्ये हेतुत्वासम्भवः। न च तत्तत्साध्यकत्वादिवत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभयादिविषयक-समूहालम्बन-परामर्शजन्यानुमितौ धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावव्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्तादृशानुमितावपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूप-धूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात्। न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्गकानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति तत्र धूमलिङ्गकेच्छायाः अपि धूमलिङ्गक-परामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचित्यात्, सर्व्व-

साधारणैक-पक्षताया एव सुवचतया लिङ्गविशेषणापीति ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न, धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धिविशिष्टान्यानुमितित्वमेव तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकम्। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वञ्च, स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितिस्तथाविधसिद्धिविशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः। सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गकसिषाधयिषायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धूमादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिघटितस्यैव धूमादिपरामर्शघटितकारणस्तोमस्य कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात्। समूहालम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्य्योत्पत्तिनिर्व्वाहात्। अथात्राव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षणसाधारणं, स्वध्वंसाधिकरण-कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं वाच्यम्। अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेरुक्तसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृशसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादवस्थ्यात्। एवञ्च, यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्श-धूमलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टत्वेन पक्षताकार्य्यत्वानुपपत्तिरितिचेन्न। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बन-

स्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणस्यापि धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः। एवं सिद्ध्यात्मक-धूममात्र-परामर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरण-प्रथमक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्य्यत्वनिर्व्वाहः। अथवा स्वाव्यवहितपूर्व्वकालावच्छिन्नतल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृशसिद्ध्यभावकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोपि दोषः। अथवा स्ववृत्तिकृतिमत्त्व-स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व-स्वसामानाधिकरण्यैतादृशत्रितयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं, तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकमिति न कोपि दोषः। अथवा तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं, तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्तदुत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बनस्थले च, तादृशसिद्ध्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः। सिद्ध्यात्मकधूममात्र-परामर्श-जन्यानुमिते-र्धूमलिङ्गकेच्छा-विरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्याहतमिति। एवं यत्र धूमपरामर्शः, तदुत्तरं तदप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्य-ज्ञानाभावविशिष्ट--धूम-

परामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्व्वक्षणेचाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शसत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम्। लिङ्गोपधानमते च न काचिदनुपपत्तिः। तन्मते धूमविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकवह्न्यनुमितित्वादेरेव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिजन्यता-वच्छेदकत्वादुक्त-समूहा- लम्बनस्थलेचालोकवान् पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरेवोपगमेन, व्यभिचारानवकाशादिति। धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादि-सकलेच्छासाधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्धावुत्तेजकत्वम्। तथाच धूमालोकादिलिङ्गकनिखिलानुमितिसाधारणी एकैव-पक्षता। उक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यत इत्याशयेनाहतल्लिङ्गकेति। असत्यां सिद्धावन्यलिङ्गकानु-मितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये, सिद्धिकालीनेति। सामानाधि-करण्यसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः। समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति। धूमलिङ्गकत्वादि-प्रकारतान्य-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकेच्छा-विरहविशिष्टेत्यर्थकम्। तेन न धूमालोकोभयलिङ्गकवह्न्यनुमिति-र्जायतामित्याकारकेच्छावलात् सिद्धिकाले केवलालोकलिङ्ग-कानुमितिप्रसङ्गः। न वालोकेन वह्निघटोभयानुमितिर्धूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केवलालो-कादिपरामर्शात् केवलवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। यद्यपि तादृश-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छाविशेषणत्वोपगम-

एव, समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमितिं रूपपादयितुं शक्यते ; तथापि ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्व्वतां नवीनानां मते, यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्वितीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्य्यन्तानुसरणम्। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलिङ्गकेतिसम्पातायतम्। सिद्धिविशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सिद्धिविशिष्ट-घटतदनुमित्यादि-गोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेष्यीभूतेच्छानिवेशोबोध्यः। वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्यलिङ्गकानुमित्सायां न निवेश्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां भवन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकताया-वक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छासाधारणरूपेणैवानुमित्साया-उत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षतानिर्व्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायामेवोत्तेजकत्वात्। अत्र चैतादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकारणतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष्य लिङ्गभेदेन तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नाभावहेतुताकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्व्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारोऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति।

परे तु अन्यलिङ्गकत्व-प्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-सिद्धिदशायामननुगतानुमित्साबलात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्व्वमते गौरवमेतन्मते चान्यलिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः। सिद्धौ तासामभावानिवेशात्। न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामेव तासामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम्। यतो यत्राननुगतसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छास्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशेच्छाव्यक्तिभेदा एव निवेशनीयाः। सिद्धौ तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तदत्यन्ताभावास्तत्र च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविरहेण गौरवम्। न च पूर्व्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ निवेशनीया न तु तत्तदिच्छाभावा इति न विनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्। सिद्धेरनन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीनामुत्पत्तिस्तत्र तादृशसिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः। ज्ञानेच्छयोर्य्युगपदुत्पादमते इच्छासामग्र्या ज्ञानाविरोधित्वात्। यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेजकेच्छयोरेकस्या अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्व्वमुत्पत्तिः, तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेपि, तत्तत्सिद्धिभेदा अन्यलिङ्गकेच्छाविशेषणीभूतसिद्ध्यंशे निवेश्या नत्वन्यलिङ्गकेच्छायां, तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदिच्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः।

साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तैजसत्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्म्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकौ अनुप्रवेशनीयौ ।

साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्याचष्टे साधकेति । साध्यवत्वनिश्चयः प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयः । पाषाणमयोवह्निमान् पर्व्वतस्तैजसत्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति पाषाणमयत्वादिनेति । तत्र पर्व्वते, तस्य वह्नेः, धर्म्मित्वसाध्यत्वयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः, अनुप्रवेशनीयावित्यस्य, पक्षताशरीर इत्यादिः । तथाच पर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्य्यवसितम् ।

पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमित्युदयात्, तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनं । विधेयता च, वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-नियामक-पक्षतावच्छेदक-व्यावृत्तो विषयताविशेषः ।

यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि विनाप्यनुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्म्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा ।

स्वरूपतः पर्व्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् वह्निमान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः, शुद्धपर्व्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्याच प्रतिबध्यदिग्नि पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषितपर्व्वतत्वादिपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थञ्च, पर्व्वतत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वाऽनिरूपकत्वम् । पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ जातिमान् वह्निमान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्यादिसिद्धेरप्रतिबन्धकतया, प्रतिबन्धकदिश्यपि पर्व्वतत्वावच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषिततदवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थञ्च निरवच्छिन्न तद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमिति ध्येयम् ।

ननु पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वावच्छिन्न विशेष्यताकसिद्धेः प्रतिवन्धकत्वे पर्व्वतत्वेनैकपर्व्वतविशेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्व्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत आह यदि चेति। पर्व्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहियत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेष्यकसिद्धिदशायां, तेन रूपेण धर्म्मान्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य निर्व्विवादतया, सामानाधिकरण्येनेति। एकत्र एकधर्म्मिणि, अनुमित्सासत्त्वे

विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहात् धर्म्मिविशेषनिवेशन-मफलं अतो विनाप्यनुमित्सामिति । अन्यत्र अन्यधर्म्मिणि, धर्म्मि-विशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धि-दशायां, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधकाभावात् तादृशेति, सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्म्मिविशेषोऽपीति । तथाच पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिनिष्ठोद्देश्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वाद्य-वच्छिन्नतत्पर्व्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमितिभावः । अन्यथा, तदानीं, तादृशानुमितेरानुभवि-कत्वविरहे, न, धर्म्मिविशेषोनिवेश्य इत्यनुषज्जते । अनुमिति-र्द्विविधा, पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्राव-गाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च ; अवच्छेद्याव-च्छेदकभावोपि क्वचित् स्वरूपसम्बन्धविशेषः ; यथा मूलाव-च्छिन्नोवृक्षः संयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योः । अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्व्वचत्वात् । (१) क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः । यथा पृथिवी-रूपवतीत्यादौ पृथिवीत्वरूपाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणता-पन्नस्य पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं, पक्षता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्वमित्यन्यदेतत् ।

---

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन बाध-यहस्य विरोधितया बाधस्यासिद्धिव्यभिचारासङ्करं सयिक्षद्रवस्यापयिष्यति क्वचित् कोऽयं पाठः ।

पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-सिद्धावपि, तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्, पक्षतावच्छेद-कावच्छेदेनानुमितिं प्रति, तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सा-मानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु, सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-वगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनुमितिः सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् । अतएव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति-रुद्देश्या, तत्र नांशतः सिद्धसाधनं दोष इत्यतस्तदेवोपपादयति पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्य-मात्रेण, तदवच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः, सिद्धेरेव सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवकारव्यव-च्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्तिः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगा-दिना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि, विशिष्टनिरू-पितसंयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदक-ताया अपि पर्य्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानु-मितौ, शुद्धवह्नित्वादौ शुद्धसंयोगत्वादौ वा, विधेयतावच्छेदकतायाः

संसर्गतावच्छेदकतया वा अपर्य्याप्ततया, तादृशानुमितेर्न सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबध्यत्वमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षतावच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरेव, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१) तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धेरविरोधितया, पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । नच विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्व्विषयतानामपि, नानाव्यक्तिपक्षकस्थले, प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति, तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्यत्वस्यैवानुमितिविशेषणत्वोपगमेन, निर्व्वाहादिति वदन्ति । दीधितिकारस्य तु, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्येव, व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतम्भागासिद्धेर्द्दोषत्वनिर्व्वाहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ ; पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आवश्यकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हेत्वसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्का पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः सिद्धसाधनस्यानुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिपक्षकानुमितावदोषत्वे इति तु पाठान्तरम् ।

त्वावगाहिन्यामनुमितौ, तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुतायां-भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि ; स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपेयत इतिसमाधानस्य स्वयं अवच्छेदकत्वयोर्व्वस्तुनोर्भेदादित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं व्यापकत्वभानस्य तदननुमतत्वे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्रेत्यत्र, एकत्र साध्यसिद्धावित्यनेनैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च । युज्यते चैतदेवमतम् । प्राचीनमतेऽपि । उक्तयुक्त्या विधेयतावच्छेदकत्वादिपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात् । एवं सिद्धिसामान्यशून्यदशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां, सिद्ध्यभावबलात् तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितित्वावच्छिन्नस्यापत्तेः ।

अस्मन्नये च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, विशिष्टवह्नित्वे विशिष्टसंयोगे वा, पर्य्याप्तविषयताविशेष इव, शुद्धवह्नित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्य्याप्तौ विषयताविशेषः स्वीक्रियते । एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव । न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भानोपगमे, तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य, पृथक् कारणताकल्पने गौरवं, एतन्मते, तत्तत्पर्व्वतोद्देश्यकानुमितौ, तत्तत्पर्व्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयार्थवशादेव यावत्पर्व्वतविशे-

च्छकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधयाभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम्। यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्व्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्व्वतविषकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वसम्मतत्वात्। तत्र च कस्यापि परामर्शस्य, भवन्मतसिद्धाया अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः। एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्ति तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ताप्रसिद्धा अनुमितिद्वैविध्यानुपपत्तिश्च। तन्मतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने, सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां, तादृशानुमित्युत्पत्तौ वीजाभावः। सिद्धविषयीभूतधर्म्मिविषयकत्वस्य तद्वीजत्वे, तथाविधसिद्धिदशायां, सिद्धविषयीभूतकतिपयपर्व्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात्।

अथ मणिकृता पक्षतावेच्छेदकैक्येऽंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि, तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते; अतएव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिकृतापि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम्। अतएव गन्धादिपक्षतावच्छेदकस्य, पृथिवीतरभेदादौ साध्ये, हेतुता नाचार्य्यैरनुमन्यते। व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामाधि-

करण्यभानेन सिद्धसाधनात्। सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्य-
योगात्। नचांशे साध्यसिद्धावपि, अधिकधर्म्मिविषयतया,
यावत् पर्व्वतादिविषयकानुमित्युत्पाद उचितः। अधिकधर्म्मि-
विषयकानुमितेः सिद्धिदशायां उत्पादे, वाचोऽनित्या इत्यादि-
सिद्धिदशायां, अनित्ये वाङ्मनसीत्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पाद-
स्याप्यौचित्यात्। नहि तत्र कस्याप्यनुमितिः, नवीनैरपि पक्षताव-
च्छेदकैक्य एवांशतः सिद्धिसाधनस्यादोषत्वस्योपगमात्। एवञ्च
नवीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहि तदनवगाह्यनुमिति
भेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयतया गौरवम्। न च विशिष्टबुद्धौ
धर्म्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्यमात्रावगाहि बाधदशायां तत्सामानाधिकरण्येन तादृश-
बाधविषयधर्म्मिविषयिण्याः कतिपयधर्म्मिविशेष्यकानुमितेरिव;
सकल-धर्म्मि-विशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्यादवच्छेदकावच्छेदेना-
नुमितावुद्देश्यायामप्यंशतो बाधस्यादोषतापत्तिरिति वाच्यम्।
सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टबुद्धौ, समानविषयक-
तथाविध विपरीतनिश्चयप्रतिवन्धकतायाः प्राचामनुमततयांशतो-
बाधस्य दोषतोपपत्तेः। एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमितौयाव-
त्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापेक्षया तद्विरोधितया भागासिद्धे-
रपि दोषतानिर्व्वाहः। यत्र सकलपर्व्वतानां नैकपरामर्श-
विषयता, अपि तु परामर्शद्वयविषयता, तत्र यावत्पर्व्वतविषयकानु-
मितिरूपाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टैव। नवीन-
मतेऽपि तत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानु-

मितौ तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम् । नैवं अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दुर्निर्व्वचतापत्तेः । न चैकरूपेण समानधर्म्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे वीजम् । तथासति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चयस्यापि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्येव, गन्धो जलवृत्तिर्नवेत्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोर्गन्धत्वाश्रययावद्धर्म्मिणि ग्राह्याभावावगाहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्म्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिता वीजत्वाभावात् ।

नव्यमते, उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषसम्भवात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्म्मिवृत्त्यखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवोचितः । तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्म्मिविषयता अपीष्यत इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्ध्योः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमितेः तदतिरिक्तानवगाहित्वात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्ध्योरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति तत्सामानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण पक्षता-

च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिता-वपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्ग्रावत्तेन अन्यच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम्। अवच्छेद्यावच्छेदकभावानवगाहित्वञ्च न सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्य्याप्तिनिवेशादेवोपपत्ते-र्वैयर्थ्याञ्चेत्यवधेयम्।

सिद्धिमात्रस्येति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। तथाच पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः। प्रति-बन्धकता चोभयविधसिद्ध्योः संसर्गादीनां पर्य्याप्तिमनिवेश्यैकरूपेणैव यद्युभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्व्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेति ध्येयम्।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिव्यावृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिक्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये, अवच्छिन्न संयोगादि पर्य्याप्त-संसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अवच्छिन्नत्वातिरिक्त-धर्म्मानवच्छिन्न-संयोगादि-निष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरिति तदसत्, सामानाधिकरण्येनानुमिनुयामवच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकतया वक्ष्यमाणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता-कल्पनस्यावश्यकत्वात्।

इत्यत्र लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः । साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी ।

ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याकारक-सिषाधयिषासत्त्वेऽसति चावच्छेदकावच्छेदेन हेतु-सत्तापरामर्शे, सामानाधिकरण्य-मात्रावगाहि-परामर्शात्तादृशानुमितेरापत्तिः, तथाविधसिषाधयिषासत्त्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत आह इत्यत्रेति । इत्यत्र तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वे च । लिङ्गभेदन्याय इति । यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्य-लिङ्गकानुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-मात्रावगाहिनीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदि पर्व्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते, तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयं, अगत्या गौरवस्यादोषत्वादित्याशयवानाह साध्यविशेष्यकेति । द्वयोः समानविषयकत्वे विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभि-

एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात्। तादृशानुमितिं

प्रायेणानिर्भरसूचनायप्रामाणिकत्व इत्युक्तम्। पक्षविशेष्यिकैवेति। तथाच प्रकारताविशेषिते निवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः। तत्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु, उभयविध-ज्ञानसाधारण-पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे, उभयविधसिद्ध्योरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव नत्वनुगतम्। पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजकत्वानुरोधात्।

एवञ्च, साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च। तुल्यन्यायादिति। पर्य्यवसानादित्यन्तस्य हेतुः। समानाकारायाः सिद्धेरिति, अन्यूनाकारसिद्धेरित्यर्थः। पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिसिद्धिदशायामपि न्यूनविषयिण्याः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात्। अधिकविषयकसिद्धेरविरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ प्रतिबन्धकतालिखनस्यासङ्गतेः। एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनान्न सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना विशिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनाविशिष्ट-

प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा। अत-एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयते इति।

साधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिश्रा अर्थापत्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः। ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्व्वानुभवसिद्धा पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्धसाध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेषणकानुमितेरनुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमिति रूपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात्। तां प्रति साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानत्वेनोभयविधसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह तादृशानुमितिमिति। साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः, सिद्धिमात्रं, पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः। ननूच्छृङ्खलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकानुमितिरप्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्भवादिति, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिषाधयिषाविरहस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसन्धायाह साध्यप्रसिद्धिरिति। साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः। तेनेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेदत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः। न च तत्र पृथिवी

इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमितेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूतेतरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानविरहात् । अथेतरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्न मुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, तदा तथाविधज्ञानदशायां इतरभेदादिपक्षकप्रमेयत्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसमूहालम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्यनुमितेश्चानुपपत्तिः। अत्र केचित् पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ तथाविधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रकारतैव विधेयता साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततोऽन्या तथाच प्रकारताभिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति नानुपपत्तिरित्याहुः ।

तत्रप्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे जलभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारक तेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमितेर्जलभेदादिविधेयकत्वापातात् । नचाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जलभेदादिसाध्यकतादृशानुमितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च यत्राधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमित्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमितौ प्रकारताभिन्नविधेयताशालिन्यां साध्यप्रसिद्ध्यभावव्यभिचारो दुर्व्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्म्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव तद्धर्म्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं,

साध्यप्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तदप्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः । अतएव, साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव। प्रसिद्धसाध्यकस्थले, अभावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले, न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः। तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्धा साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् उपष्टम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारतानवच्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानुमितिं प्रति, विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य सर्व्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपातत उक्तिसम्भवेऽपि ; साध्याघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसक्त्या, अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे तादृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात्, उपष्टम्भासङ्गतितादवस्थ्यात् ।

यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म्मताबलात्, पर्व्वते पर्व्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानविरहेण विशेष्यतयेव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिसम्भव इति तत्तुच्छं ; सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महानसीयवह्निविषयकपरामर्शे पर्व्वतीयवह्न्याभानप्रयोजकस्य दुर्लभत्वात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शे कदाचिदुद्बोधकविरहात्तदभानसम्भव इति वाच्यं, उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशेषणबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्य्युक्तिकत्वात्, विशेषणताव-

च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य चाक्षतत्वात्, पर्व्वतीयवह्निविषयकपरामर्शादपि वह्नित्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयं, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यविशेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम् । अन्यथा पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्यपलापापत्तेः । सिद्ध्यसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषणकानुमितेः सम्भवेन, तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुररीकृतं ग्रन्थकृता । प्रकृते , व साध्यविशेषणकानुमित्युत्पादासम्भवेन तादृशानुमित्यपलापानौचित्यात् । तथाच यत्र सिद्ध्यसमवहिता साध्यप्रसिद्धिरथवानुमितिस्तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यविशेष्यिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत । नह्येकविधादेव परामर्शादेकदा द्विविधानुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेष्यिकाया एवानुमितेः स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शात् क्वचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्यतिरेकिलिङ्गकत्वान्वयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्सां पृथगुत्तेजकीकृत्य सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमितिर्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि

विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतर-भिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् । न च लाघवानवकाशः तादृशानु-मितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया अवश्यकल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तथाविधानुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्य-प्रसिद्धिकालीन-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमिति साधारणोपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् । न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्व्वारणाय तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । इतर-भेदत्वादिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रति-बध्यतावच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम्, तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा । तस्याः संसर्गांशे विशिष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे, तादृशसिद्धिदशायां तस्या वारणाय तत्र तादृशसिद्धेर्व्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यक-मेवेति किमपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्ट-वैशिष्ट्यानवगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरनभ्युपगमेन प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावसाम्यादिति तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यभान-मात्रविरोधिबाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्याये-नानुमितेः सर्व्वसम्मततया, तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आव-

श्यकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्त्तुरधिकप्रतिबन्धकता कल्पनस्य दुर्व्वारत्वादिति। यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं, तदा तुल्ययुक्त्या विशिष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति। न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतुतेति वाच्यम्। सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञानस्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदात्। अतएव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दबोधे अवान्तरवाक्यार्थज्ञानापेक्षा। न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरेव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता नत्वेकविशिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्यक्षस्य च निर्धर्म्मितावच्छेदकस्याभ्युपगमात् प्राथमिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया भानोपपत्तिः। तथाच साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्य्युक्तिकैवेति वदन्ति।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शांशेदत्वरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलभेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यत इति चेन्न। कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमान्पुरस्कारेणैवाभावानुमित्युपगमादित्युक्तं पल्लवितेन।

अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्यानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः ।

ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्व्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाधयिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थ्यम् । सिषाधयिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽसत्त्वादित्याक्षेपे यत्नपतिसमाधानमाहात्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्याद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्म्मताज्ञानं तत्स्थलीयताद्दशज्ञानपरिग्रहः । पूर्व्वेति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्व्वकालीनेत्यर्थः । परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशिष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः, परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्यान्तरेति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणेवेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्तादृर्शितः । एवञ्च सिषाधयिषापक्षतापक्षः, सिषाधयिषाविरहेपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्व्वत्र पुनरनुमित्योत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह तथैवेति । अनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः । कारणीभूतस्येति । तथाच ताद्दशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्व्वाहकानुमित्यान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः ।

अन्ये तु द्विक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात्, अनुमित्सा योग्यता वाच्या। सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः। अनुमित्सान-

---

एतन्मते एव दीधितिकृतोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम्।

मिश्रमतमाह अन्येत्विति। द्विक्षणान्तरितायामपीति। द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः। अनुमित्सायां अनुमित्सोत्पत्तौ। तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता। एवं प्रथमकल्पे सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य—क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्व्वाहश्चेति दूषणद्वयानवकाशः। एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः। वाच्या सिषाधयिषापदेन विवक्षणीया। सा च, योग्यता च। स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति, स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः। स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वोत्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले योग्यतानुपपत्त्या तद्द्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्व्वाहात्। सिद्ध्यनुत्पादः, सिद्धिप्रागभावः, तथाच स्वप्रागभावध्वंसविशिष्ट स्वविषयसिद्धिप्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्य्यवसितम्। अनुमित्सापूर्व्वं तद्विषयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणायदलद्वयोपादानम्। न चानागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भवात्।

न्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये, लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात्। किन्तु अनुमित्यानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता

स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नायामपि भाविव्यक्त्यन्तरप्रागभावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम्। स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात्। अतएव स्वविषयेत्युक्तं, यत्किञ्चिद्विशेषध्वंसवति काले सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रागभावासम्भवेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाप्यसत्त्वात्। सामान्यधर्म्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्वविषयसिद्ध्यसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम्। वह्न्यनुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्यादिरूपविषयसिद्धावपि वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धेति, प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयार्थकम्। अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः। अन्तरानुमित्युत्पादे स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षते नापत्तिसम्भव इत्यतोऽन्तरानुमित्यनुत्पाद इति। द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमितेरिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनेति। सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वादिन्द्रियादिना निर्णीत इति। लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तरानुमित्यनुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति। आदिनाशब्दादिपरिग्रहः। अनुमित्येति। अनुमित्याधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्सर्गतोयावता कालेन परामर्शो-

कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते, तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात्।

त्पत्तिः। अनुमित्योत्पत्तिक्षणमारभ्य तत्क्षणपर्य्यन्तं यावन्तः क्षणायो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः। एवञ्च क्षणचतुष्टयं तदधिकक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाश्च योग्यतेति पर्य्यवसितम्। तदनुगमश्च स्वप्रागभावानधिकरणत्व स्वनाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषावत्कालत्वेन। न तु अननुगतेन तत्तत्कालत्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकत्वापेक्षया तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदानामेव निवेशनौचित्यात्। योग्यताया उत्तेजकत्वकल्पनेऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्व्वानुमित्याबलादनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेरसङ्गत्यापाताच्च। तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पकाभावादिति विभावनीयम्। अनुमित्योत्तरं यत्र विलम्बेन लिङ्गदर्शनादिकम्। ततश्च परामर्शः। तत्रानुमित्योत्पत्तिक्षणमारभ्य परामर्शोत्पत्तिक्षणपर्य्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादेरनुमित्याक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमनुसृतम्। यत्रानुमित्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे पक्षलिङ्गव्याप्तिविषयकमेकं स्मरणम्। तदनन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या, तदनतिरिक्तकालमात्रस्य तथात्वभ्रमवारणाय क्रमेणेति। अनुमित्योत्पत्तिद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणोत्पत्तावपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्रा-

अथवा अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशेऽपि, सिद्धौ सत्यां यावत् कालमध्ये अनुमितिर्जायते ; तावानेव कालोऽनुमित्सया उपलक्षितः । यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विना अनुमित्सामनु-

---

धिकक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उत्सर्गत इति । तादृश-व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तावसति विरोधिनीत्यर्थः । अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुत्पद्यते न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्ग्या तादृश-कालविशेषोपादानमित्यवधेयम् । ननु तथाविधकालस्योत्तेज-कत्वे गौरवमित्यत आह फलबलेनेति अनुमित्सानाशे अनु-मित्यात्मककार्य्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः, तथा कल्पनात्तादृशकाल-स्योत्तेजकत्वकल्पनात् ।

यत्र तथाविधपरामर्शोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकबाधा-दिसमवधानमासीत्, तदपगमश्च तद्द्वितीयक्षणे तत्र सिद्धौ सत्यां तदनन्तरञ्चेदनुमितिः प्रामाणिकी । एवं यत्रानुमित्साद्वितीयक्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण परा-मर्शोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्व्वा ; तदा उक्तापेक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमावश्यकमित्याशयेना-हानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमिति । अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्यतदुत्तर-मित्यर्थः । यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते इत्यग्रेतनेनान्वयः ।

मित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा, सिद्ध्यापि तावानेव समय उपलक्षणीयः। विशिष्यक्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति।

अनुमित्योत्तरमनुमित्यान्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध्य-नन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्यानाशे-ऽपीति। प्रागनुमित्यायामसत्यामपीत्यर्थः। असत्यां सिद्धौ अनु-मित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात्, सिद्धौ सत्यामिति। प्रागित्यादिः। यावत्कालमध्ये, यावत्क्षणानन्तरक्षणे, तावानेव कालः। तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायीस्थूलकालः। अनुमित्सया, अनुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन। उपलक्षितः, विवक्षितः। अनु-मित्यायोग्यताया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियोग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह यदि चेति। सिद्ध्यनन्तरमिवेति शेषः। तेन नास्य वैयर्थ्यं द्वित्रिक्षणमध्ये इति द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः। सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वेति फलितम्। सिद्ध्यापि, सिद्धिपदेन तावान् तन्नाशानन्तरमपि द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा उपलक्षणीयः विवक्षणीयः।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्ये अनुमितिर्न जायते कियत्-क्षणानन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्यनिर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि। एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह विशिष्येति। अवहितैः सावधानैः नियमो निर्णयः। तथाच येषां विशिष्य

अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन

तावत्कालनिर्णयो भवति, तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वाव-गमो भविष्यति, अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः ।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिषाधयिषाधिकरणकाल-त्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः । तदा अधिकाधिककालस्यापि तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्म्मान्तरञ्च दुर्व्वचमेवेत्यत आह विशिष्येति । अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशिष्टं निवेश्येत्यर्थः । क्षणनियमः । कतिपयक्षणानामेव तथात्वं, नत्वधिकाधिकक्ष-णानामितिनियमनिर्व्वाहः । अवहितैः, निरुक्तिकुशलैः । सिद्धा-द्युत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वना-शाधिकरणसमयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिद्धादिमत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः । इति व्याच-क्षते । वदन्तीत्यस्वरससूचनाय । स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्ध-त्वे मानाभावात् । तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्त-दोषापातादिति ।

इच्छायाविषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरकालमनु-मितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छा विशे-षणीया । तत्र, तद्विषयसिद्धिदशायाम् ।

परामर्शानुमित्सासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवेनानु-मितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्घटयति अत्र

साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा । यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्म—तादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं, ततस्तयोरनुमित्सा, ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्गः ।

चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः । तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यग्रिमेणान्वयः । निर्णयेच्छा, निर्णयत्वप्रकारकेच्छा । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्ध्या अचरितार्थतया तद्बलात्तादृशसिद्ध्युत्तरमप्यनुमित्युत्पत्तेः, सा नोपात्ता । अनुमित्सोत्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेन, तत्पूर्व्वमेव तद्घटितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानस्य वाच्यतया, प्रत्यक्षसामग्र्यावलवत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यतः, पूर्व्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्सापूर्व्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविरहादुक्तप्रयासं विनैवेच्छाद्वितीयक्षणे विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निर्व्वहतीत्यभिसन्धायाह स्मरणं वेति । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वादाह यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमितिरेव भविष्यति नत्विच्छेत्यतोऽनुमितिसामग्रीविघटनाय तथाविधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेर्द्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमित्सायाश्च निर्व्वाहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभ-

योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति। तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम् ।

यानुमिति-निष्ठेष्टसाधनता-विषयकत्वानुसरणम् । साध्यानुमिति-स्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्यापत्तेश्च सम्पादनाय, साध्यानुमित्सायाः साध्यव्याप्यस्यापि निश्चिततया तदनुमितेः सम्पादनाय च, साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयोरित्यादिनानुसरणम्। अनुमित्सा-द्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ तदनन्तरं तदनुमितिरिष्टैवेति। साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परामर्शाभावान्नापत्तिसम्भव इत्यत-स्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम् ।

अनुमित्सोत्पत्ति-क्षणावधिक--क्षणचतुष्टयादिरूप-योग्यताया उत्तेजकत्वमते, यत्र पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्नि-व्याप्यवान् पर्व्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्व्वतो वह्निमानि-त्यनुमितिस्तत्रापि तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह योग्य-तेति। तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देय-मिति शेषः। प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धि-समवहितानुमितित्व-प्रत्य-क्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाबलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविष-येति सिद्धिविशेषणं, विशेष्यतयाऽभिमता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः। अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-गोचरेच्छात्वेन निवेशे, प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रका-रकानुमित्साविषयतया विषयान्तस्याव्यावर्त्तकतापत्तिः। तत्त-द्व्यक्तित्वेन निवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याभावानां

पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात्, पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः। तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनु-

---

सिद्धौ विशेषणतया गौरवम्। तत्तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहिततत्त-दिच्छात्वेनोत्तेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तत्क्षणावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्वकल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न। प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयताव-च्छेदकतायाः प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादि-पर्य्याप्तिनिवेशनस्यावश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधि-करणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात्। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्म्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीय-मित्यत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव चानुमितिद्वयं जायतामित्ये-तादृशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधान-दशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात्। अथवा स्वविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्म्मिक-प्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः। भेदस्या-व्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि, तत्पूर्व्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमिति-विषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसाध्यकानु-मितेर्व्वा विषयता, तत्र तद्बलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमिति-निर्व्वाहाय, प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम्। एत-द्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्वादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गी-कारान्नतादृशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः। द्वित्वप्र-

मितिर्न जाता, तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं, न तु तत्र इच्छानिवेशोऽपि, गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता,

---

कारकेच्छाबलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्य्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात्। योग्यताया उत्तेजकतामते च, द्वित्वादिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण।

नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धेरभावस्य पक्षतात्वे, यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता, तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्कायां विश्वविषयिनीं भगवदिच्छामादाय, केषाञ्चित् समाधानमाक्षेप्तुं, तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति समाधत्ते पक्षसाध्येति। पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः। पक्षताभेदादिति। सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकादिघटितत्वादिति भावः। यत्रेति, यादृशपक्षक यादृशसाध्यकस्थले इत्यर्थः। सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति, सिद्धिकाले परामर्शादिसत्त्वेऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः। सिद्ध्यभावमात्रमिति। इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः। सिद्धिकालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमादितिभावः। तेनेति, यत्रानुमित्सोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धापि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी, तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षतात्व-

तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय, ईश्वरेच्छानिवेश-नायासो नोपादेयः ।

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितो-

स्वीकारप्रयोजनविरहेणेत्यर्थः । उक्ति साधारण्येति । सर्व्वत्रैव पक्षतायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पादना-येत्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणताव-च्छेदकगौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

परामर्शपूर्व्वकालोत्पन्नानुमित्सानाशेऽनुमित्सान्तरमकल्पयित्वा, योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सार्व्वभौमस्य मतमाह यत्त्विति । सिषाधयिषानाशे सति यादृशसिद्ध्यनन्तर-मनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितो-त्तर-क्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नान्तनिवेशात्तदप्रतिबन्ध-कत्वोपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधि-करणदेशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिषाधयिषावतोऽपि कालस्य सिषाधयिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-तया, यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिषा-धयिषा-विरहविशिष्टत्वविशेषणेनोपपाद्यस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यव-धानस्यैवानुपपत्तितादवस्थ्यं निरस्तं । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिनी सिद्धिरेवोपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणता-मात्रत्य सिषाधयिषाधिकरणक्षणवारणं पुनरनुपादेयम् । प्रति-

क्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता ।

योगिपदेन सिषाधयिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाधयिषायाः सिषाधयिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाधयिषा विरहप्रतियोगित्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । सिषाधयिषानधिकरणत्वनिवेशनेच, सिषाधयिषाविरहांशवैयर्थ्यादव्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्यावृत्त्यसङ्गतेः । सर्व्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-पूर्व्वपूर्व्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृशध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धिरतः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वपदं, भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्व्वसिद्धग्रधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालतया पूर्व्ववदप्रसिद्धग्रापत्तेः । इच्छाविरहविशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे, ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते यत्राऽनुमित्सात्टतीयक्षणे घटेच्छासिद्धग्रात्मकपरामर्शौ, तदुत्तरञ्चानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्ट–स्वाधिकरण-क्षणाप्रसिद्धग्रा ; इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नैव सासिद्धिः । अनुमित्साविरहविशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽसत्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः, सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणम् । अथवा ज्ञानेच्छायोर्यौगपद्यानभ्युपगमे, इच्छासामान्यनिवेशे यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्धात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धावप्रामाण्य-

ग्रहस्तदनन्तरमनुमितिः सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धेः स्वपदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवारणाय सिषाधयिषापदम्। तथासति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्पादक्षणव्यवहितत्वान्नापत्तिः। ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यानुपगमे, यत्रानुमित्याद्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा, तत्र तादृशसिद्ध्यधिकरणस्य कस्यापि क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात्; स्वपदेनोपादातुमशक्यतया सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-तदभावोनानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वक्षणे इति तत्रानुमितिनिर्व्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न साधीयः। घटेच्छोत्पत्तिर्यत्क्षणे दर्शिता तत्पूर्व्वमनुमितिसामग्रीसत्त्वे तदानीमनुमित्यनुत्पादबीजस्य दुर्घटत्वात्। न चानुमित्यापूर्व्वकालोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मक बाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पादसम्भवः। अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्ताविव तस्याः क्षणत्रयावस्थानसम्भवात्।

यत्तु यत्रानुमित्यानन्तरं घटेच्छातदनन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणोनेच्छा-विरह-विशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाय सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणमिति। तदप्यसत्। इच्छाविरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरे, अव्यवधानप्रतियोगिस्वक्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया, तदुक्त-

रत्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया, उक्तानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, इच्छाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहिततया, तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च, तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया, अनुमित्यनिर्व्वाहविरहात्। प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले, सिषाधयिषापूर्व्वस्थायिनः कस्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाले विनाशे, पूर्व्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वंसाधिकरण-परामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपपत्तिरतः, कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम्। न च सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि, सर्व्वदैव विशेष्याभावविशेषणाभावान्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षणत्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्। सिषाधयिषापूर्व्वक्षणादेः, सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि, तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः, सिद्धेरधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। एकरूपावच्छिन्नस्यैव विरुद्धद्वयावच्छेदकत्वविरहात्। न च सिद्ध्यनधिकरणक्षणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकतासम्भवः देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्ताववान्तरकालस्याप्यधिकरणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात्।

तथाच विशेष्यीभूतसिद्ध्यनवच्छेदकस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छेदेन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति-काले उभयत्वविशिष्टवत्ताया अपि दुर्घटत्वापत्तेः। प्रत्येकाधिकर-णक्षणस्य उभयत्वविशिष्टानधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेद-कत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधिकरणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदक-त्वानुपपत्तेः। न हि एकरूपावच्छिन्नस्य तस्याधिकरणं रूपा-न्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरणमप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति; दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरणदिवसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृत्तित्वात्। यदि चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्येकाधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते। तदा उक्तस्थले सिषाधयिषा-विरहक्षणसिद्धिक्षणोभयान्यतरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्यु-भयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य, तदवच्छेदेन सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव, उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोपगमात्। अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशिष्यमात्रसत्त्व एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः। अपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वं सिषाधयिषाभावस्य सिद्धौ वैशिष्ट्यमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। एकक्षणाव-च्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिषाधयिषाकाले सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषा-

भावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्व्वाहात् । नचैवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामते, केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेप्यसत्त्वादसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः । तथाच तादृशसम्बन्धेन रूपादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ मावर्त्तिष्ट, विशेष्याभावासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य रूपादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपताया एवोपगमेन नीरूपद्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्व्वाहात् । एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात्, विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषाविरहविशिष्टे सिद्ध्यधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि प्रतिभाति ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनिवेशेऽपि, तादृशकाले कालान्तरीणसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य, तन्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादेतादृशकालमादाय, उक्तदूषणस्यानवकाशस्तथापि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध्यधिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम् । यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं । तथापि स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेशनान्न दोषः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम् । स्थूलकाले स्वाधिकरणत्वस्य च न तद-

वच्छिन्नत्वनियम इति, सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं; न तु क्षणत्वमपि निविष्टमिति तु तत्त्वम्।

अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या। अनुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम्। तेन महाप्रलयानभ्युपगमे, सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिदवश्यमनुमित्युत्पत्त्या, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना ईश्वरीया च सिद्धिरेव। सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेर्महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु, यदुत्तरमनुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते। तादृशश्चाश्चरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वं न त्वन्यस्येत्यनुपपत्तेर्नावकाशः। अव्यवधानांशनिवेशात्, प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः। स्वपूर्व्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण–क्षणध्वंसानधिकरणत्वरूप–स्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वं कदाचित् स्वाधिकरणे अनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोरन्तरोत्पन्नसिद्धिरेव सिषाधयिषाविरह-विशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना। तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उक्तरेति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम्। सकलसिद्धीनामेव

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्षणपर्य्यन्तस्वपूर्व्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया, पूर्व्ववदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम्। अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोषवारणसम्भवः। तथाप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्धात्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्यास्तुर्थक्षणेऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेतिगुरुशरीराया अप्युत्पत्तेर्निवेशनम्। अथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं, निरुक्तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः, कथमुपेक्षितमिति चेत्तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव ; इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्व्वत्वघटकानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा, सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशवैयर्थ्यात्। तादृशस्थलीयसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः। मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सह क्षतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः। तथाचेच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि, मूलाविरोधोपपादनायोक्तगुरुरीतेरादरः। अत्र कल्पे वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनिवेश्योद्धर्त्तुकामस्तत्या इच्छा-

अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षण एव अव्यवहितत्वपर्य्यवसानात्, यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथ-

---

सामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमतमाश्रित्यैव मूलोपात्तं सहकृतान्तं सार्थकयिष्यतीत्यवधेयम्।

अनुमितेर्व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्व्वस्थायिनो घटज्ञानादेरविरोधित्वोपपत्तये सिद्धिपदम्।

अवगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र सप्रतिपत्तिं (१) प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं पृच्छति अथेति। तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय तृतीयक्षणाव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम्। तृतीयक्षणव्यवधायकत्वम्। तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम्। सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषोत्पत्तौ सिद्ध्यन्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा, विशिष्टाभावादेवानुमितेः पूर्व्वं पक्षता निर्व्वहति, अतोऽविरलेति। पक्षतासम्पत्तय इति। सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले सिद्धेर्द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणो-

---

(१) स व्यावृत्तिमित्यर्थः।

मिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत्? यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति। तन्न। यत्र अनुमित्सा-

---

त्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन, सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-सिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्व्वाहादिति भावः। प्राथमिकस्त्विति। सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते। स्वक्षणस्येति। विशेषणमित्यनुषज्यते। उत्तरयति यत्रेति। ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे, सिद्धेर्वा परामर्शरूपत्वे, परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावोनिर्व्वहतीति क्रमेणेति, अविरलक्रमेणेत्यर्थः। सिषाधयिषासिद्ध्योरन्तरा क्षणैकविलम्बे सिषाधयिषाविरहेण क्षणं विशिष्यापि पक्षतानिर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वात्। सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा कालव्यवधानेनोत्पत्तौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च। सिषाधयिषा, अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा। अनुमित्यात्मकसिद्धाविच्छायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति। पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति। सिषाधयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षणस्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या पक्षतानुपपत्तिः। तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविशिष्टतया सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-

नाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात्।

अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम्। स्वध्वंसाधिकरण-

---

क्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव; तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमेवेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः। यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यनन्तरं घटेच्छा, तत्रानुमितिवारणाय, इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषाधयिषाया उपादानम्। पक्षताविरहेति। सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि सिषाधयिषा विरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य, तादृशक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया, तत्सामान्याभावात्मकतादृशक्षणाव्यवधानविरहादिति भावः। यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याप्युक्तानुपपत्तिः शक्यते वारयितुं, तथापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षतापक्षस्याभिमतत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः।

तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेश्य शङ्कते अथेति। तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमकस्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्यवधानशरीरे निवेशनीयत्वात्। तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरण-

कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् ।

कालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्याक्षतत्वमिति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधाननिवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाधयिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१) व्यभिचारतादवस्थ्यात् । चतुर्थक्षणसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथञ्चिन्निवेशे चतुर्थक्षणोत्पन्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यनात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति स्वध्वंसेति । उभयत्रकालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन सर्व्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्व्वपूर्व्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्यन्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्व्वकालस्य तत्पूर्व्वकालीन-स्वविषयकज्ञाननाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वनिर्व्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्याहत्त्यसङ्गतेः ।

---

(१) तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्तरक्षणे एव सिषाधयिषाविरहविशेषणादिति भावः ।

तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं। द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षता-

---

स्थलान्तरे तद्व्याप्तिमाह तथाचेति। प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति। तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्व-विरहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः। प्रथमक्षणे पूर्व्ववत्सिषाधयिषा-विरहविशेषणसत्त्वेऽपि, स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-घटिताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकल्पे नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः। अनुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसाधिकरण-त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह उत्त-रेति। तथाच उक्तस्थले सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषा-धयिषासत्त्वात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं नानुमितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः। द्वितीय-विशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्रागभिहितं, इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्वं तत्प्रयोजनकत्वं, न तु प्रथम-विशिष्टान्तवदन्यादृशमिति दर्शयितुं, पूर्व्वोक्तमप्यनुवदति द्वितीय-न्त्विति। सिद्धेर्व्विशेषणमित्यनुषज्यते। तत्रैवेति। यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयक्षण इति। तृतीयक्षणेऽनुमितिनिर्व्वाहार्थमित्यादिः। पक्षतासम्पत्तय इति।

सम्पत्तये। यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्ना-त्यनुमितिं। तदानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्न-सिद्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत्।

विशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्व्वाहायेत्यर्थः। अन्यथा उक्तक्रमेण तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्षतानुपपत्तेरिति भावः।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः। सिषाधयिषाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भवात्। इत्यञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्वितीयमपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन, तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिनिर्व्वाहादित्याशयेन, इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं परित्यजति यदि चेति। इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या हीनबलत्वेऽपि अनुमित्साविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तस्या एव बलवत्त्वकल्पनमुचितं, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेकप्रतिबन्धकाभावघटिततया, गुरुशरीराया अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादितियुक्त्या, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधिताव्यवस्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्युक्तं। सिषाधयिषाविरहविशेषणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं परित्यज्याव्यव-

हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्व—रूपगुरुविशेषणोपादानमनु-
चितमित्याशयेनाहानुमित्यव्यवहितेति। अनुमितिपदम्, स्वसमा-
नाधिकरणानुमितिपरं। अतो व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वव-
र्त्तिसिद्धेराश्रयेऽनुमित्यनुत्पादोपपादकतानिर्व्वाहः। यन्नाशानन्त-
रमनुमितिरुत्पत्स्यते, तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यव-
हितत्वोपादानम्। तच्चानुमितिपूर्व्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं
पूर्व्वक्षणे सिद्धावेव वा विशेषणं। पूर्व्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्ब-
न्धेन प्रागभाववत्त्वमेव। ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः।
सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ता-
व्यवधानवत्तयानुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नसिद्ध्यप्रसिद्धिरतः, पूर्व्व-
क्षणवृत्तित्वं विशेषणं। पूर्व्वत्वं प्रागभाववत्त्वम्। अनुमित्यादिपर्य्य-
न्तावस्थायि—स्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः
क्षणत्वपर्य्यन्तनिवेशः। प्रागभावावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशे च, क्षणत्व-
मनुपादेयमेव। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धेन
प्रागभाववत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयं। प्रागभावानभ्युपगमे, वक्ष्य-
माणं तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्व्व-
त्वमेव क्षणविशेषणं, तद्घटकदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभवि-
ष्यति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनोमनोयोगादेस्तादृशसिद्धि-
भिन्नतया प्रसक्तप्रतिबन्धकतावारकद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय
प्रथमसिद्धिपदम्। न च प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन उभयपरि-
त्याग उचित इति वाच्यम्। तथासति बाधबुद्ध्यादेरपि निरु-
क्तरूपेणैव प्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताव्याघातात्। न

ताद्दशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणं,

च व्याहन्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं, न हि तत्क्षतिमावहति। किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्। एतद्दोषस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात्। यद्यप्येवं प्रथमसिद्ध्यनुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताविलोपभीरूणां द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुध्यते, अखण्डाभावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शात्, इति प्रथमतदुपादानमनुचितं। तथापि अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनां स्वत्वघटितत्वेन, निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीयतया सिद्धौ सिद्ध्यतिरिक्तताद्दशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवेशे गौरवात्। सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय प्रथमसिद्धिपदोपादानं। अतएव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां भेदनिवेशे च, भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात्। फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतापक्ष एव साधीयान्, सिषाधयिषाविरहविशेषणपरित्यागश्चानुचितः। सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव युक्तत्वादिति कथञ्चिदनुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति।

सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति। ताद्दशसिद्धीनां, भिन्नान्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनां। निरुक्तरूपेति, निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः। अगत्या कार्य्यकारणभावान-

निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा। नाद्यः अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्। तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणादानस्य वैयर्थ्यात्। तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा, प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च।

ल्यमदोषायेत्यत आह तादृशेति। तत्तद्व्यक्तित्वेन कल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः। यादृशसिद्ध्युत्तरं सिषाधयिषोत्पत्तावनुमितिः सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणायकल्पनीयप्रतिबन्धकताक-तादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकतया सकलेति।

ननु क्वचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यावश्यकतया तदभिप्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरतो दूषणान्तरमाह तत्तत्समयेति। तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्ध्यभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिकरणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः, तासां विनिगमनाविरहेण क्रमिकसिद्धिसिषाधयिषाऽनुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय, सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः। तथाच मूलोक्तस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षताव्याघात इति भावः।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः

नान्यः सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तर-मनुमितिः, कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा

तथाच तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमित्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसञ्जयति तत्तत्समयेति । सिद्धग्रनन्तरं सिषाधयिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थल इत्यादिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणावच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सिद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

नियामकाभावात्, नियामकाभावप्रसङ्गात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाहाय निरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाह्यतदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । ईदृशान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिबन्द्या निरस्यति नवेत्यादिना । एवार्थे वा । कार्य्योत्पत्तेः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वकथनेन, तस्याः कारणतावच्छेदककुक्षिनिवेशेऽन्योन्याश्रयः सूचितः । तथासति प्रायशः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्य्योत्पत्त्यधीनत्वापातात् निविशते निविशमानमदूषणावहम् । अथवा उक्तपक्षतायाः कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वमेव नवेत्यादिना निरा-

कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते ।

कृतम् । कारणतावच्छेदककोटावित्यादेः कार्य्योत्पत्तिनियामकतावच्छेदकघटकमित्यर्थः । यद्यपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं स्वत्वघटितत्वेन, तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे तन्निवेशानर्थक्यात्, तत्परिचेयव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवेशनीयाः । तथाच कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम् । तथापि भेदकूटनिवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतानन्त्यं दुष्परिहरमेवेति भावः । कार्य्योत्पादादिकमित्यादिपदेन ईदृशगौरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि संग्रहः । तस्य कारणतावच्छेदकत्व एव तृतीयप्रतिबन्धिः सङ्गतेः ।

---

ta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each		
ara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
ārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
ārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each	6	14
bindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
a Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6; Vol. II, Fasc. 3 @ /10/ each	5	0
sarah	2	0
awati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
iṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
ta-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
virāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
itto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
a Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
ra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1--6; Vol III, . 1--6 @ /10/ each	12	8
ra, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
amukha Sutram	1	0
dhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
avam, Fasc. 1-3	3	12
rsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
aieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
ya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
itto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
ara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
uddhist Nyaya Tracts.	0	10
ha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
harā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
ta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
ikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
ranandam Kavyam	1	0
a Siddhanta fasc. 1	1	4
ika Sastra	1	0
treya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
terīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
ya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
a Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
a Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, l. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
a Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
vārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
acintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
inda-Mandanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
i Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
mita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
agadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
la Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
a Kriyā Kaumudī, Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
u Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
āna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
daratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
t Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
a Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
sāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	3	12
Tibetan Series.		
hyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
ower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
abindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Sam S'hi Tiñ, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
s *brjod dpag hkhri* S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, sc. 1-8; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/- each	15	0
Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0

Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/ ... ...

*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each 11 14

Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs. 5 10

Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each 2 0

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the

*Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each 3 0

Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each 31 8

Fa rnang-i-Rashīdī, Fasc. 1–14 @ 1/8/ each 21 0

Fih rist-i-Ṭūsī. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... 4 0

Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each 5 10

Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each 2 8

History of Gujarat 1 0

Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ... 0 12

Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each 7 8

Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each 1 14

Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each 51 0

Ma'ṣair-i- Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each 3 12

Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each 35 0

Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2

Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila 1 0

Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each 9 6

Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each 16 0

Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each 11 14

Ditto Part 3, Fasc. 1 ... ... 1 0

Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/ 0 10

Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each 1 8

Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original

Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott 5 0

Riyāzu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2

Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/ 5 0

Tadhkira-i-khushnavīsān 1 0

Tabaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each 14 0

Ditto Index 1 0

Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barnī Fasc. 1--7 @ /10/ each ... 4 6

Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1--6 @ /10/ each ... 3 12

Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each 3 0

Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/ 1 0

Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2

Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10, 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1350.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

OR

A Sub-commentary on Tattvacintamani.

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA.

VOLUME II. FASCICULUS II.

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.
1912.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana	2	0
Amarkosha, Fasc. 1	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each	20	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhāsavritty	0	10
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1-17 @ /10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,		

तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन। स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितो-

---

अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्द्या स्वीकारयति तथासतीति। अनुमित्यव्यवहित--पूर्व्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय उत्पत्ति-कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति। स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकाल-सम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः। तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन। तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकाल-ध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वा-दुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम्। ईदृशकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे सएव दोष इत्यतो विशेषण-विधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गायचावच्छिन्नान्तस्य कर्म्मधारयमध्ये प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम्। विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम्। धर्म्मिणो विशेष्यत्वात्। कालान्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम्। तदर्थश्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम्। सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणो-

त्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नस-विषयकत्वेन वा। किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्य-व्यवहित-पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कार-णत्वं स्यात्।

त्पन्नानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः। तादृशानु-मितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सती-त्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्य-धिकरणत्वात्ततः। तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानु-रोधस्तु न तदुपेक्षावीजम्। तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणा-न्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः। अपेक्षा-बुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबु-द्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामतएवैतत्प्रतिबन्धि-प्रदर्शनम्। अन्यथा सिद्धरादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः। तस्यास्तृतीयक्षणपर्य्यन्तावस्थान-मते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालाव-च्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम्।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरा-द्यानुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम्। स्वपूर्व्वका-लोत्पन्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वद्वितीयक्षणपर्य्य-

त्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्व्वाहो बोध्यः । तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्व्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणं, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नविल्वादितस्तद्वतः, पुरुषान्तरस्यानुमितेर्व्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितं । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ।

बहुव्रीहि प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्यलघुरूपान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते । अन्यथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तरमप्यनुमित्यन्तरापत्तेः । नचानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तद्घटकवृत्त्यंशस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणरूपस्य उत्पत्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापाताच्चात्रबाढीति न्यायेन तदंशमपि परित्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषण प्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वजात–घटज्ञानादितोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्वह्नित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। ज्ञानत्वोपेक्षाबीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्रतियोगिनिस्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्म्मेण कारणतां प्रसञ्जयति स्वक्षणेति। स्वक्षणाव्यवहितोत्तर क्षणानुत्पत्तिक स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्रसमवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशादेव

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पत्तिकालाव-च्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते । नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्व-स्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम् । तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसम-यसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वा-र्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वा-वच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतो-ऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्श-समानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयके-भेदकूटाप्रसिद्धिः । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम् । तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्प-त्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमव-हितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादाना-सम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः । निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पाद-कघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायाञ्चप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरण-क्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघट-ज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्य्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वम-प्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम् । अनुमितेः स्वाव्यव-हितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भ-वात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः । व्यधिकरणानु-मित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

अव्यवहितोत्तरस्य द्वितीय क्षण एवेति नाति-
प्रसङ्गः। न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र

मनुमितिविशेषणम्। द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्ति-मुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया-तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवे-शनमेवोचितं, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह किन्त्वेति। पद-व्यावृत्तिः स्फुटैव। यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्य-व्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वात् ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र निवेशितम्। तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्तु नाशङ्कनीयः। पूर्व्वकल्पद्वयेऽपि तत् सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात्। अननुगमासहि-ष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-णत्वप्रशक्तिर्बोध्या। न चोपदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरा-मर्शत्वस्य लघुतया तेनैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रति-बन्ध्यवकाश इति वाच्यम्। उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरह-दशायाम् उक्तरूपावच्छिन्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कार-णान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौर-वस्याकिञ्चित्करत्वात्।

नन यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-

विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्य अतथात्वादिति वाच्यम् अनुमिति-सामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्य-

---

मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव, द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वेन, तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वादित्यत आह अव्यवहितोत्तरस्येति । द्वितीयक्षण एवेति । अव्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः । किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथाच स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति भावः । पूर्व्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनप्रयोजनं स्फुटयितुमाशङ्कते नचादिमेष्विति । शेषकल्पे विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्व--विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यत आदिमेष्वित्युक्तम् । अतथात्वादिति । द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनुमितिपूर्व्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिर्नोत्पत्तुमर्हतीति शङ्कानिराशायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्याविरहेणेति । परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसाम-

वसायादेरन्ततः संस्कारात् वा तत् सम्भवात्। संस्कार-जन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात्।

ग्रेव, तदानीन्तु न तत्सामग्री। तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति। तदानीं तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणेऽनुव्यव-सायादेरित्यादिना सन्निकृष्टवस्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः। ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य, भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे विनि-गमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसाम-ग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात्। उक्तकारणताव-च्छेदकाक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आहान्तत इति। कथञ्चिज्ज्ञाना-नुत्पादेऽपीत्यर्थः। संस्कारादिति। तस्यापि सविषयकत्व-घटिततत्तत्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। न च यत्र परामर्शादिरूपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम्। फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादिरूपेक्षात्वस्यैवा-सिद्धेः। नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह संस्कारजन्यत्वे-नेति। निरासादिति। संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञाय-मानलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनक-त्वेनातिप्रसङ्गादिति भावः।

स्यात् वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमाना-

---

प्रकृतसाम्याय कार्य्यानुत्पत्तिनिर्व्वाह्यतावच्छेदकरूपेण प्रति-बन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति स्वसमानाधिकरणेति । पदव्यावृत्तिरनुमि-त्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावद्बोध्या । सिद्ध्या-त्मकपरामर्शानन्तरसिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्व्वत्र तत्तदात्म-समवेतधर्म्मनाशस्याप्रामाणिकत्वे, यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्ष-णेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शादे-रनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्यव-हितपूर्व्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वान्नात्र कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकाले-ऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्व्वत्वं वक्ष्य-माणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तत्र क्षणत्वा-निवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् । एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । अनुमित्युत्-पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमित्यव्यवहित-

धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् ।

पूर्व्वक्षणभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयत्रैवा-वश्यकम् । अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्ति-कध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेना-नुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेष-वृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह स्व-समानाधिकरणेति! यदि च पूर्व्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनु-मित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छे-देनानुमित्युत्पत्त्यधिकरण-महाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे, तथाच क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवेत्युच्यते । तथापि उपल-क्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्वविशिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरु-शरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः । नचैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्-पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेश्यम्, अनुमित्यु-त्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शा-नन्तरजातानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः । तत्रानुमित्युत्-पादकालस्य तत्पूर्व्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्य-धिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगितायाः दुर्घटतयाऽनुमित्युत्पत्ति-कालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-

तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस-प्रतियोगित्वम् ।

त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-विरोधितापत्तेः, तथाच साम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्यु-पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे-ऽपि दर्शितस्थलेऽनुमितेरुत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरण-तयोक्तदोषानवकाशेन तत्त्यागे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यन-धिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधि-करणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्व्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्ति-रतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्य्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्व्वत्वं, समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तदुत्पत्ति-क्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभावानभ्युपगन्तृनये, तदुत्पत्ति-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्व्वत्वम् । तथाच तदुत्पत्तिकालीन-ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-न्त्र्येण निवेशनमफलम् । तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिका-लोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्व्वकालवारणसम्भवात्, इत्या-शयेनानुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-योगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह तदव्यवहितेति । अनुमितिस्थिति-कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्ति-

न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्व्वकालीनानां सर्व्वेषां तादृशपूर्व्ववर्त्तित्वेन अविरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयो-

---

त्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः। उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकलनिवेशे तल्लाभायैवक्षणपदम्।

द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्त्तुमाशङ्कते न चात्रेति। सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचित्तदात्मधर्म्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम्। अन्यदीयधर्म्मनाशेऽपि तेन धर्म्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम्। यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितक्षणे फलेच्छावश्यमेव स्वीकार्य्या, तथाच तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्म्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम्। अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्सासम्भवती-

गसन्तानान्तः-पातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फला-नुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तर-कल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारण-त्वग्रहाविरोधित्वात् ।

त्यभिप्रायेण वा। सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्व्वोत्पन्न-परामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्य-सम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम् । अनवरतेति । अनवरतपरि-स्पन्दमानानामपरिमितपरनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशा-दित्यर्थः । अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागति-स्वभावानामपि एकद्व्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविना-शसम्भव इत्यपरिमितान्तम् । प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादि-नाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह फलानुत्पादेति । कल्पनासम्भवादिति अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणा-न्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह कारणान्तरेति । ननु अनुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय तादृशकारणा-भावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः । प्रथमञ्च तादृशग्रह

उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः। भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं। तथाच

एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आहान्वयव्यभिचारेति। कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति। कारणतायाः कार्य्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्य्यव्याप्तेश्च कार्य्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः।

ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा, तत्र तद्द्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्व्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह उपादीयन्तामिति। प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः। 'समयविशेषः' यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षणरूपः। तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वमभावात्। एवं सति प्रतिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या। सर्व्वत्रक्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविरहात् क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम्। अनतिरिक्तत्वाभि-

उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्व्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात्।

विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम्। अनयैव रीत्या कार्य्यान्त-

---

प्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति भवेदेति। एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्व्वात्मन्यनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः। क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्य्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या। परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह तादृशेति। तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र पूर्व्वोपदर्शित स्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारण स्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भाविनाननुगममाशङ्क्य तत्पुरुषीयघटिते तत्कल्पानुसरणं बोध्यम्। न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वसिद्धप्रभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेवभूयस्त्वात्। उक्तरूपेणकारणता स्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति तथा चेति। उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः। प्रमाणान्तरत्वमनुमिति वहिर्भूतप्रमाणत्वम्। सर्व्वत्रैवेति। उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युतपत्तिमात्रनिर्व्वाह्यस्य उक्तकारणस्या-

रेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्च अतथात्व-मक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याञ्च सिद्धेः ।

नुमिति सामग्रीत्वे तु तस्याः सर्व्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्षणप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्व्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शाव्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरुपह्नवमेवेति, नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्यतोऽन्यदोषमाह विलोयेतेति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात्, बाधत्वादिनेति । कार्य्यान्तरेषु प्रत्यक्षादिषु, कारणानां सर्व्ववादिसिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्नानां, प्रतिबन्धकानां सर्व्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छिन्नानाम, तथात्वं अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्चाक्लृप्तानां, अकारणत्वादिना सर्व्वानुमतानां कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितद्भिन्नानामुदासीनवस्तूनां, तथात्वं कारणत्वादिकं, प्रसज्जेत । तेषामप्युक्तकारणतावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः । अतएवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृशसिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे भेदानां विशेष्यविशेषण-

भावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः । एतन्मते अधिकदूषणमाह वैयर्थ्याच्चेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तर-विलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः । एतन्मत इव दर्शित-तृतीयक्षण-साधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिका-नुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापत्तेऽपि पूर्व्वोक्तसिद्धिपदव्यावृ-त्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम् । न च ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिषा-धयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविर-हविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्नतया पूर्व्वं सि-षाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिविरोधिता स्यादिति तत्-सार्थकता इति वाच्यम्, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्व्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषा-धयिषाऽनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् । न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्य-मापातितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेरनु-मित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्य-व्यवहितपूर्व्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति ।

समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो, मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतर-परतया वर्णयत, उपाध्यायस्य मतमाह "सिषाधयिषेति" ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न, साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा, नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभायसमास उपेक्षितः। अनुमितिपूर्व्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणं, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्य्यवसितं, इदञ्च लाघवमाशङ्काग्रे निराकार्य्यम्। साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति "साधकं हीति। तदुपहितं स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम्। तत्सामग्री सिद्धेःकारणसमुदायः। अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानांभावस्याक्षतत्वाद्विनानुमित्सामिति। अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण। समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्व्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः। प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे, अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्ध्यभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आद्यानुमानातिरिक्तेति। तथासति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तर्भावस्य नि-

तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च। न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सा-विरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योऽन्याश्रयात्।

फलत्वादित्यर्थः। सिद्ध्यसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनुमितिवारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहितविवक्षणे च तदनिर्व्वाहादिति भावः।

केचित्तु "यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्र परमेव। न च सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम्, यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परामर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात्। न च तत्रापि सिद्धिप्रतिबन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम्, शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात्। तथाविधेच्छाबलादुपदर्शित-प्रत्यक्ष-सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्व्वारणाय साधकमानान्तर्भावसार्थक्यात्। न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे (१) तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या

---

(१) "आलोकसमवधानाद्यसत्त्वे" इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम्, यत्र-प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्व एवा-शाब्दं ज्ञानं जायतमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुः संयोगादिसत्त्वे, तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगा-दिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्ष-तायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः"। "अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति" अन्यथा अनुमि-त्साधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्ष-सामग्र्यभावत्वेन, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन। "अन्योन्या-श्रयादिति" अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतम-ज्ञात्वाप्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तज्ज्ञाने च तदभावघटितानुमिति सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादितिभावः। अथवा-कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकं सक-लकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा-वानुपगमे सामग्र्यां (१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्य्या-व्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अव्याप्यवृत्तिधर्म्माव-च्छिन्न-भेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदाकार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्ष-णावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्न-भेदवत्त्वं, फलोपधायकस्योपपादनीयम्। तथाच परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षो-त्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षोत्पादनिर्व्वाह्यः, उक्तानुमिति

(१) "सामग्र्या"मिति पाठः सर्व्वस्मिन् पुस्तके नास्ति।

स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित्।

प्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्व्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः। अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति "स्थाणुत्वाभावेति।"

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारसङ्गतिः (१)। यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथाचानुमित्यन्यसिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः। न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्, प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्य्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्यावश्यकतेत्याशयात्। न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत् सामग्र्याश्चेच्छाघटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्,

---

(१) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठाभिप्रायेण इदमुक्तम्।

धर्म्मितावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रावगाहि-विशेषदर्शनोत्तर-मिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(१)। प्रतियोग्यारोपकारण-तायाः स्वासम्मततया "केचिदिति"(२)। ननु पक्षताघटकप्रत्यक्ष-सामग्री नानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारणकारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्रीदशायां सिषा-धयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनु-मितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निवेश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमित्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात्। तथाच न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्य्याव्य-वहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावैशिष्ट्यं निवेश्यते। तथाचोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पादमुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्सा-विरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्धकासत्त्वात् अपितु अनुमित्साविरहमेवेति-नापरोऽप्यन्योन्याश्रयः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भा-वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकतया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह "वस्तुतस्त्विति"।

---

(१) "न च प्रतियोग्यारोपस्ये"त्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा"दित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते।

(२) दीधितौ "कश्चित्," इत्यत्र केचिदित्येव पाठो भट्टाचार्य्यसम्मत इत्यतस्तेन केचिदितीत्युक्तम्।

वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्याविर-

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं, सिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्म्मावच्छेदेन कार्य्यानुत्पादंप्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छिन्नस्य कार्य्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कारणान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्य्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न तावतासिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह "नियमेनेति"। प्रथमोपस्थितत्वात्, प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमुक्त्वा शरीरलाघवमाह "लाघवादिति"। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघटितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकं, सिद्धित्वादिना। तथात्वं, प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा, प्रतिबन्धकत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्म्मावच्छिन्नानां तत्तदवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिग्रहपरिग्रहः,(१) अत्रैव, पक्षतायामेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, घटकताप्रसङ्गात्। सिद्धिबाधसामग्रीविशेषाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारणतान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः। न च वह्न्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यायामपि वह्निमान् पर्व्वतो घट-

(१) सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित् कः पाठः।

हस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृ-

वानित्यद्यनुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादिप्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, वह्न्यादिप्रकारकानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणसम्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्। न च तथापि वाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति वाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यं, तत्रापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां वाधसाधारणान्यतरत्वादिरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्वाधबुद्धेः सामान्यप्रतिबन्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानामुत्तेजकतयापि तदसिद्धेः। केचित्तु "अत्रैव, ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव, प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत्। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात्। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव वाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। तथाच पक्षतायां वाधान्तर्भाव-

शिच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, पृथगेव विशेषणतायास्त्व-यापि वाच्यत्वात्।

परत्वाभावान्नोक्ता सङ्गतिरिति व्याचक्रुः। केचित्तु "तदभावनिश्चय-दशायां यादृशाङ्कुरविशेषधर्म्मितावच्छेदकाद्यनुमितेः कारणान्त-रविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साध्यकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः"। ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित् सायां उत्ते-जकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्य-तरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्ट-सिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्री-त्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधानिवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघट-कांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात्। अत-एव वाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्ध्येरपि नावकाशः। वाधसिद्धितद्विशेष-सामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषा-धयिषाविरहविशेषणतायां सिद्ध्यादिकाल इव वाधकालेऽपि अनु-मित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशे-षणतया उक्तलाघवानवकाशात्। विशिष्टबुद्धिसामान्ये वाधतदभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवा-सम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात्। न च प्रत्यक्षस्थले वाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्ता-नुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया

स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना

लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यं, वाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नाना-प्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्य्यत्वस्य प्रतिबध्यता-वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव वाधादिसमये आहार्य्यप्रत्यक्षस्योपपादनीय-त्वादित्याशङ्कां निरस्यति "न चेत्यादिना"। गौरवमित्यन्तेनाशङ्का। अनुमितेरुत्पादादिति, प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छा-विषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, अनुमिति-त्वाप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य। तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदितम्। "अनुमित्यनुत्पादादिति" प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशे-च्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य। पृथगेव, यथा-योगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव। ननु अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवा-न्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यं, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छा-वलादनुमितेर्व्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषय-तावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छाविशेषणीया। अनु-मितिसामग्र्या उपनीतभानसामग्र्या च समवहिताया इच्छायाः संग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम्। अनुमितित्वादिप्रकारि-कायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः संग्रहायावच्छिन्नान्तं, एवञ्चोक्तलाघवमक्षुण्णमेवेत्यत आह "स्वनिवर्त्तकेति"।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम्। "अतीव गौरवमिति"

च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयो-रन्योऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगम-का(१)भावस्य । आत्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः कारणं, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारण-

अतिगुरुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः । नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्व्वारमेव प्रतिबन्ध-कत्वान्तराकल्पने एकत्वावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अने-कत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवक्त्रभावादिनिश्चयानामन्तर्भावे-ऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकता-कल्पनस्योचिततया वाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्ध्यनवकाशात् प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाच्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि विनि-गमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयमापादयति "अन्यतरत्वेति" । अन्योन्याभावयोः, सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः । तथाच सिद्धिभेदविशि-ष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्न-भेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदक-भेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः । न च तादृशभेदयोः समनियत-योरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम्, तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्ट-सिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात् । नचाखण्डस्य

(१) एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्विनिगमना तद्बोधकं वाक्यं विनिगमकम् ।

रूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिविशिष्टस्य वह्नेरिव इतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्। तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम्, एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

---

तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथावच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१) ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शाच्च। न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथाच नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्, भेदनिष्ठ तद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात्। एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम्। यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्म्मिविशेषणतापन्नयोरेव, व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकता-

---

(१) किञ्चिद्रूपेणाभासमान इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादिस्त्वन्यादृशमिति-सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्धाभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम्, एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

पर्य्याप्तेर्महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्यावगाहनादिति, तदपि, न, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभान नियम इत्येकत्वानेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इतिनियमेन प्रकृते कस्य धर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमान्नतयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह "आत्मनिष्ठश्चेति ।" समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्धभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूप सामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्न-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्व्वदैवात्मनि सत्त्वात्

तादृशाभावकारणताया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति (१) भावः। ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह "मणीति" वह्नेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनोयोगादेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। "प्रतिबन्धकत्वायोगादिति" मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथापि, मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्। न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुः संयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्यावश्यकत्वान्नाधिक्यमेतन्मतेऽपि कालनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यं, तथापि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्व्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधेन विषयप्रत्यासन्नतया चक्षुः संयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च। "तथाचेति" एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वे च इत्यर्थः। पूर्व्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीय पाठः।

णयो: सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशपार्थक्यं व्यवस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणतामिदं व्यवस्थापयति "एककालेति"। एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः। यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव। न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्त्तते अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणञ्चेति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्त्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावान्न तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्यं, सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटित सामानाधिकरण्यरूप-तदिच्छासमानाधिकरण-सिद्धिनिष्ठ-वैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्व्वाहात्। विशेष्यीभूततत्तत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति। तथापि विभिन्नकाले विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव-विशिष्टसत्त्वनिर्व्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम्। केचित्तु "कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघट-

फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे-

क्षसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानि-र्व्वाहः, प्रतियोगितावच्छेदकावैलक्षण्यात् सर्व्वदा दण्डरहितपुरुषा-धिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादि-मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्याव-र्त्तकानुगतधर्म्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः" तच्चिन्त्यम्। अन्यादृशमिति।" स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्व-रूपमित्यर्थः। ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यनन्तर्भावे तदभाव-स्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथाच तस्यैव पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथाच पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह"सामग्रीति"। हेतु-त्वेऽपि अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि। लाघवात् लघुशरीरत्वात्। ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधन-स्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह "फला-नुपहितेति"।

(१) स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः। एतच्चातिगौरवसूचनाय। सिद्ध-साधनस्थले, साध्यनिश्चयदशायाम्। पक्षव्यवहारविरहेण, पक्षव्यव-

(१) फलानुपहितदलस्यार्थमाह स्वविषयेति।

त्तया वाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलेपक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे वाधाभावो न निविशते गौरवात् ।

विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् ।

हारविरहस्य सर्व्ववादिसिद्धत्वेन (१)। गौरवादिति"। वाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः। ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवानुमिति हेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह "विशिष्टेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः। एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे वह्न्यनुमिनुयामित्याकारिकाणामनुमित्सानामेकत्वोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगेवोत्तेजकतया पक्षभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवोचितत्वात्। अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयापि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२)। "परम्परासम्बन्धा-

---

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्व्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वमिति भावः।

एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्-

---

दिति" स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वरूपादित्यादिः। न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्यनित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात्। ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तापरम्परया अतिप्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथाच यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणे नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, तथाच पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरीयानुमिति प्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्य्यं, तथाच पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति "एकस्येति"।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽन्यस्यतद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१)।

---

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षासामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मित्यन्यथापाठोऽप्यत्रास्ति।

पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम् । अथवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन (१) कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः । "तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरह इति"। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नानाकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात् । पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्व्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्याविरोधितोपपत्तये

---

(१) दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम्। अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमत्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्य्यापत्ति(१)रिति वाच्यं, सामग्र्याः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्य्योत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेन्न, यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे निविशते, यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्य्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाच देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलान्नानुमित्यापत्तिः। एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता। न च सिद्ध्यादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्ति स्तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्ध्याद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्ध्याद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्व्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः। यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्ध्यभावाद्यभावस्य

(१) "कार्य्योत्पत्ति"रित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषाहेतुरस्तु ? नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्, इहापिदर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः ।

सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी, तदा, सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्ध्यभाववलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् । उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां खीकृत्य सिद्ध्यभावस्य कारणतामाक्षिपति "अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन" ।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । प्रतिबन्धिमाशङ्कते "न चैवमिति" । उत्तेजकस्य, मन्त्रौषधिविशेषादेः । प्रतिबन्धिमुद्धरति "उत्तेजकानामिति" । मण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः । "अननुगतत्वादिति" । तथाचानुगतकार्य्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः । इहापि, सिद्धिस्थलेऽपि । "दर्शित इति" यादृशयादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः । "सिषाधयिषाया इति" उत्तेजकीभूताया इत्यादिः । तथाच तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टाया सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम् ।

सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्च अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचं, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धि-नाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धि-

तीति भावः। ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापे-क्षया लघीयसा अन्ततस्तावदन्यतमत्वेनैवा(१)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह "सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चेति"।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-स्यानति प्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भ-वादनुगतानतिप्रसक्तेत्युभयमुपात्तम्। तथाच प्रथमधर्म्मस्य कार्य्य-तावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमा-नायामनुमितौ सिपाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्त-कार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः। "सिद्धिस्थितिकालीनामिति" स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्य-वच्छिन्नामित्यर्थः। लघवादाह "स्वेतरेति" स्वभिन्नत्व स्वक्षणवृत्तित्वो-भयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव। सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशान्नस्वत्वाननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशेऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्य-

(१) तावदन्यान्यत्वेनैवेत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

सत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयताहृशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीय सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात् (१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः शङ्क्यते, तदा, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२) । नाशकाले, नाशोत्पत्तिक्षणे । "अनुमित्युत्पादो दुर्व्वार इति" सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वनाशक्षण-वृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः, न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्वृत्तिनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमितिवाच्यं, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिकृतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन

---

(१) अन्यसम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

(२) यदिचेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते ।

न हि इष्टशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम्। इह जाय-

---

सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह "एकस्येति"। सिद्धिसत्त्व इति"। अव्यवहितपूर्व्वकाल इत्यादिः। अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति"। पुरुषान्तरीयसिद्ध्यव्यवहितोत्तरोत्पन्न-पुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्म्माक्रान्तत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्य्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्येनिवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यनन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाहापिचेति"। सामान्यसामग्रीतः, अनुमितिसामान्यहेतूभूतपरामर्शादितः। ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह "न हीति"।

इष्टशेति"। सिषाधयिषारूपेत्यर्थः। जनकत्वम् उपधायकत्वम्। नास्तीति" न हीत्यन्वयः। सिद्ध्यसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः। तथाच तत्रैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्य्यवसितम्। ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्ध्यसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सि-

माना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणा-भावादिति चेत् सा माजनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात् ।

षाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं, न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले, इति न दोष इत्यत आह "न चेति"। अन्यत्रापि सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि । विशेषसामग्र्यन्तरमिति"। सिद्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः । तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः । अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव इष्टशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तं, सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यात् । न च (१) सिषाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्य, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्व्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवतापि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले विनापि सिषाधयिषां

---

(१) नचेत्यस्य इत्याशङ्क्यमित्युत्तरेणान्वयः ।

करणव्यापारत्वेनावश्यककारणाभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततास्यात्. तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते "इहेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्नकार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह"सा माजनिष्टेति"। सा सिद्धुत्तरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पादस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कापालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाञ्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम् । कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम् । ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्सां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति" ।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्ध्यभावस्य च

सा नोत्पद्येतेति चेत्? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्व्वस्य, गौरवात्। अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति।

प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं नतूक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते "यस्येति"। "अन्यथेति"। सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्य्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः। "प्राभाकरा इति"। सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः। यत्तु, अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तर-जातसिद्धिद्वितीय-क्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्य्यकालेऽनुमित्सानाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात्। प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याश्च तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनु-

प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शा-नुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् काल-भेदकल्पनायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता

मित्यापत्तेश्च इति। पक्षताया अनुमिति हेतुतामनङ्गीकुर्व्वतां गुरूणां मतमाह "प्राभाकरास्त्विति"।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छा-बलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्त-रोत्पादस्य पक्षताहेतुतामतेऽप्युपपत्तेर्विनानुमित्सामिति। क्वचित्, प्रतिवन्धकान्तरासत्त्वस्थले। परामर्शानुमितिप्रवाहस्य, क्रमोत्पन्न-परामर्शानुमिति समूहस्य। अपलापनिराकरणाय समूहपर्य्यन्तानु-सरणम्। पूर्व्वपूर्व्वानुमिति नाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्त-रोत्पत्तौ वाधकाभावादाह "अविरललग्नस्येति"। ननु तत्रागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्य्या इत्यत आह "काल-भेदेति"। मानाभावात् पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्धया गत्यन्तरविरह-स्यैवासिद्धेः इति भावः। नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थ-स्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह "परार्थेति"। "अर्थान्तरेति"। सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः। न च पक्षताया अनुमित्य-हेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरेव कथं नोत्पद्यते? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विशिष्यानन्तहेतुताकल्पने गौरव-मिति वाच्यं, तत्तदनुमिति व्यक्तेः पूर्व्वं तन्नाशात् परतोवा, कदाचित् तत् समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय

नानुमितिहेतुः। परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तर-विधया दूषणमित्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यहेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात्। न च परामर्शानां तत्तद्-व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्य-व्यवहितपूर्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एतन्मते कार्य्यासहवर्त्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ना-भावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरूणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः। अत्र केचित्, पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनु-मित्सां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यकारणताधिक्यात् गौरवं, पक्षता-हेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः, पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्य्यां पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

परामर्शनिरूपणम् ।

अनुमानचिन्तामणिः ।

पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं ? पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा, लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

दीधितिः ।

लक्षणोपोद्‌घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति "पक्षेत्यादि" ।

व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेनहेतुता'ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता' तत्र सङ्गतिं दर्शयति "लक्षणोपोद्‌घातेनेति" ।

(१) विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति, अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदा-

---

(१) लक्षणोपोद्‌घातेनेत्यस्यार्थमाह विशिष्टेति ।

कल्पनालाघवमाह परामर्शेति। परामर्शहेतुत्ववादि-नाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम्। तथाचातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्वानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः।

नीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् (२)। मूले "पक्षधर्म्मस्येति"।

(३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः। व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संग्राह्यत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताप्यन्तर्भाव्या। व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम्। तथाच पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

---

(१) "अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया" इतिपाठोऽप्यत्रास्ति।

(२) पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते। तत्रायमाशयः, तादृशयुक्तेर्लक्षणोपपादकत्वमभिधानद्वारा अभिधानञ्चाकाङ्क्षां विना न सम्भवति आकाङ्क्षा च परामर्शत्वधर्म्मिकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रकारकाप्रामाण्यशङ्कां विना न भवतीति तदनास्कन्दितसिद्धेराकाङ्क्षाविरोधितया तदभावस्याकाङ्क्षाप्रयोजकत्वात् परम्परयापक्षतानिरूपितसङ्गतित्वं तदुपपादकत्वस्येति। पक्षतालक्षणनिरूपितसङ्गतित्वमितिपाठे तु पक्षतालक्षणोभयनिरूपितसङ्गतित्वमित्यर्थो-बोध्यव्यः।

(३) पक्षधर्म्मस्येत्यस्यार्थमाह हेतुतेति।

महिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात्। पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसम्मतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः। व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति "स्मरणत्वमिति"। अविवक्षितमिति"। हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः। अविवक्षाबीजमाहाव्यापकत्वादिति" हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः। व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः। अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे "लाघवादिति"। "प्रथमोपस्थितत्वेति"। ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः। ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह कल्पनालाघवमिति"। परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेतिमूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह "परामर्शहेतुत्वेति"। तादृशज्ञानं, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम्। "मन्तव्यमिति"। अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः। यद्यपि धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्व्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्व्वत इति

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्म्मता-ज्ञानस्य नावश्यकता, तथापि, पर्व्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्व्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितं, एतदभिमानेनैवा-नुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः। परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोप-गमे अनुमिति सामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभि-धायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकी करिष्यते। एतादृशाभिमानञ्च नैयायिकमतमालम्ब्य। अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धि-रुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यक-त्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्व—तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञान-त्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तिताया उभय-सिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव। अतएव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छे-दकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधिति-कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते। केचित्तु" परामर्शहेतुतयेति मूलस्य (१) परामर्शस्यानुमिति हेतुतयापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः (२)। परामर्शेन

(१) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेति मूलाभिप्रायेणेदम्।

(२) नियतपूर्व्वभावत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

स्वार्थं (१) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्ष्यतां मा वा (२) परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्तितावादिनापि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेतिभाव इत्यप्याहुः, तदसत्, यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात्, द्रव्यत्वादिना च जलादेर्वह्निमत्त्विताज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति । न चैतत् समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्येतद्व्याख्यापक्षेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव (३) सम्यक् (४) । केचित्तु" निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणं, तत्र च धूमवान् पर्व्वत

(१) स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(२) अपेक्ष्यतामिति शेषः ।

(३) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलस्येति भावः ।

(४) स्यादिति शेषः । तथाच परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यनेन कारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्य लाक्षणिकतया न सम्यक्त्वमित्याशयः ।

इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम्। पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्श-हेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति"। परे तु" मानसत्वव्याप्य-परामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमिति हेतुः, यो यत्र पूर्व्वमवगत इति नियमोप्यस्ति, तादृशनियमबलात् वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति, तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षनात्। न च तादृश-नियमनिर्व्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, तथाच लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षा-देव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्व्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्, तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-ज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्व्वाह इत्यनुभव-मपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्व्व धर्म्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृताद्दूषितत्वाच्चेति। कारण-तायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्ध-नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनाला-

एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञान-द्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्व-

---

ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्ष-धर्म्मतायाग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह "एव-मिति"। यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्ष-

---

घव मुपपादयितुं भावमाह "तथाचेति" (१)। अतिरिक्तधर्म्मिणः, ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्य-नेनान्वयः। तत्र, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने। व्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानु-द्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्था-पयति "नन्विति"।

अनुमितिः स्यादिति" तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वा-दिति भावः। एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्ति-ज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजक-सामग्री, नतूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकाव-च्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह "यद्धर्म्मावच्छेदेनेति"। व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति,

---

(१) कल्पनालाघवं विहायेति "तथाचेति" इत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

ज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यं, तस्या-नुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

धर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। "ज्ञानद्वयादिति"। द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात्, अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य

विद्यत इति वा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदादिवृत्तिता-ज्ञानादन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्म्मप्रकारेणे-त्युपेक्ष्य यद्धर्म्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाख्यातिमनङ्गी-कुर्व्वतां द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्ति-सम्भवः। द्वित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषय-कैकज्ञानादनुमित्यनिर्व्वाहः, सर्व्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचि-त्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भवदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञान-द्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्र सूचकतया व्याचष्टे "ज्ञानद्वयादितीति"। कल्पनालाघवस्यावश्यकत्वा-दित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निराचिकीर्षुर्व्याचष्टे "लाघवादिति"। "अवच्छेदकलाघवादिति" । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञान-त्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति

(१) व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः।

हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुप-जीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मता-

---

भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्म्मपरम् । हेतुत्वे, कारणतावच्छेदकत्वे । व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाः । "आवश्यकत्वादिति" उभयसिद्धत्वादित्यर्थः । तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकत्वमुपपादयति "उपजीव्यत्वञ्चेति"। असम्भवात्, सत्तानुपपत्तेः । विशिष्टसत्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम् । ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्धा नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति "एवञ्चेति"। व्याप्तिज्ञाने, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय, पक्षधर्म्मताधीशून्यकाले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेद-

ज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावति-प्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमित्या-शयेनाह "तस्येति"।

यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्म-

कत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिव्यक्तिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः। ननु पक्षधर्म्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गभङ्गे-नान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिव्यक्तिकल्पनं कथमित्यत आह "लाघवादिति"। कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः। अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वा-न्तरसिद्धिरित्याह "नत्विति"। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्व्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धावित्यग्रिम-मूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे "सिद्धस्येति"। न पक्ष-धर्म्मताविषयकत्वमिति"। तथा च क्लृप्तहेतुतायां तदवृत्तेः पक्ष-धर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः। आशयमपूरयित्वापि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्या-करोति "यद्वेति"।

एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। धूम-त्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितया मीमां-सकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते अवच्छेद-

तात्त्वानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिद-मुक्तमावश्यकत्वादिति, अत आह "उपजीव्यत्वादिति। विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्ट-ज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञान-द्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशये-नाह "तस्येति" ।

कगौरवादिति भावः । अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुसमितिशङ्कायामुपजीव्यत्वादितिमूलमव--तारयति "नन्विति" । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति" । तथाच ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्व्वं मीमांसकमत-सिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पना गौरवमिति भावः । ननु मूलकृता अनुमिति पूर्व्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यदवच्छेद-कलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति "स्वेति" । स्वात्मकं यत् सम्वेदनं प्रत्यक्षं (१) तत्सिद्धमित्यर्थं, तथाच न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः । नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञाना-न्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत

---

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्म्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्यावृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न, प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्यावलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (१) अन्यथा तवापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिरेव।

असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते "अथेति"। अयं, पक्षवृत्तिः। हेतुरिति" लाघवादिति शेषः। "अनुमिति-

---

आहावश्यकत्वञ्चेति"। "उभयवादिसिद्धत्वमिति"। तथाच नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः। अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति "असिद्धिमिति"।

मीमांसकोद्भावितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योयमित्यभेदप्रत्ययस्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणःपक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति "अयमिति"। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति "लाघवादितीति"। संस्कारसाधारणेन सविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युप-

---

(१) व्याप्याभेदप्रत्यय इति मथुरानाथ सम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति।

अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

सामग्र्या इति"। स्मृतिर्हेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। "अथेत्यादि"।

अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्ट-

---

नये तत्स्मरणपर्य्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादितिज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति "स्मृतीति"। स्मृतिर्हेतुतावादिनां, संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम् (१)।

यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्म्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्म्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति "अत्रेति"।

तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्म्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम्।

---

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित् कः पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र वाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमितिज्ञानं तत्रोभयत्रापि

धीस्तत्रैत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्व्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन

सामान्य लक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयकतया, विशिष्टविशेष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा, उपयोगात् गृहीतेपक्ष इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति" तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्म्मतया भासमान इति पूरणीयम्। ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतमत आह "प्रथमत इतीति"। विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमिति"। तथाच प्रथमत एवेत्यस्यानुमिति सामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थं इति भावः। नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च

लाघवात् पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना-
दन्यत्रापि तथेति चेन्न, इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताक-धर्म्म-प्रकारकपक्षधर्म्मता-ज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्ति-

तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्व्वारमेवेत्यत आह "एवञ्चेति"। "गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनेति"। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्म्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्म्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्म्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः।

"न्याय्यत्वादिति"। न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्म्मिणोर्द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमते अवच्छेदकलाघवादिति भावः। परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्म्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति "गृह्यमाणेति"। गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम्। पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवदितिविद्यमानपक्षधर्म्मताग्रहप्रकारार्थकम्। "अतिगौरवादिति"। तत्तत्कालविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः

लिङ्ग प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि

ज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च। तत्रापि च नियतपूर्व्व-

---

त्त्वव्यवारणः। न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्म्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयधर्म्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्त्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रकारधर्म्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताग्रहविशिष्टव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा, हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमिति वारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह "विनिगमकाभावाचेति"। दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः। तथाच विनिगमनाविरहाद्धर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलमितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति "तत्रापि चेति"। तत्र, मीमांसकस्य। मूले तेन

सत्त्वात् । न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात् ।

वर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह "यत्र वेति" । "तेन विनेति" । तथाच व्यभिचारात् कारणत्वं वाधितमिति भावः । स्वतो व्यभिचारं निरस्यति "अस्मदुक्तेति" । "अनवस्थानादिति" । न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमितिलिङ्गविशेष्यकपरा-

---

विनेति" । विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किं विधया वाधिके- त्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ "तथाचेति" । अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः । "व्यभिचारादिति" । अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः । स्वमतसिद्धानुमिति सामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति "स्वत इति" । स्वतः, स्वमते । यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटितसामग्र्यपि नास्ति, तदानुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम् । मूले "अनवस्थानादिति" । अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्था-

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुगुरुत्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वह्निस्वातन्त्र्येणापि

मर्शाद्व्याप्यनुमितिसम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्याप्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

परोहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ "न चेति"। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्व्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरामर्शासम्भवमाह "तद्व्याप्तीति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादककवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकक-प्रत्यक्षवि-

---

(१) परमाणूरूपाधिकरणमिति पाठोऽन्यत्रास्ति ।

मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथावा निद्रासहकारेण वाह्यस्वप्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्य्यासाद्य मनो वहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१)।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय। आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम्। तदपि

जातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवकाशात् यत्र मानसान्योपनीतभानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम्।

मूले "यदसाधारणमिति"। मनसा वह्निगोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः। तेन वह्निगोचरप्रमायामसाधारणकारणत्वमापादकमिति फलितम्। सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "वहिर्गोचरेति"। वहिष्ट्वञ्चलौकिकमानसाविषयत्वम्। स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्य्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमेवतदित्यवधेयम्।

प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभा-
गान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणम-

संस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असा-
धारणपदप्रयोजनमाह "दीधितावसाधारणमितीति"। *

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादे-
र्वह्निगोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया
तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृश-
प्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्य्यता-
निरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यं,
विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अतएव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्ति-
कार्य्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्। यदि चानुभवत्वव्याप-
कजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमा-
जनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्न-
जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि
जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन
इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा
तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभव-
त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्ति-
स्मरणादेर्हेतुतायाः सर्व्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्व्वारै-
वेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्ति-

समवहितं, तथाच यज्जातीयप्रमाया मनोन्यकरणेना समवहितं सत् यद्वह्निविषयकप्रमोत्पादकं, यज्जा-

---

कार्य्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यावृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्म्मस्य स्मृतित्वेऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतूभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्या-प्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजन-कत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमान्न तत्रापादकासिद्धिः, तन्निरूपि-ताया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्य्यताया एवानुभवत्वव्याप्य-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्तायास्तत्रोपपा-दनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्य-ताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जाति-घटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनिवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् । आलोकादेरपि अनुभवत्व-व्याप्यचाक्षुषत्वादि-जातिघटित-धर्म्मावच्छिन्नजनकतया निर्व्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वार-णायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति "आलोकादीति" । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । "प्रमाणान्तरासहकारित्व-मिति" । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्य-

तीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षण-

---

जनकत्वमेव तत्सहकारिता पदार्थं इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्न-जनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेप्यनिस्तार इति वाच्यं, स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात्। उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो "मनोभिन्नेति"। अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथासति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुस्त्वगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः,। नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वं, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्य प्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात्। फलोपहितजनकत्वादीनां तद्गर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदक-जातिघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम्। तथाच मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं

प्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति ।

प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यं, तादृशसामान्यकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्यावश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात् । नच न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यं, मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थबहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति मैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्म्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथाच निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्, अथवा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यं, तावतैव बहिः-

---

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

पदसार्थक्यादिति आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः "प्रमाणेति"। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्य्याप्तकार्य्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतोहेतुतासत्त्वात्तत्वेदमक्षतमेवेति आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकं, चक्षुः संयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यं, संयोगान्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्। न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्, मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारिताया अक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्यावश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्रव्यभिचारः। अथ

व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न, सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात् ।

इदन्त्ववधेयम् । प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपित्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नवह्निगोचरप्रमानिष्ठकार्य्यतानिरूपकत्वात्मक(१) तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजाताविव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं । पर्य्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः । एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकानुभवनिष्ठकार्य्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः । आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकरणत्वम् । असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम् । व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्व्वाहः । असाधारण्यप्रवेशादापादके शरीरादि-

(१) निरूपकत्वात्मकत्वं कारणताविशेषणम् ।

वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम्। फलोपधाननिवेशाद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात्। वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन 'आलोकादिवारणायेत्यादि' तद्ग्रन्थासङ्गतिः। प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरासहकारित्वगर्भम् आलोकादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधानसङ्गतिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यादि विशिष्टपरामर्शात्मकवह्निविषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वा ग्रहेण (१) तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावात् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तरपदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः। एतेन, प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आपाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादेर्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम्, इति परास्तं, प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः। न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्करणव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यं, करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात्। न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमा-

(१) साक्षात्कारत्वाग्रहेणेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः।

ऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यं, तथा सति सिद्धान्ते व्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः। आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणमन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह "तदपीति"। ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह "प्रत्यक्षेति"। विभागात्, आलोकादीनामपि विभक्तत्वात्। तद्व्याघातः, विभाजकसूत्रविरोधः। अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारणविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः। तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारस्य तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणपूरणं विनैव निर्व्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे "यद्वेत्यादि"। "यज्जातीयेति" यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। "तद्विजातीयेति" तज्जातिमद्वृत्तिजातिमदित्यर्थः। ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम्। यत्प्रमाया मनोऽन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तद्वृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोऽन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यं, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्तत्त्वेन जातेरुपादानं,

तथाच सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः। प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय "प्रमाया इति"। तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया असिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः "प्रमाया इति" इति केचित्। प्रत्यक्षकरणमनःसहकारित्वेनैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमादापादकासिद्धिवारणाय "मनोन्येति"। मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति "करणेनेति"। तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकं, तदजन्यप्रमोत्पादकम्। वह्निर्व्विषयकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्व्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारिण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्याकल्पान्तरमाह "यज्जातीयेति"। तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का। न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटिताया प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यं, उपनीत विषयोपरागेण (१) साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्। अत्र च (२) बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (३) लौकिक-

(१) उपनीतविषयोपाधानेन इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२) अत्र चेत्यस्य "इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः" इत्यग्रेणान्वयः।

(३) सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञातु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका।

सन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव नतु प्रत्यक्षत्व-जातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीत-भानस्य प्रत्यक्षत्वेन किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न-सर्व्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्, लौकि-कान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथा-स्त्विति वाच्यं, आंशिकोपनीतभानासंग्रहात्, तत्र तादृश-जातिस्वीकारे तस्याःप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापक-भावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वा-दीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयोनैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा(१) तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह "तत इति" । ततः, उक्तव्याप्त्यनुरोधतः । सिद्धायां, स्वीकृतायां । आवश्यकत्वात्, अवश्यो-पेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादित्यस्य करणत्व इत्यादिः । तस्यैव, व्याप्तिस्मरणादेरेव । तथात्वं, तादृशप्रमाकरणत्वम् । ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयोरप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्व्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितं स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? माभूत् सर्व्वांशे तयोः

(१) अस्य आयात्विति प्रागुक्तक्रियापदेनान्वयः ।

संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् ।

संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनयादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ,

---

प्रमात्वं, तथापि तत्र इन्द्रिय संयोगादिरूपप्रत्यासत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्व्वारमेवेत्यतो मूलस्याशयं व्याचष्टे "संशयेति" ।

न विशिष्टानुभवरूपौ, न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह "येनेति" । येन इत्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । "प्रमापि जनयितव्येति" । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्ज्जनीयत्वादिति शेषः । तथाच तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः । "धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपाविति" । धर्म्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च (२) स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तद

---

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) लौकिकसन्निकर्षाद्यसत्त्वकाले चेत्यर्थः ।

न च कथं तत्रापि स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं,

---

धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह "संशयेति"।

व्याप्यत्वानुमानादिति। धूमत्वादौ वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां,

---

गृहीतासंसर्गकधर्म्मस्य पूर्व्ववत् (१) कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः। धर्म्मिज्ञानमित्यत्र धर्म्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम् (२)। अक्ष्यादेः, लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः। आदिना अनुमानादिपरिग्रहः। "संस्कारादिति"। अतो नीपनयोपयोग इति शेषः। असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्म्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदाव्यवहारमन्यथोपपादयति "धूमत्वादावित्यादिना"।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः। यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्न्नतु विशिष्टज्ञानं, तथापि, विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुर-

---

(१) सन्निकर्षसत्त्वे अनुभवात्मकम् अन्यदा च स्मरणात्मकमिति वदित्यर्थः।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम्।

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्* । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानुभवः सम्भवति ।

अन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवेप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्‌गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कारणं विना कार्य्योत्पत्तेर-

---

स्तत्र तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः । अतएवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहदशायामनुमिति र्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमिति र्न भवतीत्युक्तिसम्भवात् तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे "अतीन्द्रियेति" । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य । सर्व्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह "कारणं

अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा ।

अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं नवेति संशयेप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न, धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेष-

---

सम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्धत्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वानुभवसिद्धाया-अप्यनुमितेः सर्व्वथैवापलापः, मम तु क्वचित् कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह "अतएवेति" ।

विनेति" । ननु तत्र तदभावेप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्यते इत्यत आह "तेन विनेति" । तत्र, प्राग्व्याप्यवत्ताज्ञानस्थले । नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह "तवेति" । "सर्व्वथैवापलाप इति" । कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शासम्भवादिति भावः । "कालविलम्बादीति" । व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादितिभावः । उपनीतभानानङ्गीकर्त्तॄणां व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदयं ।

तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्म्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्ध-

दर्शनत्वेन संशया भावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत् तुल्यम्।

न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्, यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशय. तच्च सामान्ये विशेषेवेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

तुल्यमित्यभ्युपगमवादः। यत्र, यदवच्छिन्ने। यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया ग्रहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात्। व्यावर्त्तकश्च तदभावो

कत्वमुक्तं (१), तन्नयुक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह "तुल्यमितीति"।

अभ्युपगमवादः, ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः। तथाच संशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेष-

---

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः।

यद्वच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभाव-व्याप्यत्वेन गृहीतः । यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वा-

दर्शनात् संशयानुत्पत्तावेव । अतएवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः । मूले "सामान्यनिश्चयस्येति" ।

सामान्यधर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः । "माभूदिति" । तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः । विशेषसंशयः, विशेष-धर्म्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः । विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः, विशेष-धर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः (१) । धूमविशेषे संशयनिवासार्थं, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनु-मितिनिरासार्थम्(२) । पृथग्व्याप्तिनिश्चयः, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः । वाच्यः, अनुमितिहेतुतया स्वीकार्य्यः । यद्यपि पूर्व्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येतिधूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संश-यानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथापि, पर्व्वत-वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभाव-संशयनिवृत्तावपि पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावसंशयो दुर्व्वारः

(१) द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन गन्धादिनिश्चयेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना गन्धादिसंशयादितिभावः । इत्यधिकः पाठोऽत्र कुत्रचित् पुस्तके दृश्यते ।

(२) पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयनिरासार्थमित्यपि क्वाचित् कः पाठः ।

वच्छेदेन ग्रहे, पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन ग्रहो-

पर्व्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवादिति—शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-सम्भवाद्धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्य्यविषयस्तन्नैवेयं शङ्का। अथ पर्व्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्त्या, असमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्म्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्तकोऽपि नानुमिति हेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात्। उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तत् शङ्कासत्त्वेप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात्।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्व्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णने नोक्तापत्तिसमाधानं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनं, तदशुद्धं, मीमांसकमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्म्मतानिश्चयहेतुताया

तस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे, पुरुषोऽयं स्थाणु-

वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-सामानाधिकरण्येन पक्षधर्म्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकाना-मनुमितिजनकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधानेन समाधानासङ्गतिरिति चेन्न, पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-नैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्व-शङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः । वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छे-देन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतानिश्चयो विरोधी, यज्ज्ञानं यदुभयधर्म्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेक-तरावच्छेदेनापरधर्म्माभावशङ्कानिवर्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्म्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छे-देनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथा-श्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः । सामान्यघटितविशेषधर्म्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्म्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमव-च्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्म्मि-तावच्छेदकपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकत्वपर्य्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते "यत्र हीति" । व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनस्य धर्म्मितावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ "यत्र, यदवच्छिन्ने

नवेति न संशयः। तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्या-

इति"। परे तु "धूमसामान्ये संशयो माभूदिति"। व्यावर्त्तक-धूमत्वेन निश्चिते पर्व्वतीयत्वसामान्यधर्म्मविशिष्टे तदवच्छेदेना-व्याप्यत्वसंशयो माभूदित्यर्थः। विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व्वएवार्थः। समानविषयकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्व-मपीत्याशयेन समाधत्ते "यत्र हीति"। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तच्च, समानधर्म्मिकव्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनञ्च। सामान्ये, सामान्यधर्म्मविशिष्ट-विशेष्यकम्। विशेषे वा, विशेषधर्म्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथाच पर्व्वतीयधूमे पर्व्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्व्वतीयधूमत्व-पुरस्कारेण न संशयसम्भव इति भावः। यद्यपि धूमत्वे व्याप्यवच्छेद-कत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशय-प्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयनिवृत्तिः सम्भवति, तथापि, शुद्धपर्व्वतीयत्वाद्यवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूम-त्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत-एव पर्व्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशे-ष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधिता-वादिनां धर्म्मितावच्छेदके अवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्न-धर्म्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेण-वेतिस्वातन्त्र्येण मूलं वर्ण-यन्ति। सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्व-तीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूम-त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नपर्व्वतीयधूमधर्म्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं द्रढ़यंस्तं निराकुरुते "यथा हीति"।

भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्श-

---

तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना । धर्म्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्म्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यं—करादीतिस्वतन्त्वज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य-स्थाणुत्वादि-संशयानुदयाद्व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम् । तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेणेत्यर्थः । तदभावेन तदभावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्य्यमेव प्रसिद्धमितिताहृशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्य्यताहृशसंशयप्रसङ्गः । करादिमान् स्थाणुर्नवेतिसंशयस्य करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्धत्वनाहार्य्यताहृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा ताहृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः । "तथेत्यादि" । तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः । यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः । अनुभवबलादित्यग्रिमहेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम् ।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तकधर्म्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावोव्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तदभावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति "व्यावर्त्तकस्येति" । स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमितिज्ञान-

नस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

इयस्यापि अयं स्थाणुर्नवेति-संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीत' इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः. अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूलं सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया 'व्याप्यतया गृहीत' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ? न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्येन यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयावगतेतिव्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारिणेत्यर्थ इति भेदः पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वाववच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासंग्रहादिति-वाच्यम्, संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति-चेन्न, अवच्छेदकाव-

च्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयापि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकताया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्म्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्म्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम्। यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादितिस्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम्, तथाच स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितं, तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्म्मिकपुरुषत्व व्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः अयं स्थाणुर्नवेतिसंशयं प्रति क्लृप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक्प्रतिबन्धकत्वं, उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते, तदा, यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः। न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया 'योवेत्यादेरपि' उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्व्वारमेवेति वाच्यम्, व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्त-

भाविऽपि क्षतिविरहात्। वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधयाभानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकं, तथासति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीय विशेषणतादेः संसर्गतया भानं, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्नेवेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात्। अतस्तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्म्मव्यापकतायास्तथाभानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयं,तथाच ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्म्मवत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्म्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः। न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यं, तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्म्मितावच्छेदकस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्वीजतापातात्। नहि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधितावीजमिति-सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्य-

त्वात्। एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधितायामभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तत्र तदनवगाहिनोपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं, पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव, इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषःस्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात्। तथाच तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात्। एवं धर्म्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन अभावविशिष्टबुद्धेर्धर्म्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं, तथाच व्यापकताप्रकारक तत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धाववच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम्, लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च, इति परास्तम्, संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधितावीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्य पुरुषःस्थाणुर्नवेतिज्ञानाविरोधितया निर्वीजत्वापातात्। तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्म्मविशिष्टे ग्राह्या-

भावावगाहित्वस्यैव विरोधितावीजतया करादिव्यापकता-विशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्ध-कत्वनिर्व्वाहाय तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञान-त्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्म्म-धर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक्प्रति-बन्धकताया आवश्यकत्वात्, व्यभिचारधियो व्यापकताग्रहविरो-धित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमत-तया संसर्गविधया व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यतावीजत्वे पुरुषःस्थाणुर्नवेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाव-गाहिताया एवानुपपत्तेश्चेति। यदिचावच्छेदकसामानाधिकरण्य-मात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयो र्बुद्ध्योर्व्वैलक्षण्य-निर्व्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापक-तायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं, तदा, पुरुषो न स्थाणु-रित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधी-विरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकता-प्रकारकज्ञानस्य तद्धर्म्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्म्म-दर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः, पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशय-कालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य-चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः। स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयस्य तादृशस्थाणुत्वा-

दिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासंग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इतिबुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि ज्ञानजन्यत्वमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति क्तान्तप्रयोगौ 'यदा संशयानुत्पादो निर्व्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदेव' इति लाभाय । एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्यावश्यकतया तेनैव कार्य्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च । यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्धर्म्मविशिष्टे न संशय इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति "यथेति" । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः । एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्नवेति न संशय इत्यपरः। चरमःस्फुट एव। तद्वदन्योन्याभावादिरित्यस्य 'व्यावर्त्तकतया बोध्यव्य-इत्यर्थकेनाग्रिमेण 'द्रष्टव्य' इत्यनेन, सम्बन्धः । सर्व्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः । तत्पदं सर्व्वत्र ग्राह्यपरम् । संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शन-

ननु भावोऽभावो वा उभययथापि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्ग-

---

"नन्वित्यादि।" इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः, तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वे-

---

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति "एवमिति"। तद्भ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनदशायामित्यादिः। तथाच संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति-भावः। विशेषदर्शनस्य, तद्व्यावर्त्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे, धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ। प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पक्षरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति "इदमिति"।

इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति "नीलत्वेनेति"। मूलेऽनुमानम् अनुमितिः। उभययथापीत्यनेनेदं--प्रमेयमितिज्ञानस्यावधारणत्वलाभात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथाच इदं भावोऽभावो-वेतिसंशयस्थले जायमानमिदमुभयथापि प्रमेयमित्यनुमितिस्तवनये न स्यादित्यर्थः। अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुरग्रहादित्यन्तम्। अग्रहादित्यस्य पक्षधर्म्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादिः। अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्वमुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्म्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि

त्वाभावादिति-चेन्न, भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम् ।

त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताश्चाभावमभ्युपेत्य । केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । "एवमिति" । लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गताव-च्छेदकं वा वह्नौ ।

भावत्वादिधर्म्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूलतात्पर्य्यमव-गम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ "भावत्वेति" । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे "अप्रसिद्धत्वे-नेति" । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकघटकत्वासम्भवादिति-पर्य्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदा-र्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-लिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह "भावत्वाभाव-त्वेत्यादिकमिति" । "अतिरिक्ताश्चेति" । यद्यप्यभावस्याधिकरणरूप-त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भव-स्तथापि दर्शितसंशये भावभेदस्य कोटितया तदघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्व-ज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भव-

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यं, तथाच पक्षधर्म्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्य-

---

"यद्व्यतिरेकेति"।

यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यति-

---

तीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह "केवलान्वयिन इति"। अयमालोको धूमो वेति-सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति "व्याप्यत्व इति"। वह्न्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः। लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह "लिङ्गतावच्छेदकस्येति"। ननु यद्धर्म्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्म्मिकतन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्ये अव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्क्याह "यत्संशयेति"।

"व्याख्याततत्त्वमिति। तच्च तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्व्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात् अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुपपत्तेर्व्वक्ष्य-

तीति-चेन्न, धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मता-ज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न-धूमे व्याप्यभेदज्ञानं, किन्त्व-नुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः, तत्सामग्रीसत्त्वात्। अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेद-ज्ञानं तद्धेतुः स्यात्।

रेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कार-णत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायिकमिदम्। अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभावतया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतु-रित्यभिप्रेत्य "अस्तु-वेत्यादि" वक्ष्यति।

माणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परीहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे "यद्वेति"। व्यतिरेकसंशये कार्य्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्व्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परीहाराय मूलस्थव्याप्यभेद-ज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम्। कार्य्यानुत्पत्तौ, कार्य्यानुत्पत्तिनियमे। इत्यञ्च मूले 'यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम्' इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्म्माव-च्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति-बोध्यम्। लाघवात्, अवच्छेदक लाघवात्। संशयसाधारणज्ञानत्वा-वच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषण-

न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञाने इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या-नेतिभ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति-वाच्यं, धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः, तत्रानुमितिसद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु-स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निरस्यति "न चेति"।

त्वाङ्गीरवं बोध्यम्, अतएव, उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव। अनुमितिहेतुः, कल्पनालाघवादिति शेषः। "वक्ष्यतीति"। उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेदग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिवलाद्विशिष्टपरामर्शकारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपगमस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः। एवञ्च समाधाने 'अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यस्य, मयोच्यत इति शेषः। येन, यदपेक्षया लाघवेनेत्यर्थः। विशेषदर्शनादुभ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वान्नचेत्याद्याशङ्कानुत्थितेस्तदाशयं प्रकाशयति "सामान्यत इति"।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेतिमूलस्य 'उक्तभ्रमे ग्राह्याभावावच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकतया स्फुरणेनेत्यर्थो, दीधित्यनुसारेण बोध्यः। विशेषदर्शने संशयवत् भ्रमस्यापि

Nityācārapradīpa Vol. I. Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ each ...	7	8
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each ...	1	14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1--6 @ 2/ each	10	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1--6; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	11	14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taitteriya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/ each	12	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc, 1-6; Vol. II, Fc, 1, @ /10/ each	4	6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, Fasc, 1-3, @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Yogasāstra Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Amarkosha	2	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiṅ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod d*pag *h*khri S'iṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1--10; Vol. II. Fasc. 1--10 @ 1/- each	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc 1-6, @ 1/ each	14	0

Arabic and Persian Series.

Āmal-i-Salih, or Shah Jahan Namah	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	22	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each	55	8
Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1--7, Vol. III, Fasc. 1--2 @ 1/4/ each	21	4

Ditto of Zabardast Khan	1	0
Farhang-i-Rashīdī, Fasc. 1–14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Gulriz	2	0
Hadiqatu'L, Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngirī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āṣir-i-Rahīmī, Part I, Fasc. 1--8 @ 2/ each	6	0
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1--2, @ 1/4/ each	2	8
Memoirs of Tahmasp	1	0
Ma:hamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila Fasc. 1--2	2	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ...	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1--2 @ 1/- each	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Shah Alam Nama	1	14
Tadhkira-i-khushnavīsān	1	0
Tubaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each ...	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XX @ 10/ each 20 0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ /8/ per No.
3. Journal of the Assiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10, 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date. (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts 1--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

BIBLIOTHECA INDICA:

A

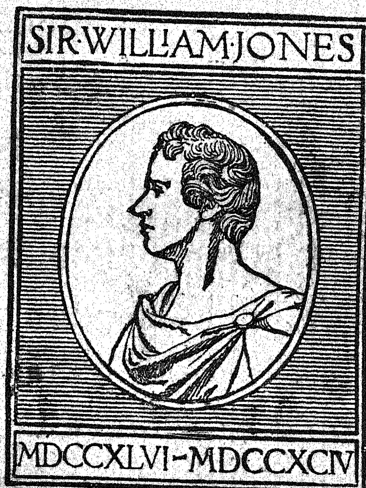
A Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1372.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

OR

A Sub-commentary on Tattvacintamani.

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAGISA

Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME. II. FASCULUS. III.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1913.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—som of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	Rs. 1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III,		
Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
Amarkosha, Fasc. 1	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II.		
Fasc. 1-10 @ 1/ each	20	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhāsavritty	0	10
Bhātta Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Çri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III,		
Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2	1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. I-17 @ /10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I,		
Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4;		
Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4. Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Madana Pārijata, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,		
Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6

तत्त्वचिन्तामणिः।

अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्म्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात्। अतएवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः। नचैवं गौरवं, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः। न च जनकज्ञानाविरोधिनोऽज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम्। अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च। अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्म्मान्तरस्याभावात्, अतएव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न, व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्, न हि गौर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः, अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्व्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च। न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात्।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षचिन्तामणिः।

दीधितिः ।

'अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः । 'न चेत्यादि अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोभवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अभेदेति, तथाचातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह, 'त्वयापीति, विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः 'मधुरत्वेति, मधुरत्वव्याप्यो धर्म्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह, 'अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह, 'गवेतरेति, गोत्वत्वस्याप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च यथा साध्यं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षदीधितिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

न सम्भव इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह, 'अस्तु-वेति। ननु व्याप्य-पक्षधर्म्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रद-वृत्तिवाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमि-तेर्दुर्व्वारत्वात्। न च फलासिद्ध्या ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूप-साध्यञ्चान्तर्भाव्य कारणत्वाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम्। पक्षमन-न्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न, एतन्मतानिर्भरेणैतद्दोषस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकस्यैव पक्षधर्म्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमे-नान्यथाख्यातिवारणसम्भवाच्च (१) इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्य्यानुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः। 'न च जनकज्ञानेत्यादिमूलशङ्काया भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्य-प्रतिबन्धकत्वसाधनपरत्वेऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतु-तायाः स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या-आपत्तिपरत्वं स्फुटीकरोति, 'अभेदज्ञानस्येति, मूले 'अभेदज्ञानस्या-जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक-त्वासम्भवात्, तथाच विपर्य्ययानुमाने बाध इति भावः। नन्वेवम-प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबद्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत-आह, दीधितौ 'तथाचेति, 'अतथाभूतस्यापि' जनकज्ञानाविरोधि-

(१) पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादि-त्यभिसन्धायास्तु वेत्यादिकल्पे अनिर्भरमाह, 'अस्तुवेत्यादि, इति पा०।

नोऽपि, भेदग्रहस्येति शेषः, 'अनायत्या वक्तव्यमिति, अन्यथा भेदग्रहदशायां अनुमित्यापत्तेरिति शेषः। तथाच तादृशव्याप्तिरेव बाधितेति भावः। 'सन्दिग्धत्व इति, नैयायिकैरतीन्द्रियादिहेतुकस्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भावः। ननु लिङ्गपरामर्शे भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिनः प्रतिबन्धकत्वेऽपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जनकज्ञानाविरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वोपगमात् इत्यत आह, 'विशेषणान्तरदाने चेति। ननु गोपदवाच्यत्वे साध्ये गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न तथात्वसम्भवः गोपदस्य नानार्थतया अन्यत्रापि तत्शक्यतावच्छेदकसत्त्वात् इत्यत आह,'विशेषितं वेति सास्नादिमद्वृत्तित्वादिविशेषितं वेत्यर्थः, वाकारो व्यवस्थितविकल्पे। ननु गुणगतजातिमनङ्गीकुर्व्वतां मधुरत्वव्याप्यरसगतजातेरभावात्तल्लिङ्गतानुपपत्तेः इत्यत आह, 'मधुरत्वेति, 'फलत इति, तादृशधर्म्मस्य क्षीररसत्वाद्यनुमापकतायाः सर्व्वसम्मतत्वादिति भावः। 'गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमिति, गोत्वमिति ज्ञाने तदभावादिति भावः। मूले 'अन्यथेति गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तेरप्रकारत्वे, 'अनुपयोगात्' उपयोगानुपपत्तेः, अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव तस्यावच्छेद्यव्याप्तिग्रहे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिस्मारकत्वेनैव च तस्य परामर्शे उपयोगादिति भावः। दीधितौ 'लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वादिहेतावित्यादिः, आधेयतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्वविशिष्टस्य च

द्रव्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया सास्नादिसाध्यकस्थले व्यक्तेर्लिङ्ग-तावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव इत्यवगन्तव्यम् । ननु उक्तगोत्वत्वशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गोत्वस्यानतिप्रसक्तगोत्वत्वेनैव निवे-शनीयतया आत्माश्रयः इत्यत आह, 'गोत्वत्वस्येति, 'अप्रवेशादिति स्वरूपत एव तत्प्रवेशसम्भवादिति भावः । मूले 'न चैवमिति स्वतो-व्यावृत्ते गोत्वादावपि धर्म्मान्तरस्वीकारे, 'अनवस्था' अविश्रान्त-धर्म्मधाराप्रसङ्गः । प्रामाणिकत्वादनवस्था न दोषायेति समाधत्ते, 'तदितरेति । सास्नादौ साध्ये गोत्वत्वघटकसकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्यात् तत्र तं परित्यजति दीधितौ 'अभावेति, 'अत्र' एतद्घटकं, 'यथासाध्यमिति सास्नादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वं विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च (१), सास्नाव्यापकजातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टन्तु (२) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः । ननु गवेतरासमवेतत्वस्या-भाव-मेयत्वादावपि सत्त्वात् सास्नादिव्यभिचारितया सास्नादि-साध्यकएव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह, 'कालादाविति सम्बन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वांशनिवेशेऽपि गोत्ववति सास्नादिशून्ये कालादौ व्यभिचारस्यावश्यकतया समवायेन हेतु-त्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावादिसाधा-

---

(१) गोसमवेतत्वस्य सास्नाव्याप्यत्वादितिभावः ।

(२) गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपमित्यर्थः ।

रणस्यापि समवायेन व्यभिचरितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः (१)। एतच्च साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण। यदि च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिव्यावृत्तं तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमात्रस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रघटितव्याप्तेरतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेष्यविधया हेतुतावच्छेदककोटौ निवेश्य इति ध्येयम्। सास्नाभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेश्यं वैयर्थ्यात् (२)। न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेतत्द्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्यभिचारित्वादिति शङ्क्यं, सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिनाऽभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशेऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुताया वाच्यतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् विशिष्टस्य गौरवेणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्चेत्यतआह, 'व्यतिरेकेऽपीति, सम्ब-

(१) समवायेनाव्यभिचारितायामवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पा०।

(२) तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव सास्नादिव्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभावे सास्नाभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमवेतत्वस्यापि वैयर्थ्यात् इति पा०।

न्धान्तरेण गोत्वाभावस्य व्यभिचारितया 'समवायेति दृष्टान्त-विधयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सम्बन्ध-सामान्येन तत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वं निवेश्यमेवे-त्याशङ्कानिराकरणाय 'तदिति, तत्तुच्छं, सम्बन्धसामान्येन गवेतरा-समवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयोक्तग्रन्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाभावहेतुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तद्धेतुतायाञ्चा-प्रसिद्धिविरहेण तामादाय समवेतत्वांशसार्थक्यशङ्कानवतारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्येनासङ्गतेः, 'सम्बन्धान्तरेण' सम्बन्ध-सामान्येन, 'गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया' कालादेः पक्षत्वे स्वरूपासिद्धतयेति व्याख्यायामुदन्तरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षविवृतिः समाप्ता ।

अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते, अयमालोको धूमोवा उभयथापि वह्नि-व्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेना-लोकत्वेन वा तव निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तवापि

तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न, न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषण-वत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यवह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्ति-विरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूम-वत्त्वादित्यत्रैवाधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्धेरिति चेन्न, तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमिमितिः, अति-प्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्। न च तदन्यान्यत्त्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्।

परामर्शसिद्धान्तदीधितिः।

'लिङ्गं' लिङ्गतावच्छेदकं, तथाच न व्यभिचारः,'न तथा' न तेन व्यभिचारवारणम्। 'न हीति, 'धूमान्या-न्यत्वमिति दृष्टान्तार्थम्। न चैकधर्म्मस्यावच्छेदकत्वा-पेक्षया धर्म्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्यम्। तादृशैकधर्म्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्म्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात्। अन्यथा

वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् ।

अथ परामर्शसिद्धान्तविवृतिः ।

मूले 'अयमिति पर्व्वतवृत्तिरित्यर्थः', 'आलोको धूमो वेति', स्वरूपतो धूमत्वालोकत्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वत्वालोकत्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्म्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः । न च संशयस्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकत्वाभावयोरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम् । धूमत्वाद्यभावस्येव धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्व्वाहात् धूमादिभेदज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात् । न च धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधभाने तद्धर्म्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमावश्यकमिति धूमत्व-धूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनैव धूमत्वादेः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधग्रहप्रकारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम् । संशयस्थले कोट्योः परस्परविरोधभानानियमात् धूमभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वादिविरोधभानेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्व्वाहात्, स्वरूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धूमत्वत्वादिभानानियमाच्च । अथैवमपि पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे

धूमत्वादिसन्देहः पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्टे पर्व्वतवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात् ग्राह्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तादृशसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं न्यायमतसिद्धपरामर्शनिर्व्वाहाय 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति इदम्पदार्थे व्याप्तिनिश्चयाभिधानमसङ्गतं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उपसंहारग्रन्थेऽनुमितिहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न, पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकनिश्चयो न सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यिकायामनुमितौ हेतुरित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावावगाहिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्याप्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवौचित्यावर्ज्जिततया पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टप्रकारकानुमितिहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसंशयविरोधिपक्षवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतिः। वस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति निश्चय इव धूमत्वविशिष्टधर्म्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वं दुरपह्नवं धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्व्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद्धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्ज्जितत्वात्। एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो

व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशायकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्त्यभावसंशयविरोधितयोपयुज्यते इति पक्षवृत्तिधर्म्मिकधूमत्वादिसंशय व्याप्तिनिश्चयाभिधानसङ्गतिः ।

केचित्तु व्याप्तिसम्बन्धेन वह्निसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षकस्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्यत्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया एतन्मूलं उक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति ते पुनः प्रसिद्धस्थले पर्व्वते धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयव्यभिचारोपेक्षावीजं सम्यगपश्यन्तः कथं निर्वृतिभाजो भवन्तीति चिन्त्यम् ।

मूले 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति निश्चयकथनं स्वमते हेतुरक्षणाय, अत्र वह्नेः साध्यस्योपादानाद्धूमालोकान्यतरत्वं लिङ्गमित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तेस्तद्व्याचष्टे, 'लिङ्गमिति, व्यभिचारवारणस्याप्रक्रान्तत्वे 'न तथेत्यत्र 'तथापदस्य वक्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति, 'तथाच न व्यभिचार इति, 'न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादेरज्ञाने आलोकत्वाद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि तस्य लिङ्गतावच्छेदकताया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेत्वसङ्गतेः अतो व्याचष्टे, 'न तेनेति, 'तेन' तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन, प्रकृते धूमत्वस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्याप्यतावच्छे-

दकत्वखण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह, 'धूमान्यान्यत्वमितीति, 'एक-धर्म्मस्य' अन्यतरत्वरूपस्य, 'धर्म्मद्वयस्य' धूमत्वालोकत्वरूपस्य, 'तत्त्वे' व्याप्यतावच्छेदकत्वे, तथाच गौरवस्य व्याप्यतावच्छेदकताबाधकत्वे वैपरीत्यमेव स्यादिति भावः। एकस्यातिगुरुशरीरत्वेन लघुशरीरावच्छेदकयोर्द्वित्वमबाधकमित्याशयेनाह, 'तादृशैकेति, 'धर्म्मद्वयस्यैवावच्छेदकतौचित्यादित्यन्वयः। शरीरलाघवमुक्त्वा उपस्थितिलाघवमप्याह, 'प्रथमोपस्थितत्वेन चेति, 'तावदन्यतमत्वस्य' वह्निधूमालोकान्यतमस्य, 'अवच्छेदकत्वं स्यात्' न तु धूमालोकान्यतरत्वस्य, तथाच कुतो वैपरीत्यापादनमिति भावः। अन्यतरत्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अतएव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्यसिद्ध्यादिना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे वीजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आवश्यकत्वादित्यभिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकर्त्तुरिति भ्रमेण शङ्कते, मूले 'न त्विति, भ्रमं निराकरोति, 'तदन्यान्यदिति। न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठयोर्विभिन्नव्याप्त्योर्धूमत्वालोकत्वाभ्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छेद्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेस्त्वानभ्युपगमात् इति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षं हि तद-

न्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषणज्ञान-विशेषण--विशेष्यसम्बन्ध-विशेषण--विशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष-तदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

दीधितिः ।

'अन्वयेति, विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तवाप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

व्यर्थविशेषणघटितधर्म्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमालोक-

भिन्नभेदवत् तत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथाच व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् तादृशभेदे वह्निव्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव न सम्भवतीति तेन वह्निव्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेन पक्षधर्म्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते वह्निव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कते, 'न चैवमिति ।

ननु विशेषदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्ययुक्तं तदन्यान्यत्वस्याप्यव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वासम्भवादिति पुनः शङ्कते, 'न चैवमिति, 'विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वादिति समाधौ 'विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्यदर्शनत्वेनेत्यर्थकतोक्तक्रमेण न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारणविपरीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकतां तस्याह, दीधितौ 'विशेषदर्शनमिति, 'व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनेति ग्राह्यविरोधिधर्म्मदर्शनत्वेनेत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वं स्वयं व्यवस्थापयति, 'अत्र चेति, अन्यतरत्वस्य धूमत्वादिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वत्वादिना व्याप्यतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्त्यनुमानं निराबाधमित्यपि बोध्यम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेन तद्भ्रमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते, 'एवञ्चेति । ननु गौरवमात्रं न व्याप्त्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति सास्नादिना गवादेर्हेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूम-

त्वादेश्च प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्म्मस्य न वैयर्थ्यम्। वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहि-ज्ञानमेव कारणं अतएवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धज्ञानद्वय-काले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो वह्निव्या-प्योन वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छे-दकत्वमक्षतमवेति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्व-ज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा। अथ वह्निव्याप्य-त्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादि-वृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न, सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ माना-भावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव-विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्बोधा-भावात्।

दीधितिः।

अस्तु वा गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्या-

प्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह, 'किञ्चेति, 'वह्नीत्यादि, व्याप्तेर्व्याप्यानवच्छेदकत्वादिति भावः। 'मानाभावादिति, वस्तुतो विशेषव्याप्यव-च्छिन्ना सत्ताव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन, न हि वस्तुतो व्याप्यावच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरतिप्रस-ङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम्। न च तदानीं व्याप्यावच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते, न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पत्वा-विशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहदशायां नानुमित्यनुप-पत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादि-दूषणान्तरानुसरणे वीजमिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमं प्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भ-वपरतां स्फुटयति, 'अस्तु वेत्यादिना, एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञान-मित्यस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानमेवेत्यर्थः, 'कारणं' फलोधायकं, तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्य-वच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्य-वच्छेदकत्वोपगमेनैतद्दोषस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-

मनिराकृत्य प्रथमत एव तद्दोषदानमयुक्तं इत्यत आशयं पूरयति, 'व्याप्तेरिति, आत्माश्रयेणेत्यादिः, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्य-विशेषव्याप्त्योर्भेदं व्यवस्थाप्य 'अथेत्यादिमूले तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का, मूले 'सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति, विशेषव्याप्तीनां धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्तित्वस्य दुर्निर्व्वचतया तासां व्याप्त्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः। ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुगमकं व्याप्तित्वं वह्निव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्तित्वेन व्याप्तयः पक्षधर्म्मांशे प्रकारतया प्रत्याय्यन्ते, एवं साध्याभाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमिति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्त्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरुपपद्यत एव, एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्यापि शाब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति, 'वस्तुत इति,'अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं माश्रीयतामिति शेषः(१)। 'अतिप्रसङ्गात्' धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानरहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गात्। 'गृह्यते' तत्कालीनग्रहविषयः, 'न च तदानीमिति यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्दः श्रुयते इत्यर्थः, 'गृह्यत इत्यस्य पक्षधर्म्मता-

(१) मानुस्त्रियतामिति शेष इति पा०।

ग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभावादिति शेषः। 'अनुमितिरपलपनीयेति अनुमित्यभावः कल्पनीय इत्यर्थः, 'माना-भावात्' तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणताया अप्रसिद्ध्या कारणाभावासिद्धेरिति भावः। ननु तत्रापि स्मरणादिरूपताद्दश-व्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्यभिचारनिश्चय इत्यत आह, 'कल्पत्वेति, 'लघुरूपं' व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वं, अयञ्च 'अपि चेत्यादि-मूलस्यैवार्थः, इति तत्कल्प एव निर्भरो दर्शितः।

दीधितिः।

एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम्। सामान्यलक्षणान-ङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन ताद्दशधर्म्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' कारणीभूतसकलपक्षधर्म्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्र-सक्तत्वेन च, 'व्याप्तिग्रहेति, एताद्दशस्य धर्म्मो व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शसंग्रह इति भावः। धूमोवह्निव्याप्य इति निश्चयसहितात् द्रव्यवानितिज्ञानादनुमिति-

वारणाय 'मात्रेति। प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेश्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञानान्नातिप्रसङ्गः। स्वरूपतोधूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितं, 'तथात्वायोगात्' वह्न्यादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः। 'आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि परिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्म्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः। अतिप्रसङ्गं दर्शयति, 'वह्निव्याप्यमिति, धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्व्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय 'सर्व्वमिति, एतच्च ज्ञानं अनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात्। सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां सर्व्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात्। अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्। वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमनियतसर्व्वत्वधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं 'प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरनिर्द्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानद-

शायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय 'सा धूमव्यक्ति-रिति, 'शाब्दज्ञानासंग्रह इति वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इव सामानाधिकरण्यस्याप्यबोधकत्वादिति भावः।

दीधितिः।

अतएव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो-धर्म्मोभासते तत्प्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुः वह्नि-व्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानि-त्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्ति-ज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम्। धूमसमा-नाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्व-व्याप्यं सर्व्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादि-ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः। न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्ति-त्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्ति-रिति वाच्यम्। एवम्बिधेष्टापत्त्यैव सर्व्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रह-पक्षधर्म्मता-ज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

'अतएव' अतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वादेव, 'व्याप्तिभानांशे इत्यादेर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म्म इत्यर्थः, वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इत्युक्तज्ञानवारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्म्मविशेषणं, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानयमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तं, 'तथा' तादृशोधर्म्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभेदसाधारणत्वात् इति भावः। 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुषङ्गेणान्वयः। 'धूमसमानाधिकरणेत्यादीति साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्थले च ज्ञानद्वयादनुमितिर्म्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः। 'वह्निव्याप्यं सर्व्वमित्यत्र तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेव विवक्षितं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिभाने धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्, तथाच वह्नित्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रकारताश्रयत्वं अतो धूमसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वानुधावनं, साध्यतावच्छेदकप्रकारतानन्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशेषणे उक्तस्थले दोषाभावादाह, 'प्रमेयत्वव्याप्यमिति, अत्र चाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वसमानाधिकरणाभिधेयत्वरूपव्याप्तिरभिप्रेता न तु साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साध्याभावस्याप्रसिद्धेर्मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् भ्रमात्मकतादृशव्याप्तिज्ञानमादाय तन्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा समानाधिकरणत्वाव-

च्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृशव्यापकताग्रहदशायां(१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमितिस्तेषामिष्टत्वात्। 'अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे' व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे, 'अनुमिताविति, वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादित्यादिः, 'एवञ्चिधेष्टापत्त्यैवेति व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिवृत्तिधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्योधूमो द्रव्यवान् पर्व्वत इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्रहेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः, अत्रेष्टापत्तौ प्रतिबन्ध्यन्तरमाह, 'व्यभिचाराग्रहेति, 'एवकारेण व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचाराग्रहे तद्देशानुमिताविष्टापत्तिसम्भवात्, यदि च व्यभिचाराव्यभिचारयोर्द्वयोरेव यत्राग्रहस्तत्रानुमितिरनुभवविरुद्धत्वान्न तत्रेष्टापत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्व्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृतेऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः।

दीधितिः।

किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिमरणव्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्व-

---

(१) तादृशव्याप्तिप्रग्रहदशायामिति पा०।

स्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथोव्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्म्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्म्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिश्च न तु तद्घटकसामानाधिकरण्यादिकं,साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानं इति नोक्तापत्तीनामवकाशः इत्यतो दूषणान्तरमाह,'किञ्चेति, 'कालान्तर इति, कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतोतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्य्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः । 'स्वसमानकालीनेति स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः, स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानव्यक्तिपरं, 'वाच्यमिति हेतुतया स्वीकार्य्यमित्यर्थः, तादृशपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः, व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्म्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितिरेतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति फलोपधायकीभूतपक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठानां तत्त-

द्व्यक्तित्वानां किञ्चिदविशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव-इत्यर्थः। यथाश्रुते तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वे पक्षधर्म्मता-ज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतिः। 'अधिकवैयर्थ्यञ्चेति तादृशधर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यञ्चेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं तादृशरूपेण हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम्।

दीधितिः।

एतेन गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शित-प्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरि-त्यपि परास्तम्। तत्तद्धर्म्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्य-ननुगतत्वाच्च।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्य-वसायितापातेन, 'एवमिति स्वसमानकालीनत्व–स्वसमानाधि-करणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः, 'यद्धर्म्माव-च्छेदेनेति तद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्म-ताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'परास्तमिति, साहित्यस्य समान-कालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वात् इति

भावः । एकलक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्दत्त्वं यदि तत्साहित्यं तदा नैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह, 'तत्तद्धर्म्मेति विशिष्य तत्तद्धर्म्मघटितत्वेनेत्यर्थः, 'अननुगतत्वादिति, तथाच धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यमिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन वक्तव्यतया तस्य च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारणताया दुष्कल्पतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथापि निरुक्तधर्म्मापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारणताकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्य्यम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अपि च यत्र धूमत्व-व्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेन युगपत्पक्षधर्म्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् । न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् ।

दीधितिः ।

यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत् सत्यं, प्रतिवच्यते हि तत्र लघु-गुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह, 'अपि चेति। ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्म्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्, अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु यत्त्व-तत्त्वाननुगमस्य दोषत्वे इष्टत्वेन फलसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाद्यहेतुत्वेन यन्नेच्छा तत्साधनताज्ञानं हेतुरितीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृतां 'विरुद्ध्येत इत्याशङ्कते, 'यन्नेच्छेति,'प्रतिवध्यत इति, तत्र गत्यन्तरविरहेण सुख-दुःखाभावत्वादिप्रकारकफलगोचरेच्छायास्तदवच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चाननुगतेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते कार्य्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निवेश्य व्यभिचारो वारणीयः इच्छागता जातिविशेषा एव वा तत्तत्फलेच्छाजन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानैवेच्छाव्यक्तयः स्वीक्रियन्ते प्रयत्नवदिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः । ननु पर्व्वतवृत्तिधूमत्व-वह्निव्याप्त्योर्व्वैशिष्ट्यं यत्र युगपदेव पक्षधर्म्मे भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथाच तेन रूपेणैव किन्न हेतुत्वमुपेयते, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् तन्मतेऽपि नियमांशाकल्पनेन लाघवसत्त्वात् इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः 'अपिचेत्यादिमूलाशयमाह ; 'लघ्विति । 'नियमादेरिति आदिना अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः, 'एकतररूपेति, उक्तशाब्दपरामर्शस्थले यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य नैयायिकमतासिद्धत्वादिति भावः । हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं नैयायिकमतेऽप्याशङ्का मीमांसकमते लाघ-

वमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'विशिष्य' धूमात्वदिना। ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतस्तद्विषयता कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयेति न कारणतावच्छेदकाननुगम इत्यत-आह, 'तत्र चेति, धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशे चेति शेषः, धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेशेऽपि व्याप्तिशरीरे सामानाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनां अनिवेशे उक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्व्वार एवेति तत्र धूमत्वादिकं तथा निवेश्य विशिष्य तत्प्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति, 'तादृशेति, 'यद्धर्म्मविशिष्टेत्यादि तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्म्मविशिष्टव्यापकतावच्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिग्रहविशिष्टतद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः। 'सकलवित्तिव्यापकत्वादिति, तथाच तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमुभयमतसिद्धमेवेति एतन्मते कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिप्रयोजिकाया उक्तव्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकघटितत्वात् इत्यभिप्रायः।

दीधितिः।

किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसि-

ष्टतया प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यं तथाच लाघवात्तादृशव्यापकत्व-पक्षधर्म्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न, 'गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वह्न्यत्यन्ताभाववदवृत्तिधर्म्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनुगमात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

अत्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वघटितधर्म्मस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तदवच्छिन्ननियतपूर्व्ववर्त्तिता विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनाप्युभयवादिसिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽतिरिक्तविशिष्टपरामर्शकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वं मूलकृतैव वाच्यमित्याशङ्क्य मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणालीमाह, 'किञ्चेति । 'अखण्डव्याप्तेरिति उक्तविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्ते-

रित्यर्थः, 'प्रकारत्वासम्भवादिति, तथाच विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणतापि न सम्भवतीति भावः। 'साध्ये' साध्यतावच्छेदके, 'व्यापकत्वग्राहकं' व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि, 'तादृशव्यापकत्व-पक्षधर्म्मत्वावगाहितयोरेवेति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्व-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः, 'एवकारेणाधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वमुचितमिति शेषः। यद्यपि वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं सुवचमेव साध्य-साधनभेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य व्याप्तिघटकतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्येन गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानवैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशाधिक्यात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात् तत्प्रतिक्षेपस्य (१) अनुचितत्वात्। तथापि अन्यथाख्यातिवादिनां वह्न्याद्यधिकरणत्वादिना तदनधिकरणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन वह्न्यादिसाध्यकानुमितावपि न हेतुता सम्भवतीत्यभिप्रायः। 'व्यापकत्वस्यापीति व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यापीत्यर्थः, 'खण्डशोनिरुक्तिरिति अधिकरणांशे साधनावगाहि आधेयत्वांशे

(१) अखण्डत्वप्रतिक्षेपस्येत्यर्थः।

अधिकरणीयत्वावगाहीत्यादिक्रमेण कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः, अखण्डव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तदवगाहित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः। 'तेषाम्' अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानामित्यर्थः, मीमांसकानां तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः। न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रकारकं आधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकं इत्यादिक्रमेण व्यापकताज्ञाननिवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्य-विशेषणभावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवत्त्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गासङ्गतेः, यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरणस्यैव कार्य्योत्पादकत्वात्। नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह, 'यथा चेति, 'वक्ष्यत इति, व्यापकतापरामर्शविचार इति शेषः। 'रक्ष्यमाणेति व्यापकताज्ञानविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिगमनाविरहरूपदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः। नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन तद्धर्म्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता स्वीक्रि-

यते दण्ड-चक्रादिवत् परस्परसहकारेण फलजननान्नातिप्रसङ्गः। न च विशिष्टपरामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वय-कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारण-तावच्छेदककोटिप्रविष्टस्याधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्व-तदं-शीयाप्रामाण्यज्ञानविशेषानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथा-विधविशेषणान्तरैः समं मिथो विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमना-विरहेण कारणताबाहुल्यस्य दुर्व्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह, 'वक्ष्यत्यन्ताभाववदवृत्तीति, 'अनुमित्युदयादिति, तथाच तदसंग्राह-कतया नोक्तरूपेण हेतुतासम्भव इति भावः। ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवलान्वयिसाधारण्यानुरो-धेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुताया वक्तव्य-त्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति, 'व्यभि-चारेति, अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन नाना-विधव्याप्तिप्रकारता अनुगमय्य कारणतावच्छेदकगर्भे प्रवेश-नीया इत्यर्थः, तथाचास्माकं तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भावः। इदन्त्वापाततः, तन्मतेऽपि तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञान-प्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुं शक्यतया साध्या-भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य संग्रहसम्भवात् तादृशव्याप्त्यंशे निधर्म्मितावच्छेदकज्ञानन्तु नैयायिकानामपि दुःसंग्रहं तादृश-ज्ञानीयव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकावच्छेदकता-विरहात् तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकधर्म्मप्रकार-तात्वेन व्याप्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना

व्याप्तिप्रकारताकज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः, एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य साधनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादनुगम एवासम्भवः। साध्यसामानाधिकरण्यविषयताया व्यापकताग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारिताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दुर्घटम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनकालीनधूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः।

यत्तु व्यापकत्वज्ञानं व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धकतया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानधर्म्मितावच्छेदकधर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानदशायां दुर्व्वारतया समानधर्म्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्तिप्रकारतायाः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्त्यंशे निर्धर्म्मितावच्छेदकताकज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण संग्रहः सम्भवति, धर्म्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे धर्म्मितावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति, तदपि न सम्यक्, धूमादि-

व्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिज्ञानदशायां तद्विशेष्य-तावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानोपगमे क्षतिविर-हादिति ।

वस्तुतस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुतावादिना व्यापकताधीर्हेतुरूपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्ष्यापि लघुशरीरा साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्य्या तत्प्रकारकपक्ष-धर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्म्मानिवेश्यैव हेतुतोपगन्तव्या तथाच हेतुतावच्छेदकभेदेन तेषां न कारणताभेदः, ज्ञानद्वयहेतुता-वादिना तादृशव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो-धूमः आलोकवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशनीयतया तेषां तद्भेदेन कारण-ताबाहुल्यमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक् । यदि च केवलान्वय्यनुमानं नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसामाना-धिकरण्यज्ञानमप्यनुमितिकारणं वाच्यमित्युच्यते तदा केवला-न्वय्यनुमानपदार्पणभीरुभिर्म्मीमांसकैः कथं तादृशव्याप्तिमुपेक्ष्य व्यापकताया लाघवेन तज्ज्ञान-पक्षधर्म्मताज्ञानयोः पृथक्कारणत्वं व्यवस्थापयिष्यते इत्यादिरीत्या परमतं निराकार्य्यम् अधिकमन्य-त्रानुसन्धेयम् ।

दीधितिः ।

नन्वत्र कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तच्च कार्य्य-कारण-भावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरव-

ज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह, 'कारणताग्रहेति कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः, सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्व्वाहत्वादिति चेत्, सम्भाव्यतां न तु तत् प्रतिबन्धकं, सामान्यतः कार्य्य-कारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात्। तत्र तत्र लघुतमनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

गादाधरी विवृतिः ।

विशिष्टपरामर्शरूपधर्म्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्तं 'सप्रमाणकत्वादिति, मूले तत्राशङ्का युक्त्यन्तरमवतारयति, 'नन्विति, 'तच्च' कार्य्यस्य प्रमाणत्वञ्च, 'कार्य्यकारणभावग्रहे सतीति, अन्यथानुकूलतर्कानवतारेण व्यभिचारशङ्कया स क्षणोविशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः। 'तत्फलस्य' कारणतानिर्णयाधीनस्य, 'तद्घटितेति धर्म्मान्तरघटितेत्यर्थः, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्म्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवं प्रमाणान्तराप्रसिद्धतत्तदनु-

मित्यव्यवहितपूर्व्वकालीनस्वाश्रयकत्वादन्यत् दुर्व्वचमेवेति गौरवस्य ताट्टशधर्म्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः (१)। गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्देहेन प्रतिबन्धात् न कारणताग्रहः सम्भवतीति आशङ्कते, 'सम्भाव्यत इति सन्दिह्यत इत्यर्थः। 'इदं' गौरवं, संशयप्रयोजकमाह, 'धर्म्मान्तरेति, 'अशक्यनिर्व्वाहत्वादिति, तथाच कारणतासंशयात्तदुपपादकधर्म्मिणोऽपि संशयो भविष्यति, तत्संशयाहितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भवतीति भावः। 'तत्' सम्भावनं, 'सामान्यतः' घटत्व-दण्डत्वादिसामान्यरूपेण, 'कार्य्य-कारणभावग्रहस्येति तन्निर्णयस्येत्यर्थः, 'प्रायशो विलयप्रसङ्गादिति। यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्य्योन्नेयं तत्स्थलीयधर्म्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः। यत्र च कार्य्याव्यवहितपूर्व्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्रमाणान्तरसिद्धं तत्र ताट्टशगौरवाभावात् 'प्रायश इत्युक्तं, 'तत्र तत्रेति घटत्वदण्डत्वादिना कार्य्य-कारणभावस्थल इत्यर्थः, 'गौरवमप्यास्थीयते' गौरवसन्देहोऽविरोधितया स्वीक्रियते।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरण-धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात्

---

(१) ताट्टशधर्म्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पा०।

आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्य-साधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसह-चाराविषयत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वात् । न चातीन्द्रिय-व्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं, तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभा-वात् । न च तदुपनयसहितस्य मनसोवहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुप-नयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सह-कारिता च तदभावेऽपि भवति वहिरिन्द्रिय-लिङ्ग-सादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजन-सिद्धत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यादिकमिति ।

दीधितिः ।

व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति, 'न चेति । 'अनुमानयोरिति, अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांश-ग्रहासम्भवादिति भावः । 'नियतव्यापारेति एक-सम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशि-ष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं, यं

जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमा वैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्तत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये 'न चेत्यादिना असन्निकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य (१) तल्लिङ्गरूपयोगितामाविष्करोति, (२) 'व्यभिचारनिर्णयेनेति, सति लाघवे व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वान्निर्णयोपादानम्। ननु निरवयवद्रव्यत्व-नित्यपरिमाणयोरेकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य तद्विशिष्टेऽपरानुमित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं सुघटमेव अनुमितेः पक्षतावच्छेदक-साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नियमात् इत्यनुमानयोरित्यादिमूलासङ्गतिः इत्यत आह, 'अनुमितैकेति, 'उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्गमर्य्यादया तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिग्रहस्यानुमित्यनुपयोगित्वं सूचितम्। एतेन पक्षतावच्छेदक-साध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमितौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निर्व्वाहः,

---

(१) विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पा०।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते लाघवेन व्यवस्थापितताया मूलोपदर्शितायाअसन्निकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया अकिञ्चित्करत्वं परिजिहीर्षताहेति पा०।

व्यापाराभावेन उपनायकज्ञाने प्रमाणत्व-तद्व्यवहारयोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरोधाद्व्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्व्वग्रन्थोपदर्शितापत्तिमुद्धरति, मूले 'नचैवमित्यादिना, 'नियत-व्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गतं नियतव्यापारत्वपर्य्यन्तस्य करण-लक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव एवात्र विवक्षितः। व्यापारत्वन्तु नियतत्वनिर्व्वाह्यमित्यान्तरालिकस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योप-नीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले 'नियतपदमिति सूचयितुं व्याचष्टे, 'एकसम्बन्धीति हस्त्यादि-ज्ञान-तज्जन्यहस्तिपकस्मरणाभ्यां हस्तिपकादिविशिष्टहस्त्यादि-विषयकोपनीतज्ञानजननेपीत्यर्थः, तस्य मध्यवर्त्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत आह, 'यमिति,'यं' यद्रूपाव-च्छिन्नं, 'यस्य' यद्रूपावच्छिन्नस्य, 'यज्जनकत्वं' यद्रूपावच्छिन्नजन-कत्वं' 'तस्यैव' तद्रूपावच्छिन्नस्यैव, 'तद्व्यापारत्वात्' तद्रूपावच्छिन्न-जनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात्। एतावतापि तत्तदुपनयव्यक्ते-स्तत्तदुपनीतभानव्यक्तित्वावच्छिन्नजनने तन्नियततत्तत्स्मरणादि-व्यक्तिव्यापारकत्वं दुर्व्वारमेवेत्यालोच्योपनयस्य प्रमाकरणत्वमभ्यु-पेत्य प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति, 'वस्तुतस्त्विति, 'न क्षतिरिति, प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेन प्रमाणचातुर्व्विध्याव्याघातात् इति भावः। नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमा-णान्तरत्वं तस्य दुर्व्वारमेवेत्यत आह, 'प्रमावैजात्यस्यैवेति, 'एव-कारेण प्रमाकरणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः, 'प्रमाणान्तरत्वनिमि-त्तत्वात्' विभिन्नप्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात्।

दीधितिः ।

न चात्र (१) प्रमावैजात्यं अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात्। अतएव बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा-सादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयकल्पने च स्थैर्य्यमात्रमुच्छिद्येत, व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम्। न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात्।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु उपनयहेतुतावादिनां तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छेदकधर्मस्वीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति प्रमावैजात्यं दुर्व्वारमित्यत आह, 'न चेति, 'अत्र प्रमावैजात्यमिति उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः, सम्भवतीति शेषः। युक्तिसत्त्वे योग्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो जात्य-

---

(१) न चात्रापीति पाठान्तरं तत्तु न भट्टाचार्य्यसम्मतमिति 'अत्र प्रमावैजात्यमितीति पाठधारणेनानुमितम्।

मुपलम्भो न जातिबाधकः, अन्यथा संयोगादौ क्रियादिजन्यतावच्छेदकजातिरपि विलयप्रसङ्गादित्याशङ्का उपनयस्य जात्यन्तराव्यवस्थापकत्वं व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति, 'मानाभावादित्यादिना, 'विशेषणज्ञानत्वेनेति 'उपयोगितयेत्यग्रिमेणान्वयः, तथाच विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्तरमिति भावः। उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्प्यकारणत्वान्तरनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्कयाह, 'सन्निकर्षविधयेति, तथाच प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु संयोगज्ञानादिसाधारणं सन्निकर्षत्वमनुगतानतिप्रसक्तं दुर्व्वचमिति विशिष्यैव हेतुता वाच्या तथाच ज्ञानजन्यतावच्छेदकं यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्यसिद्धिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह, 'अत एवेति उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादेवेत्यर्थः, 'बाह्यप्रत्यभिज्ञा' स एवायं चैत्र इत्यादिका, 'अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा' स एवाहमित्यादिरूपा, 'आदिपदाभ्यां ज्ञानादि विषयादिपरिग्रहः, यथायोगमन्वयः, 'अन्यथा' उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे, 'जातिसङ्करेति, किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षुषत्वादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्व्याप्य-व्यापकभावासम्भवादिति भावः। जातेरनांशिकतया विशेष्यीभूततत्तद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम्। तत्तेदन्त्वादिविशिष्टविषयकं तत्र

ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रहसहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिसङ्करादिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'ज्ञानद्वयेति,'स्थैर्य्य-मात्रमिति, तस्य (१) पूर्व्वगृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञैकप्र-माणकत्वादिति भावः। अनुमानादपि कुतश्चित् स्थैर्य्यसिद्धिसम्भवा-दाह,'व्यवस्थापितश्चेति, अन्वयाख्याताविति शेषः। प्रत्यक्षसामग्रय-समवहितज्ञानजन्यतावच्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानादाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते,'न चेति,'अजनकत्वादिति, प्रत्यभिज्ञादौ तत्ता-दिभानार्थं चक्षुःसंयोगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वात् तत एव सर्व्वांशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्तरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्य-क्षसामग्रया अभावात् सर्व्वांशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति 'यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे' इत्यादिव्याप्तिबलात् प्रमावैजात्या-पत्तिर्दुर्व्वारैव। न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः, तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्ततोपनायकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यक-त्वाज्जन्यतावच्छेदकधर्म्मं विना तदनुपपत्तेरेव मानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्रयसमवहितत्वमवच्छेदकं भवतु तत्-सहकारि वेत्यन्यदेतदित्यत आह, 'असिद्धेश्चेति, उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्रयभावस्यैवेत्यादिः, असिद्धिमेव विवृणोति, 'उप-नयेति, लौकिकसन्निकर्षस्य विषयिताविशेषावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविषयिताविशेषानभ्युपगमेन न

---

(१) स्थैर्य्यस्येत्यर्थः।

व्यभिचार इति भावः। न चांशिकोपनीतभाने उपनीतस्य प्रकारतयैव भानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयैव तत्रोपनयज्ञानस्य हेतुत्वात् सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथाच प्रत्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। सुरभि चन्दनमित्यादौ मानससर्व्वांशोपनीतभाने विशिष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांशे प्रकारतयाऽभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्व्वाहादुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अकल्पनात् सिध्यतु वा सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता। न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकं, प्रत्यक्षत्वादन्यस्या अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः। न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तत्रासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतभाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयापेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्य्यन्तानपेक्षायां जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेः (१) स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदक-

---

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेरिति पा०।

कस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीत-भानसाधारणताया आवश्यकत्वात्। अथ स्वरूपतोघटत्वादिविषयकं यत्र निर्व्विकल्पकं जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकोपनीतभानवारणाय तादृशोपनीतभाने स्वरूपस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथाच तस्य (१) प्रत्यक्ष-साधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः। न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतभानमिष्टमेवेति वाच्यम्। येन रूपेण यस्य ज्ञानं तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तदविशेषितस्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्व्वांशोपनीतभानवृत्तिवैजात्यं तथासत्युक्तस्थले घट इत्याद्याकारकचाक्षुषाद्युपनीतभानापत्तेः तथाच सर्व्वांशोपनीतभानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्व्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्व-स्वीकार आवश्यकः। वस्तुतो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्व्विकल्पकस्य अनुपनायकतामते, निर्व्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्व्वतान्तु न तादृशनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतभानमिष्टमेवेति कृतं पल्लवितेन।

तत्त्वचिन्तामणिः।

स्यादेतत् पक्षधर्म्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्व-

---

(१) सर्व्वांशोपनीतभानस्येत्यर्थः।

स्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्व्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वास्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यतावच्छेदकतयेति चेन्न, वह्निमान्नवेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं, गौरवात् ।

दीधितिः ।

'पृथगिति, न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह, 'न चेति । 'गौरवादिति, न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनु-

मित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्ट-प्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वं, मानाभावात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

किञ्चिदंशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञान-मित्याशयेन शङ्कते, 'न चैवमिति, 'धारावाहिकोच्छेद इति विशिष्टबुद्धिधारान्तःपातित्वतीयादिविशिष्टबुद्धनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्पूर्व्वं निर्व्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबु-द्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः । समाधत्ते, 'इतरमात्रेति, तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये 'मात्रपदं, तेन यद्विर्म्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्म्मांशे तदप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोप-स्थितेरित्यर्थः ।

यत्तु तदितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोप-स्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्ट-बुद्धिसंग्रहात् । तन्न, घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घट-पटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयाद्यंशे एकत्रैव द्वित्वादिविशेषण-मवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घट-पटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१) ।

---

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः' इति पाठादनन्तरं 'तदितरविशेष्यता-निरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदा-

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्य्येण स्वतन्त्रवह्निस्मरणेन परामर्शोत्तरं पक्षे तदुतनीत-भाननिर्व्वाहे अपरितोषवीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्याप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं 'न चेत्यादिमूलमवतारयति, 'कोटीति, 'संशयेन' 'नाशादित्यग्रिमेणान्वयः, स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्कराह, 'तस्य चेति, 'व्याप्तिस्मरणादिना' इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येने-त्यादिः, व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्म्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्कराह, 'विशेष-दर्शनेति, 'विशेषदर्शनं' व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः, 'संशयायोगादिति, तदभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि परामर्शानन्तरं वह्निरित्याकारकस्मरणं कल्प-यित्वा पक्षे उपनीतवह्निनिश्चयः शक्योपपादनस्तथापि तादृश-कारणतायाः प्रामाणिकत्व एव तत्तकल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिमनुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकृतमिति भावः। मूले 'न चेति न वेत्यर्थः, युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतायाः स्वातन्त्र्य-स्याधिकस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्तिं दीधितौ शङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं' विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यानिवेशे, 'भावस्य' घटादेः, 'ग्रहापत्तिः' भूतलं घटाभाव-वदित्यादिनिश्चयकाले भूतलादौ ग्रहापत्तिः, तादृशापत्तिं परि-

---

दुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात्' इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तत-इति।

हरति, 'अभावग्राहकेति, 'बलवत्येति' तुल्यबलसामग्रीदशायां संशयोत्पत्त्या इष्टापत्तिरेवेति भावः। न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमिति शङ्क्यं, स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसत्त्वे कदाचित् (१) तथाविधनिश्चयकाले घटादिग्रहापत्तेः। कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति, 'अभावेति, उक्तक्रमेणैव (२) उपपत्तावभावाविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्याय्यं तथा सति (३) वह्न्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया वह्निविषयकज्ञानादङ्कुरपनीतभानानिर्व्वाहस्यात्रास्वरसवीजम्। विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुतायां स्वातन्त्र्यानिवेशनं स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं विनानुमितिमङ्गीकुर्व्वाणस्य शङ्कास्पदमपि नेति प्रत्यक्षे तन्निवेशेन कारणत्वान्तरज्ञातिनिर्युक्तिकमित्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'मानाभावादिति। अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्व्याप्तं विशिष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति कथं मानाभाव इति चेत्, अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेषणधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणत्वान्तरकल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सङ्करप्रसङ्गः। न चेश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुप-

(१) विशेषादर्शनकाल इत्यर्थः।

(२) सामग्रीप्रतिबन्धकतयैवेत्यर्थः।

(३) गौरवस्य न्याय्यत्वे।

पत्तिरिति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवात् भगवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लौकिकविषयतायाः प्रत्यक्षत्वव्यमात्रनिरूपितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकविषयतावत्त्वनिबन्धनत्वेनौपचारिकत्वादिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने । न च पर्व्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः । यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्म्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण ।

दीधितिः ।

'तर्हीत्यादि, वस्तुतो यत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्म्मिणि साधारणधर्म्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीरियांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्म्मे

व्याप्तिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्व-त्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्य-ननुमितिप्रसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्म्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्नि-मानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्व्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात् चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्म्मवैशि-ष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामा-णिकस्तदा धूमवानयं पर्व्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमन्यत्, साधकविरहात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु 'तर्हीत्यादिमूलमयुक्तं तथाहि यो यत्र विशिष्येत्यादि-नियमे विशिष्येत्यस्य तन्मात्रवृत्ति(१) धर्म्मप्रकारेणेति नार्थः, परन्तु फलीभूतग्रहधर्म्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्व्वतीयधूमत्वा-दिना व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्व्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्याप्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शो नानुपपन्न-इत्याशङ्का उक्तनियमे बाधकान्तरमाह, 'वस्तुत इति, 'यत्र क्वचिद-

(१) फलीभूतग्रहविशेष्यमात्रवृत्तीत्यर्थः ।

पीति फलीभूतज्ञानाविषये धर्म्मिमात्र इत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' फलीभूतग्रहविशयधर्म्मिणीत्यर्थः, 'संशयादीत्यादिना निश्चयशरिग्रहः । नन्वपूर्व्वे धर्म्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्म्मनिश्चयः, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स तु आनुमाणिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्चयात्मकोपनीतभाने कथितनियमो निराबाध एवेति कदाचित् ब्रूयादिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोट्यन्तरभासकसामग्रीकाले संशयात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीतकोटिभानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः विपरीतकोटिभानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोट्यस्मरणादपीति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१) सम्भवतीत्याह, 'इयांस्त्विति, 'तुः' अवधारणे, तथाचैतावानेव संशयनिश्चययोरुत्पत्तौ विशेष इत्यर्थः । 'एतेन' अपूर्व्वधर्म्मिविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वेन, 'व्याप्तिमनुमायेति, तथाच पर्व्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीताया व्याप्तेस्तत्रोपनीतभानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्व्वार एवेति भावः । 'सर्व्वत्र व्याप्त्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुरुद्धरमित्याह, 'धूमत्वत्वेति, 'व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति व्याप्तिव्याप्यत्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः, व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्निश्चयत्वादिति

(१) निश्चयमादायापीति पा० ।

भावः। 'वह्न्यननुमितीति, व्याप्त्यनुमानासम्भवादिति भावः। 'एतेन' दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्यैव (१) तत्समशीलस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन, 'यद्धर्म्मावच्छेदेनेति, पर्व्वतीयधूमे विशिष्य व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरिति भावः। अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीनोपनीतभानमादाय नियमोपगमाद्दर्शितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह, 'मानाभावादिति, अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीने अपूर्व्वधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह, 'चन्दनत्वेति, 'सौरभादेः' 'बुद्धावित्यग्रिमेणान्वयः, व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहान्न तत्र सौरभानुमितिसम्भव इति भावः। ननु तद्धर्म्मविशिष्ट-एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्म्मविशिष्टे न भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्म्माविशिष्टे न भासते इत्येवार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते इत्यतो न व्यभिचार-इत्यत आह, 'यदि चेति, 'इत्येव धीरस्त्विति उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्य्यकारिणी भवत्वित्यर्थः। ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभानस्वीकारसम्भव इत्यत-आह, 'न हीति, 'साधकविरहादिति, उपनीतभानोपगन्तॄणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधकइति भावः।

---

(१) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्यैवेति।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत् पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्। हेतु-साध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्व्वते वह्निसाक्षात्कारः । न च पक्षधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः, पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् ।

उच्यते विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शनं विशेषण-विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम् ।

दीधितिः ।

'हेतु-साध्येति, सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः ।

'विशेषणेत्यादि, विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्म्मदर्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते ।

गादाधरी विवृतिः ।

व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकसद्भावान्महानसीयधूम इव पक्षीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतभानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनियमे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति, मूले 'न चेत्यादिना, हेतु-साध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां मूलोक्तामुपपादयति, दीधितौ 'सम्बन्धीति, मीमांसकमते ससम्बन्धिकवस्तुव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न तु तत्प्रत्यक्षेऽतः 'त्वयैवेति नैयायिकेनैवेत्यर्थः,'क्लृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्बन्धिग्रहविरोधीन्द्रियासन्निकर्षदोषसमवधानादिदशायां प्रत्यक्षवारणायेत्यादिः। ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्पत्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तद्द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोः संयोगादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्ध्यंशे लौकिकप्रत्यक्षानात्मकस्य संयोगादिलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया दुष्टापत्तेरयोगादिति सम्बन्धिग्राहकसामग्र्या हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुतायां मानाभाव इत्यपरितोषात्सम्बन्धि-

प्रत्यक्षसामग्र्याभावस्यैव प्रकृते व्याप्तिप्रत्यक्षविरोधितामाह, 'तद-नादरेऽपीति, 'साध्यघटितमूर्त्तिकेत्यनेन व्याप्तिप्रत्यक्षे साध्यभाना-नुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षाद्यपेक्षेति सूचितम् । भ्रमात्मकविशिष्ट-ज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्यानपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगि-तया तत्परिगणनं सङ्गमयति, 'विशेषणेति, 'तदंशे' विशेषण-विशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्रव्यविशे-षणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन विशेषण-प्रमात्वनिर्व्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य लौकिक-सन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन 'लौकि-कत्वे वा' इत्यत्रैतदन्वयानुपपत्तेः, सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च सम्बन्ध-घटितं प्रमात्वं, अत्र च विशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य तदानीमविद्य-मानत्वेऽपि दण्ड्ययमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे यदा कदा-चित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदं, विद्यमानसम्बन्धस्य उप-योगितापरत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरमाह (१) 'लौकिकत्वे वेति 'उपयुज्यते' इत्यग्रिमेणान्वयः, लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बोध्यम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौकिकसन्निकर्ष-सम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता, अथवा तदंश इत्यस्य विशे-षणांश इत्येवार्थः, विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य विशेषणांशे कौकि-कत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्टबुद्ध्यभिप्रायेण, द्वितीयकल्पे विशेष्यपदञ्च सन्निकृष्टधर्म्मिमात्रपरं, अतो अनुभूय-

---

(१) दण्ड्ययमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तिरित्यपरितोषात् कल्पान्तरमाहेति पा० ।

मानारोपे विशेष्य-विशेषणसम्बन्धासत्त्वेऽपि विशेषणांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः। लौकिकपदस्य प्रमात्वघटकलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्थनीयम्। विशेषदर्शनस्य स्वमते निश्चयविशेषस्याहेतुतया उपयोगिताप्रकारमाह, 'विशेषदर्शनञ्चेति, 'क्वचिदिति विपरीतकोटिभासकतदुपस्थित्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः, अत्राप्युपयुज्यत इति सम्बध्यते, 'क्वचिदिति प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञाने इत्यर्थः। 'दर्शनत्वेनेत्यन्तं स्मारकतायां हेतुः, 'स्मारकतया उपयुज्यते इति सम्बन्धः, एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्व्वाहकाणामेव कीर्त्तनमिदं न तु तत्कारणमात्रस्यैवेति भावः। विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह, 'विशेषणस्य चेति, 'तदंशे' विशेषणांशे, 'लौकिकतायामिति, इत्यञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम्। व्याप्तिप्रविष्टचरमांशस्य व्याप्त्यैक्यमते धूमत्वरूपस्य सन्निकर्षादेव भानात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्येत्यविरोधः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं। न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन

वह्निव्याप्यत्वं पूर्व्वं गृहीतं तथाच संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्व्वमनुभवात्, एवञ्च धूमत्वव्याप्यपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राहुः ।

दीधितिः ।

'एकैव हीति, वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति । ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनः, न हि वहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्म्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते । न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम् । मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभि-

ज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमदभेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च। एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम्। चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डायमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात्। अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम्। नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च।

गादाधरी विवृतिः।

'एकैव ह्रीत्यादिमूलं परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्त्यैक्यस्यानुपयोगितां दीधितिकृदाह, 'वस्तुत इति परमार्थतइत्यर्थः। एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा क्षतिरेवेति सूचितम्। न च 'यो यत्रेत्यादिनियमोपगमेनैव पर्व्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसम्भवति न तु पर्व्वते वह्निविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीति विशेषव्युत्पादनं मूलकृत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्र्या उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथाच व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपत्व एव पक्षीयधूमे तदंशस्य लौकिकसन्निकर्षा-

देव भानात् धूमत्वांशे वह्निसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञान-सन्निकर्षग्राह्यतया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तन्मात्रवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्व्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्व्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे, तथाच व्याप्तेरैक्ये मूलकृतो निर्भर एवेति दीधितिकृतां व्याप्तिभेदपक्षे क्षत्यभावाभिधानविरोध इति वाच्यम्। मूलकृता स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्म्मधूमसत्त्वहेतुतया व्याप्तेरैक्याभिधानात् 'न क्षतिरिति ग्रन्थे क्षतिपदस्य पक्षीयधूमे स्मृतव्याप्त्यसत्त्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तेर्नानात्वे उक्तनियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तद्ग्रन्थाविरोधात्।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यसत्त्या सकलव्याप्त्यनुभवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थम् 'एकैव होत्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह, 'वस्तुत' इति वस्तुगत्येर्थः, 'भेदेऽपीत्यनेनान्वयः, 'सामान्यतः' सामान्यप्रत्यासत्तिबलात्, 'तथैव' व्याप्तित्वेनैव, तथाच धूमनिष्ठस्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगितावच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्तिवादोक्तमेवानुसरणीयम्। न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्यस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। सखण्डे परम्परासम्बन्धेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्तितया तादृशवह्नित्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवह्निमदादिभानेन व्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभार्थं उपचारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतावादिमतोक्तसामान्यलक्षणा-

नुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वादसङ्गत्यापत्तेः। एवञ्च सिद्धान्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया 'वस्तुत इत्यादिफक्किकावर्णनं भ्रमविजृम्भितमेवेत्याहुः (१)।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमासन्निकर्षदशायां धूमत्वरूपव्याप्तेरपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्थलीयमानसविशिष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमोऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न स्वीकरणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य पूर्व्वपक्षयति, 'नन्विति, 'निरूप्यतां' निर्णीयतां, मिश्रमतं निराकरोति, 'न हीति, 'वहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया ग्रहे' आधेयत्वविषयितावच्छिन्नद्रव्यविषयिताशालिवहिरिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये, प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके घटनास्तीति चाक्षुषादौ व्यभिचारवारणाय 'आधेयतयेति, मानसे बाह्यहस्त्यश्वादिविषयकस्वप्नज्ञाने व्यभिचारवारणाय 'वहिरिन्द्रियेणेति, गुणादिगोचरचाक्षुषादौ तद्वारणाय 'द्रव्यस्येति, आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावे पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानसंग्रहाय 'तद्वत्त्वस्य वेति द्रव्याधारत्वस्येत्यर्थः, अत्रापि 'वहिरिन्द्रियेण' इत्यनुषज्यते, तथाचैतन्मते आधारत्वविषयितानिरूपितद्रव्यविषयिताशालिवहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं कार्य्यतावच्छेदकं, वस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाच्चाक्षुषाद्यनुत्पत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथाच चाक्षुषत्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयं न तु वहिरिन्द्रियजन्य-

---

(१) केचिदित्यादिराहुरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

ज्ञानत्वम् । 'इत्यादाविति इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वावगाहिनि तद्विशिष्टविशेषणकाभावचाक्षुषादावित्यर्थः । फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति, 'कथमिति, 'अन्यथा' असन्निकृष्टद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशेप्यभाने, मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारकत्वं कार्य्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वावगाहिन्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, पक्षधर्म्मे व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवह्नेरपि प्रकारत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय 'साक्षादिति, 'आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अभेदारोप इति स्मर्य्यमाणरजतस्याभेदेनारोपइत्यर्थः, 'आधेयतया' वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, भूतले घटाभावइत्याद्यभावचाक्षुषेऽपि व्यावृत्तिर्ब्बोध्या । नन्वेवमपि इदन्त्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्रकारकप्रत्यभिज्ञाने व्यभिचारइत्यत आह, 'दण्डेति, तत्तावदभेदो भासते न तु तत्तादिसंसर्गइति शेषः । तावतापि सोऽयमित्याकारकतानिर्व्वाहादिति भावः । 'मानाभावादिति, तादृशकारणतायामित्यादिः, सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेन सामान्यजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह, 'तत्तेति, 'भानसम्भवात्' भाने युक्तिसम्भवात्, तदनुपगमे तत्तासंसर्गाभावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । यदि तत्तावदभेदग्रहोऽपि तादृशसंशयादिविरोध्युपेयते, तदाह, 'प्रकृते पीति अनुमितिस्थलेऽपीत्यर्थः, 'अभेदग्रहेण' अभेदोपनीतभानेन, 'कृतार्थत्वात्' वह्न्यभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारोद्धारं निरस्यति,

'एतेनेति व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वेन, 'तत्ताकारानुपनीतत्वं तत्तात्वेनाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवह्रियमानत्वं वा, आद्ये तत्तात्वाद्यनवच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाक्षुषत्वादिकं कार्य्यतावच्छेदकं द्वितीये तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वसहित(१) तादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टमिति बोध्यम्। अयोग्यस्येवासन्निकृष्टस्याप्युपनीतस्य चाक्षुषादौ भानमविशेषेण दुरपह्नवमिति सूचयितुं 'चैत्रपदेत्यादिदृष्टान्ताभिधानं, दण्डत्रयमासीदिति ज्ञाने व्यभिचारस्यातीतत्वानवगाहित्वविशेषणेन शक्यवारणतया तदनवगाहिनि वस्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारमाह, 'अयं दण्डीति, निरुक्तकार्य्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति, 'तत्तात्वस्येति, 'अतिरिक्तस्येति दण्डत्व-वह्नित्वाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः, तथाच तदनवच्छिन्नद्रव्यप्रकारतैवासिद्धेति भावः। न च तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वमन्यद्वा किञ्चिदोदृशं वह्न्यादिनिष्ठतत्तात्वं न तु वह्नित्वादिकमिति वाच्यम्। तदग्रहेऽपि वह्नित्वादिना वह्न्यादिसत्त्वग्रहे सोऽयमिति व्यवहारात्। द्वितीयपक्षे अजनकत्वं फलानुपधायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा, तत्राद्यं दूषयति, 'तच्छब्देति, 'निमित्तान्तरविरहेति प्रयोगेच्छाविरहेत्यर्थः, तथाच तादृशधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे यत्र जातेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहान्न तच्छब्दप्रयोगः तत्र व्यभिचार इति भावः। द्वितीयं दूषयति, 'तज्जननेति, 'प्रकृतेऽपि' वह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि, 'दृष्टत्वादिति,

---

(१) अत्र साहित्यं सामानाधिकरण्यरूपम्।

तच्छब्दस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवदर्थकतया व्यवहर्त्तव्यज्ञानविषया तत्प्रयोगि वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः। तथाच तदयोग्यप्रकारकज्ञानमेवाप्रसिद्धमिति भावः। 'अतएव' विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्त्वावगाहिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादेव, चाक्षुषाद्युपनीतप्रभादिगोचरादिस्पार्शनादौ मानसे वाह्यविषयकस्वप्नाद्यनुभवे च व्यभिचारवारणाय 'तदिन्द्रियग्राह्येति तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्रत्यक्षयोग्यार्थकं, घटस्पार्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यभिचारवारणाय 'तेनेति, त्वगादिसंयोगाद्घटादेश्चाक्षुषादेर्व्वारणाय 'तत्संयोग इति, एतन्मते आधेयतयेति कार्य्यदिश्यनिवेशादन्यत्रापि व्यभिचारं दर्शयति, 'नयनादिनेति।

दीधितिः।

अथैवम् व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो दण्डीति निश्चय इति चेत्, क्वचित्तत्सहचरितधर्म्मादर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्म्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात्। युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः। न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न तन्निश्चय इति चेत्, किं तेन, उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति। अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात्

संशयस्यैव दर्शनात् (१) निश्चयस्यापि सम्भवात्। मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति।

गादाधरी विवृतिः।

उक्तकार्य्य-कारणभावानभ्युपगमेऽनिष्टमाशङ्कते, 'अथेति, मानसनिश्चयस्य इष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्य्यकारणभावेनापि तद्वारणासम्भवात् 'नायन इति। संशयस्यानुभवसिद्धतया 'निश्चय-इति, निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकाभिधानेनोत्तरयति, 'क्वचिदित्यादि, 'तत्सहचरितेति दण्डसहचरितेत्यर्थः, 'अदर्शनादित्यन्तं तदस्मरणे हेतुः, 'तदस्मरणादिति, तथाच विशेषणज्ञानाभावादेव तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'साधारणधर्म्मदर्शनादिना' कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनादिना, कोटिद्वयस्मरण इति शेषः, 'संशयस्यैव जननादिति, तथाच निश्चयत्वप्रयोजकविपरीतकोटिभानसामग्रीविरहस्यासत्त्वान्न निश्चयापत्तिरिति भावः। ननु कोटिद्वयोपस्थितावपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरीतकोटिभानसामग्रीविरहः,यत्र च तत्कोटिमात्रसहचरितधर्म्मदर्शनात् तत्कोटेरेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चयो दुर्व्वार इत्यत आह, 'सति च विशेषदर्शनादाविति, आदिना कोट्यन्तरोपस्थित्यभावस्य विकल्पेन परिग्रहः, संशय-निश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रिय-

---

(१) तद्दर्शनादिति कस्यचित् पुस्तकस्य पाठः, ईदृशपाठे पूर्व्वोक्तविशेषस्य नानुषङ्गः, अपि तु तत्पदेन तस्य परामर्शः।

संयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तिसम्भवोपि नेत्याह, 'युक्तञ्चैतदिति, 'एतत्' व्यवहितस्यापि दण्डादेः सति विशेषदर्शनादावुपनयात् निश्चयजननं, 'कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्शन इति पूरणीयम्, 'असौ' संशयः, 'तद्विशिष्टबुद्धिः' वह्निरिन्द्रियजन्यद्रव्यविशिष्टबुद्धिः, निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदके निवेश्यमित्याशयेन शङ्कते, 'न तन्निश्चय इति, निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रासेन जन्यतावच्छेदके प्रवेशासम्भव इति कथयिष्यन् निश्चयत्वाभावस्य व्यभिचाराभावेऽकिञ्चित्करतामाह, 'किन्तेनेति, ननु व्यभिचारवारणान्यथानुपपत्त्या अर्थसमाजग्रस्तस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यमित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः, 'दर्शनादित्यत्रासमस्ततया 'विशेषस्येत्यनुषज्यते, 'सम्भवात्' उत्पत्तेः, उक्तकार्य्य-कारणभावस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः। यद्यपि प्रागेव निश्चयत्वस्येष्टत्वमुक्तं तथापि तदा युक्त्यनभिधानादनुभवकलहानिवृत्तेरिदानीं यादृशसामग्रीतो विशेषादर्शनदशायां संशयः ततएव विशेषदर्शनकाले निश्चय इत्यनुभवसिद्धं नियममवलम्ब्य निश्चयोत्पत्तिर्द्दृढीकृता। अभ्युपेत्याह, 'मा भूदेति, 'तत्र' मानसे, 'तादृशनियमस्य' वह्न्यादीन्द्रियसंयोगापेक्षानियमस्य ।

दीधितिः ।

उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां

व्याप्यपरामर्शः, मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्, कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वं अनुभवत्वादिति चेत्, किमेवमनुभवत्वमन्यत् प्रत्यक्षत्वात्, स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न, अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्वग्रहप्रसङ्गाच्च। तद्ग्राहकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेत्, आत्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च, अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं, सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तृनये चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षासम्भवात्। एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातं, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिः। न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात्। एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितिरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित्। तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इत्यपरे। 'मानाभावादिति, तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

गादाधरी विवृतिः।

'ज्ञानविशेषः' प्रत्यक्षविजातीयं ज्ञानं, तथाच तत्करण-

तया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः । न च व्याप्यदर्शनानन्तर-जातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम् । साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालतादृशानुव्यवसायानुदयात् । न च साध्य-निश्चयाद्यनुत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम् । तदनुपस्थितावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात् । अस्त्वनुव्यवसायबलादनुमितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षत्वव्याप्यैवेति न तत्करणस्य प्रमाणान्तरतेति शङ्कते, 'मानसेति, अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिकतया अनुमितिः प्रत्यक्षविजातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति समाधिस्तु: प्रत्य-क्षत्वे मानं पृच्छति, 'कुत इति, पूर्व्वपक्षी शाब्दोपमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्व्वाणो अनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वे साधकं इत्युत्तरयति, 'अनुभवत्वादिति, अनुभवत्व-प्रत्यक्षत्वयोः समनियतत्वे समनियत-जातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्तदा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति, 'किमेवमिति । स्मृत्यन्यज्ञान-त्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न साध्याविशेषः इत्याशङ्कते, 'स्मृत्यन्येति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनु-भवचतुष्टयसाधारणी जातिरेव साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं प्रत्यक्षत्वं, न त्वनुमित्यादित्रयवृत्ता अन्यापि जातिश्च प्रामाणिकी तथा च प्रत्यक्षानुमानयोर्न पृथक्प्रमाणता । न च विशेषणज्ञान-जन्यतावच्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः विशेषण-ज्ञानासत्त्वे परामर्शादिविरहेणैवानुमित्याद्यापत्त्ययोगादिति वाच्यं । पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले साध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्य

तत्साधारणताया आवश्यकत्वात्। यदि च पृथिवीतरभिन्नेत्यनुमिति: विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयिनीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहान्न तस्या: साध्यविशिष्यकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततयैव प्रत्यक्षानुमित्यो: स्मृतिव्यावृत्तैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव तज्जन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात्। यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणविरहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमिति: स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायामप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरुपेयते साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात्। यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्व्वत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरुपेयते इत्युच्यते, तदापि समानविषयकशाब्दबोध-चाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमितिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्या: पृथक् प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमते (१) मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्या: क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प्रत्युहैव। न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले (२) भिन्नविषयकानुमित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव तादृशसामग्रीप्रतिबध्य-

---

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीकार इति पा०।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाल इति पा०।

तावच्छेदकं वाच्यं तथाच भिन्नविषयकानुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम् । भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्तेजकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया तदसंग्रहे क्षतिविरहात् । न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यकमिति नोक्तलाघवावकाश इति वाच्यम् । यद्विषयकशाब्दादिसामग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव दर्शितलाघवसम्भवात् । न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छाबलादनुमितिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यतायामनुमित्यन्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्रकारकच्छायां सत्याञ्च कथितशाब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम् । अनुमित्यन्यमानसे सर्व्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोपगमेन लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य (१) तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नोक्ताप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह, 'अनुमिताविति, साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते, 'तद्वाच्ञकेति सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानु-

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छास्थलीयस्येति पा० ।

व्यवसायवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्म्मितावच्छेदकतापन्नसाक्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषयनिष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य हेतुत्वात्तद्विरहादनुमित्यनन्तरं न वह्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरित्यर्थः। 'लौकिकसन्निकर्षादीत्यादिना दोषविशेषपरिग्रहः, 'आत्मानुमिताविति, 'तस्य' आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य। न चैवमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं साक्षात्कारित्वग्रहः अनुमितेरिव तस्यापि आत्ममनोयोगासमवायिकारणकत्वादिति वाच्यम्। मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्यतायास्तद्ग्राहकत्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् चाक्षुषादावेव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वावच्छिन्नजन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिनाञ्च आत्मानुमितौ तादृश्या अपि जन्यताया अनपायादिति भावः। नन्वक्तलाघवेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्कारित्वग्रहं प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वमेकं कल्पनीयमित्यतः प्रत्यक्षप्रमाणेनानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति, 'वह्निमिति, यद्यपि वह्निं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्त्तमानकालावच्छिन्नो वह्निसाक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठवर्त्तमानवह्निज्ञाने साक्षात्कारत्वाभावः स्वरूपतो भासमानसाक्षात्त्वजातिः पदार्थतावच्छेदिकाया अभावस्य तादृशशब्देनाप्रत्यायनात्, तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशिष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणवति विशेषणान्तराभावपर्य्यवसन्नत्वमिति

वह्निविषयकत्ववति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृते पर्य्यवस्यतीत्याशयेनोक्तं 'साक्षात्कारित्वाभावेति । ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषदशायां जातस्य सौरभं न पश्यामीति प्रत्ययस्येवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह, 'अगत्येति, चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने चाक्षुषत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहेणैव सौरभं न पश्यामीत्यादौ चाक्षुषत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः । अनुमितौ च साक्षात्त्वानभ्युपमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात्, न तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । अत्र नव्याः सौरभं न पश्यामि न साक्षात् करोमीत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन लौकिकत्वाख्योविषयताविशेषः कल्प्यते, तद्विशिष्टचाक्षुषत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात् करोमीत्यस्य विषयः । न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशिष्टचाक्षुषाप्रसिद्ध्या सौरभं न पश्यामीत्यत्रागतिरेवेति वाच्यम् । चाक्षुषनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविषयत्वोपगमात्, अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमात्वमुपपादनीयम् । न चातिरिक्तविषयितापसिद्धान्ततया न स्वीकरणीयेति वाच्यम् । प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्याविरोधित्वात् । अतएवाभावत्व-प्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं ग्रन्थकृतामनुमतम् । न चैवं प्रत्यक्षत्वजातिरेव प्रामाणिकी स्यात् तत्कार्य्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम् । विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः,

विषयिताविशेषापेक्षया जातिस्तत्त्वथात्वे लाघवात् सर्व्वांशोपनीत-ज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तदसंग्राहकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च। एवञ्चानु-मितिः प्रत्यक्षतामतेऽपि न तत्र साक्षात्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्यन्तरमेवानुसन्धेयम्। 'सन्निकर्षविरहा-दित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सामान्यलक्षणानभ्युप-गमपक्षे सङ्गमयति, 'सामान्येति, 'अप्रसिद्धवह्न्यादीति पूर्व्वाज्ञात-पर्व्वतीयवह्न्यादीत्यर्थः, 'व्याख्यातं' प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्था-पितम्, अन्येषां युक्तिमुपन्यस्यति, 'व्यवस्थापयिष्यत इति। 'केचि-दित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निराबाधमेव यत्किञ्चि-द्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्व्वाहात्, साध्यांशे प्रकार-तया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञा-तत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्व्वाहाच्च। न चाज्ञातस्य साध्यस्या-नुमितौ ज्ञाने तादृशाभावविषयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचार-प्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्वबाधिकेति वाच्यम्। प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशात्। तन्मुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्वांशे अभेद-सम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्संग्रहात्। अन्यथा सामान्यप्रत्या-सत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकबोधे व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्। वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानं प्राक्सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार-

इत्यनुसरणीयं(१) अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युपगम्य तादृशयुक्तिं दूषयतां परेषां मतमाह, 'तत्रेति, 'भेदत्वादिना' पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना, 'आदिना ह्रदे धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः, 'जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः' जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः, जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत्, वृत्त्यनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिरूपसाध्यस्य संसर्गतयापि तत्प्रतियोगिकत्वं विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। एतावतैव जलादिभेदस्य तादृूप्येणाज्ञानदशायां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्धग्रा कृतमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः। जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरेकिणा तद्व्यक्तित्वादिनापि तदनुमानसम्भवो बोध्यः। अत्राप्यपरइत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजन्तु पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादौ जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युगम्य दुरुपपादता, तदपलापे पक्षैकदेशे जलादिभेदस्य प्रसिद्धैरव कदाचित् तत्तत्साध्यकानुमितेरप्युपपादनसम्भवात् तादृशानुमित्यैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानखण्डनौचित्यादिति।

अनुमितिकारणविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्व्वपक्षमध्यकथितबाधकमुद्धृत्य 'यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्ति-

(१) इत्यनुसन्धेयमिति पा०।

मतेऽपि निराकुर्व्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति, मूले 'कश्चिदिति, 'परम्परासम्बन्धेन व्याप्यत्वं' परम्परासम्बन्धघटित-व्याप्यत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथाच सर्व्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफलम् (१) स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्ति-मविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानम् । न हि व्याप्यताव-च्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, माना-वात्, तस्मात् पक्षधर्म्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तर-विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथाच लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्ष-धर्म्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्म्मताज्ञानं वा गौरवात् ।

---

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलमिति पा० ।

दीधितिः ।

उपसंहरति, 'तस्मादिति, वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृताक्षतेः। वस्तुतो व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्या-वगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणान्यतर-विशेषण-विशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात् । 'लाघवादिति, अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्य-सामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्म्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणा-प्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वा-सम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामाना-धिकरण्यं वाच्यम्। न चैवं, हेतोर्व्यापकसामाना-धिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेदस्तु तावदेवमापातत-स्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम्। न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। संशये दृष्टत्वात् व्यति-रेकनिश्चये च पक्षधर्म्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात् तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्यैव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात् पर्व्वतो वह्निव्याप्य-

धूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्नि-धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम्। न च साध्याप्रतियोगिक-स्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रति-योगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगित्वञ्च केवलान्वयिनि साध्य-स्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यम्। गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्त-भावेन यावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूप-सम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृ-त्तित्वपर्य्यवसायित्वाच्च, व्यापकतायाञ्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रति-योगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिक-रणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्य-त्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवद-न्यावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

'सामान्यप्रत्यासत्तिव्युत्पादानं' सामान्यप्रत्यासत्तित्वस्वीकारः,

जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह, 'दृश्यते चेति'। ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिता व्याप्तिः शक्यग्रहा, अधिकरणे धूमत्वावच्छिन्नवत्त्वघटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्वस्याप्यधिकरणत्वांशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि वह्नौ भानसम्भवात्। धूमत्ववति संयोगेन वह्निमद्वृत्तित्वे भासमाने धूमत्वेऽपि वह्निमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भवाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत आह, 'न हीति, 'मानाभावादिति, धर्म्मिणः साक्षात्सम्बन्धभाने धर्म्मस्य परम्परासम्बन्धभाननियमासिद्धेरिति भावः। अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्म्मानत्वसम्भवेनात्रापरितोषात् तादृशनियमे बाधकं पुरयति, दीधितौ 'तन्निष्ठेति, अवच्छेदकधूमत्वादिनिष्ठं अवच्छेदकान्तरं धूमत्वत्वादि, 'असम्भवात्' अवच्छेदकधूमत्वादौ अनुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवात्, अभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि तथात्वात् प्रकृते अविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापकताघटकत्वोपगमेऽपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुर्वाच्यः, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन धूमत्वादिशून्यतया निश्चीयमाने ह्रदादावपि वह्न्याद्यनुमानापत्तेः, वह्निसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केवलेन वह्निसमाना-

धिकरणत्वेन धूमत्वादेस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्ने सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पक्षवृत्तौ व्याप्यतावच्छेदक-निश्चयं विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भान-सम्भवेन संशयसम्भवात्, निर्द्धर्म्मितावच्छेदककसंशयासम्भवेन (१) साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयसम्भवेऽपि पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशये च पक्षः साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयोपि दुर्घट इति भावः। 'मानाभावादित्यस्य मानस्यावच्छेदके व्याप्ति-प्रमितिजनकस्य तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेना-सत्त्वादित्यर्थसम्भवेन पूरणं विनापि निर्व्वाह इति द्रष्टव्यम्। 'तस्मादित्यादेरव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्योपनय-प्रत्यास-त्तित्वयोरुपसंहारत्वासम्भवात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतु-त्वोपसंहारत्वमाविष्कर्त्तुमाह, 'उपसंहरतीति, मूले 'पक्षधर्म्म-व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति, विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छे-दिकया व्याप्त्या प्रकारेण विशेष्यस्य शिशेषणस्य वा पक्षीयहेतो-र्ज्ञानं प्रथमत इत्यर्थः, एतज्ज्ञानं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तित्वमते स्मरणमेव अन्यथा तु महानसीयधूमादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरेकत्र द्वयमित्यादिरीत्या भाने-ऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतायाः पक्षे वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहिता सम्भवति तादृशबुद्धौ व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य

(१) संशयानुपगमेनेति पा०।

विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यादिज्ञानविधया हेतुत्वात् । अतएव न तस्यानुमितिहेतुतापि, तत्साधारण्येन एकत्र व्याप्ति-पक्षधर्म्मतोभयावगाहिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वाभ्युपगमे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्याधिकस्यानुमितिजनकतावच्छेदके निवेशापातात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवानुमितिजनकत्वोपगमादिति । 'तदनन्तरमिति तदनन्तरजातमित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं' व्याप्तिविशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं, 'पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः' पक्षे व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा, अनुमितिहेतुरिति शेषः । उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्व्वत्रापरितोषाभावाद्वाकारः एकत्रानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे, दीधितौ 'वेति । ननु पूर्व्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रतिज्ञातत्वादत्र विकल्पेनोभयविधस्य तद्धेतुत्वोपसंहारविरोध इत्यत आह, 'उभयथेति, 'प्रकृतानुमितेरिति अनुमितिलक्षणनिर्व्वाहादित्यर्थः, यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवेश्यत्वादिति भावः । एवञ्च पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अनुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकं व्याप्यप्रकारकं व्याप्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः । उक्तपरामर्शयोरेकस्मादेवानुमितिर्नान्यस्मादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य न जनकत्वम् उभयासंग्राहकत्वादिति मूलोपष्टम्भस्वरसं प्रकाशयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह, 'वस्तुत इति । अथवा मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथाच प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न

विवक्षितम् अपि तूभयोरनुगतरूपेणैवेत्याह, 'वस्तुत इति। 'विनिगमनाविरहेण' विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयोरसंग्राहकत्वेन 'अतन्त्रत्वात्' विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात्। इदमत्र बोध्यं, व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहित्वं न वास्तवं पक्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासंग्रहात् व्याप्त्याद्यनवगाहिज्ञानसाधारण्याच्च। नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्व-पक्षानुयोगिकत्वोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासंग्रहात् संसर्गानुयोगित्व-प्रतियोगित्वयोर्विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्षण्यस्य विषयतावैलक्षण्येनैवोपपत्तेः। नापि व्याप्य-पक्षोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयसंसर्गताकत्वं, भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धावपि संसर्गताया विशेष्य-विशेषणोभयनिरूपितत्वान्नानुपपत्तिरिति, एवं सति पर्व्वतवान् व्याप्य इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः। न च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सम्बन्धः न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्, यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्षे संयोगावच्छिन्नाधारतया व्याप्यप्रकारकाद्व्याप्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्षप्रकारकाज्ज्ञानान्नेष्यत एवानुमितिरपि तु संयोगमात्रेण तदेकतरांशेऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम्। एवमपि यत्राधरत्वादिरेव व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता

त्वीक्रियते न तु संयोगावच्छिन्नाधारतादिर्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि, तत्र (१) तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक-पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरामर्शत्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । न हि तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यांशे पक्षप्रकारकभानमपि हेतुः, तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहित्वात् तद्धेतुत्वे उक्तरूपेण तत्संग्रहासम्भवाच्च इति चेत्तर्हि संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक एव परामर्शो हेतुर्न तु तेन सम्बन्धेन पक्षप्रकारकोऽपि, तथा सति हेतुनिष्ठे साध्यशून्येऽपि द्रव्ये हेतुविशेष्यक-तद्द्रव्यप्रकारकयथार्थपरामर्शादनुमित्यापत्तेः सल्लिङ्गकपरामर्शाद्बाधितार्थविषयकत्वावज्ञानादिरूपदोषासमवहितात् भ्रमानुमित्युत्पत्तेः सर्व्वानुभवविरुद्धतया इष्टापत्त्ययोगात्, तथाच तत्रापि (२) उक्तानुगतरूपेण हेतुता न युज्यत इति क्व तथा हेतुत्वम् । न चसाध्यशून्ये हेतुसंयोगसत्त्वे तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरेव बाधितेति कथमुक्तस्थले प्रसञ्जितभ्रमानुमितिजनकस्य परामर्शस्य यथार्थता इति वाच्यम् । हेतुसंयोगिन्यपि हेतुवृत्तिद्रव्ये हेतुसंयोगानुयोगित्वविरहेण तत्र साध्याभावस्य व्याप्त्यविघटकत्वात् अन्यथा संयोगेन तद्घटादेस्तद्घटान्यत्वाद्यव्याप्यताप्रसङ्गात् साध्याभाववति तद्घटादौ तद्घटादिसंयोगसत्त्वात् । अत्र वदन्ति धूमवान् पर्व्वतः धूमः पर्व्वते इत्युभयत्रैव संयोगः सम्बन्धतया भासते न तु संयोगावच्छिन्ना-

(१) 'तत्र' आधारतादिसम्बन्धेन हेतुतास्थले इत्यर्थः ।

(२) संयोगमात्रेण हेतुतास्थलेऽपीत्यर्थः ।

धारत्वाधेयत्वे, तथा सति संयोगस्य सम्बन्धताविलोपप्रसङ्गात्। एवञ्च तादृशज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्येन मिथो वैलक्षण्येऽपि धूमवान् पर्व्वतः धूमे पर्व्वत इत्यनयोः पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोश्चाविशेषप्रसङ्गात् तस्माद्धूमवान् पर्व्वत इत्यत्र धूमः पर्व्वते इत्यत्र च सम्बन्धस्य सम्बन्धविषया धूमे प्रतियोगित्वं पर्व्वते चानुयोगित्वं भासत इत्युपेयं, धूमे पर्व्वतः पर्व्वतवान् धूमः इत्यनयोश्च धूमेऽनुयोगित्वं पर्व्वते प्रतियोगित्वं भासत इति ताभ्यां विशेषः। न च विशेषणस्यानुयोगित्वभाने विशेष्यस्य च प्रतियोगित्वभाने विशेषण-विशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यतो विशेषणत्व-विशेष्यत्वे न भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, अपि तु विषयताविशेषावेव इत्याशयेन ग्रन्थकृता उक्तानुगमकरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतं, तथाच व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहितेति। वस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिः प्रमा धूम-पर्व्वतसंयोगस्य धूम-पर्व्वतयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो न विपरीतयोरिति पर्व्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतानवगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धत्वं न त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तस्यापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या द्विष्ठतायाः स्वीकरणीयतया विशेषण-विशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रमात्वनियामकतां विना भवतोऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेद्भवतु तथापि स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न

तस्य सम्बन्धिसम्बन्धतेति। अत्र वदन्ति संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोः को विशेषः, आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत्, आद्ये संयोगानुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथेत्येव किं न स्यात्, अनुयोगित्वान्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि प्रमात्वनियामकताया वक्तुं शक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपेक्षणीयत्वात् तस्माद्यत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावो धर्म्म-धर्म्मिणोस्तत्सम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययोर्वैलक्षण्यमुपेयम् आधाराधेयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्येवं सङ्गच्छते (१)। तथाच व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षांशे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्य-पक्षवैशिष्ट्यावगाहितेति न कश्चिदतिप्रसङ्गः। इदन्तु तत्त्वं, तद्वानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य संयोग एव सम्बन्धः, तत्रेदम् इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमित्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमात्रं सम्बन्ध इति वैपरीत्यस्य न प्रसक्तिः। विशेष्ये सम्बन्धानुयोगितायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्व्वत इत्यादिबुद्धेः प्रमात्वापातात्, एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभानमप्रामाणिकम्। एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया पक्षविशेष्यक-

(१) अथेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

धियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१) हेतुत्वे लाघवादिति। हेतु-साध्य-सामानाधिकरण्याघटितत्वेन मूलोक्तव्याप्त्यपेक्षया व्यापकत्वस्य लाघवं निराकर्त्तुं व्यापकत्वे तन्निवेशयितुमाशङ्कते, 'अथेति, 'तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमिति, स्वं वृत्तित्वान्तविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः, स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिर्यो यस्तदन्यत्वनिवेशे संयोगि सत्त्वादित्यदावतिव्याप्तिरिति भावः। धर्म्ममात्रस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्यत् क्वचिदपि सम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्बन्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वं, 'तादृशेति प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः, गगनादेर्हेतुमन्निष्ठस्वाभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह, 'तदधिकरणेति, 'तदधिकरणं' गगनाद्यधिकरणं, 'तदभावस्य' गगनाभावस्य, 'तद्-व्यावृत्तये' उक्तापत्तिवारणाय, हेतुसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकं वाच्यम्। 'न चैवम्' एवञ्च न, समाधत्ते, 'अस्तु तावदिति, 'एवं' गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्यावृत्तिः, वस्तुगत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वान्न तद्व्यावृत्तिरित्यभिप्रेत्य उक्तम् 'आपातत इति, 'वृत्तिमत्त्वं' व्यापकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्य्यन्तमिति शेषः। हेतु-साध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवानुमितिविरोधि तच्च तदैवोपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकरण्यज्ञानम् अनुमितिजनकं भवतीति शङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं'

(१) संयोगविषयकत्वेनैवेति पा०।

हेतु-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे। 'पक्षधर्म्मत्वाग्रहे' तद-ग्रहदशायां, 'परामर्शविरहात्', पक्षधर्म्मतया हेत्ववगाहि-तद्व्याप-कताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदापत्त्ययोगात्, 'तद्ग्रहे' तद्ग्रहदशायां, 'साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्येवेति साध्या-समानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादौ पक्षधर्म्मताग्रहस्येवेत्यर्थः, 'तस्यापि' प्रकृतहेतौ पक्षधर्म्मताग्रहस्यापि, 'विरोधित्वात्' तदद-वृत्तित्वस्य तदभावव्याप्तिपर्य्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधि-त्वात्, साध्यवदवृत्तितया धर्म्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तित्वेन तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्म्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमिति-रिष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह, 'अन्यथेति, एतन्मते च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्वं, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादेरेव अनुकूलतर्कविरहेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिकं शब्दादौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम्। अस्तु हेतौ साध्य-वदवृत्तित्वग्रहसहितः पक्षधर्म्मताग्रहो विरोधिधर्म्मवत्ताज्ञान-विधया साक्षादनुमितिविरोधी तथापि साध्ये हेत्वसामानाधि-करण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारतया साध्ये हेतुसामाना-धिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह, 'पर्व्वत इति, 'इति ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति, 'ज्ञानमिति, प्रथमज्ञान-काले (१) अनुमित्यनुत्पादे ग्राह्यविरोधितया गृह्यमाणधर्म्म-ग्रहस्येव ग्राह्यं यद्विरोधितया गृहीतं तद्धर्म्मग्रहस्याप्यनुमितौ

---

(१) पर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानकाले इत्यर्थः।

साक्षाद्विरोधितया द्वयोरेव तथात्वं, तदा अनुमित्युपगमे च प्रकृतेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेत्यर्थः, साध्य-हेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पादानुभवश्चासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया तद्ग्रहदशायामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः। व्याप्ति-व्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्य-हेत्वोः सामानाधिकरण्यान्तर्भाव इति शङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'साध्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रतियोगिक-स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद--भावकधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः, साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्म्मवत्त्वमिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगेन गुणाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अभावैक्येऽपि प्रतियोगिताभेदात्। यावदर्थस्य लघोर्दुर्व्वचत्वमाशङ्क्याह, 'साध्याप्रतियोगिकत्वेति अत्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वविशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वक--त्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः (२), अवच्छेदकत्वञ्चेदं स्वरूपसम्बन्धात्मकमनतिप्रसक्तत्वनियतं इत्यभिमानः। बहुव्रीह्यर्थः सम्बन्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेय-

(१) इति तु फलितार्थ इति पा०।

(२) इति फलितार्थ इति पा०।

सामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः 'सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वेति संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावे वेत्यर्थः । प्रथमे गौरवं प्रकाशयति, 'व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेनेति, तथाच तदन्तर्भाव आवश्यक इति भावः । द्वितीये गौरवं प्रकाशयति, 'प्रमाणाभावेनेति, प्रतियोगित्वादिभिरेव समं अनतिप्रसक्तधर्म्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वादिति भावः । 'अनतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यवसायित्वात्' अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात् । ननु व्यापकतायामपि स्वसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अतिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभावकूटो निवेश्य इति यावत्त्वनिवेशस्तुल्य इत्यत आह, 'व्यापकतायाञ्चेति, 'प्रतियोगित्वादेरित्यादिना निष्कृष्टलक्षण(१)घटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः, 'सामान्याभावस्य' तादृशप्रतियोगितात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, इदन्त्वावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्व्वमत एव स्वरूपसम्बन्धः न तु व्यापकत्वं, अन्यथा (२) दर्शितव्याप्तिलक्षणप्रविष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया महागौरवापत्तेरित्याह, 'सम्बन्धादिनिष्ठेति, 'आदिपदं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावपरिग्राहकं सम्बन्धप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगित्वयोर्वैलक्षण्येऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारताव्यञ्जकं, 'तस्य' सामान्याभावस्य, स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वाभिधानेऽपि

---

(१) अनवच्छेदकत्वघटितलक्षणेत्यर्थः ।

(२) अवच्छिन्नत्वस्य व्यापकत्वरूपत्व इत्यर्थः ।

तादृशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धस्याधिकस्य हेतोर्द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया व्याप्यवत्तापरामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिधीहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्गतिरतएवेत्याद्युपष्टम्भासङ्गतिरत आह, 'साधनेति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अतएव यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्म्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः।

दीधितिः।

तद्धेतुतावादिनं निरस्यति, 'अतएवेत्यादिना। वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्म्मवद्वृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्म्मे तद्वति वा भासते, न तु विधेयधर्म्म-तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्म्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः। 'साध्येति, 'अयोगः' अभावप्रतियोगित्वं, तथाच साध्ये साधनवन्निष्ठाभाव-

प्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । 'स्यादिति, न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम् । 'न पचेति, एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय, साध्याभाववद्वृत्ति-त्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्म्मधूमादौ विधेयवह्निमदन्या-वृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्म्मे उद्देश्यगतधर्म्मव्यापकत्वं इत्युपेयमतो न साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणा-सङ्गतिरित्यत आह, 'वीप्सेति, 'वीप्सासमभिव्याहारः' वीप्सितपद-समभिव्याहारः, 'उद्देश्यधर्म्मः' उद्देश्यगतधर्म्मः, स च वीप्सितयत्पदेत-रोद्देश्यवाचकपदघटितवाक्ये ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ तत्प-दोपस्थाप्यो ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मः, एवं यत्पदवीप्सा-स्थले यो यो धूमवानित्यादौ तु यत्पदार्थविधेयतया विवक्षितो-धूमादिः तस्यापि यत्तद्घटितवाक्यद्वयोद्देश्यधर्म्मिसम्बद्धतया विव-क्षितत्वात् । अन्योन्याभावघटितव्यापकताया लघुत्वादन्योन्या-भावस्य चरममुपादानं, 'प्रतियोगित्वाभावः' प्रतियोगितानवच्छे-दकावच्छिन्नत्वं, 'विधेयधर्म्मे' विधेयकोटिनिविष्टधर्म्मे, स च धर्म्मो-ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ यथायोगं द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपद-समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यो विधेयतावच्छेदकरमणीयत्वादिः विधेयो-रमणीयाभेदादिश्च, यो यो धूमवान् स वह्निमान् स न ह्रद-इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाक्यान्तरस्थपदोपस्थाप्यो वह्न्यादि-

रूपविधेयतावच्छेदको ऋदभेदादिरूपो विधेयस्य विधेयधर्म्म-तद्वतो-रत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। उद्देश्य-विधेयधर्म्मौ वीप्सितपदघटितवाक्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदक-विधेयावित्यपव्याख्यानं, यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूम-वह्न्याद्योर्विभिन्नवाक्योपस्थाप्ययोर्यत्तत्पदार्थांशे विधेयत्वात्, धूमादेर्वह्न्याद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात्।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्यनयोरेवोद्देश्य-विधेयभावेनान्वय इति, तदशुद्धं, यो य इच्छति स जानाति इत्यादावाख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्म्मानुपस्थित्या च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्। यत्पदाभ्यां विरूपेणोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिकारलिखनविरोधाच्च। एतेन पूर्व्ववाक्यमेव निरर्थकं उत्तरवाक्यस्थतत्पदं धूमाद्यवच्छिन्नपरमित्यपि निरस्तम्। अप्रक्रान्तस्य तत्पदेन परामर्शायोगाच्च। 'विधेयधर्म्म तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। 'उद्देश्यधर्म्मवतीति 'न तु भासते' इत्यनेनान्वयः। धूमवति वह्नि-तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वभाने अर्थाद्धूमे वह्निमदन्याधिकरणकत्वाभावरूपव्याप्तिलाभः सम्भवतीति न परानभिमतप्रतिक्षेपशङ्का। अतएव 'वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्गतिः, वह्निमदन्यतादात्म्यव्यवच्छेदवत्त्वेन धूमवत एव तादृशवाक्यात् प्रतीतेः। 'असम्भवादिति विधेयधर्म्माद्यभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः। इदमत्रावधेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्यापकत्वविशिष्टाभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धत्वोपगमाद्व्यापकताबोध-

निर्व्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात् । न च द्विरुक्त-ग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टार्थकं तस्य चाभेदसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिग्राहकन्तु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वाच्यम् । तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणा-नुपस्थितत्वात् । न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरञ्चोक्तार्थक-मिति वाच्यम् । एकपदस्थाने उभयात्मकपदद्वयादेशात् (१) पद-द्वयस्यैवाभावात्, द्वितीयाद्यर्थकर्म्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैव अन्वयस्य व्युत्पन्नतया ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ वीप्सितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकादिकर्म्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेश्च । न चोद्देश्य-विधेयभावस्थले वीप्सां विनापि उद्देश्यतावच्छेदका-वच्छेदेन विधेयभानाद्व्यापकताबोधार्थं द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थं एव यदि व्यापकताया न प्रकारतेति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसामा-नाधिकरण्यमात्रेणापि क्वचिद्विधेयबोधाद्व्यापकतापरत्वस्फुटीकर-णाय द्विरुक्त्यादरात् । अस्तु वा रमनीयादिपदस्यैव ग्रामत्वव्यापक-रमणीयत्वादिना निरूढ़लक्षणा निरूढ़लक्षणाया द्विरुक्तोद्देश्य-वाचकपदसमभिव्याहारनियतत्वान्न तन्निर्व्वचनवैयर्थ्यं, ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ कर्म्मत्वादिरूपविधेयवाचकविभक्तेस्तु न लक्षणा सम्भवति सुविभक्तित्वादतस्तत्र व्यापकत्वं सम्बन्ध एव, दान-कर्म्मतात्वादिना कर्म्मत्वादेरनुपस्थितावपि तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्म्मत्वादौ ग्रामादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्म्मतात्वावच्छिन्नं अति-प्रसङ्गात् । यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्त-

(१) समुदायादेशादिति पा० ।

यत्पदस्य व्यापकत्वमर्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रलपितमपि तुच्छं, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् यत्पदस्य धूमवत्पदसामानाधिकरण्याभावेन सामान्यतया न पुंस-कतापत्तेः, यत्र यत्र धूम इत्यादौ आधारत्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेश्च। यो यो धूमवानित्यादौ तु वह्न्यादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरूढ़लक्षणैव उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्याप-कताया एव विधेयसंसर्गघटकतया भानस्य प्रामाणिकतया पूर्व्वोक्तयुक्त्या च तत्र धूमादेरुद्देश्यतावच्छेदकताविरहेण तद्व्याप-कतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात्।

प्राञ्चस्तु वीप्सास्थले व्यापकताया न शाब्दधीः किन्तु द्विरुक्त-ग्रामादिपदाद्ग्रामत्वादिना उपस्थितेषु सकलग्रामादिषु, द्विरुक्त-यत्पदाच्च महानसत्व-महानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः शब्दात् प्रतीयते, तावता क्वचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभाव-शङ्काया अभावात् (१) व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शन-सत्त्वात्, तदुत्तरकालं मानस एव व्यापकताबोधः 'सकृदुच्चरिते-त्यादिनियमस्य प्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः। अथ तादृश-नियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न, सकलव्यक्तिपरत्वग्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयक्रमेण महानस-चत्वरादि-रूपधर्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादतिस्फुटत्वाय न्यायातिरिक्तस्थले

(१) असम्भवात् इति पा०।

तत्पदेऽपि वीप्सा दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्म्मिद्वयपरामर्शसम्भवात्तन्मात्रपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धानेन तादृशभ्रमनिवृत्तिसम्भवात्, एकदा यावद्व्यक्तिप्रत्यायनेच्छैव वीप्सापदार्थः, युगपद्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा इत्यभियुक्तोक्तेर्वारणात्, न तु व्यापकत्वप्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यो यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वाबोधात् यत्पदे द्विर्वचनानुपपत्तेश्चेत्याहुः। अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन महानसत्वादिना सकलव्यक्तिषु वह्न्यादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन तेष्वेव वह्न्याद्यभाववत्त्वशङ्कासम्भवान्न मनसा व्यापकतानिश्चयः सम्भवतीत्यनुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्थापनमन्तरेण दुर्व्वारैवेति चिन्त्यम्।

साध्यायोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे, 'अयोग-इति, 'अभावप्रतियोगित्वं' हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, विरोध्यर्थकनञा तदधिकरणयोगविरोधिनोऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्यभिप्रायः। साध्यस्यायोगान्वये तन्निष्ठव्यापकत्वालाभाद्व्यवच्छेदान्वयितया व्याचष्टे, 'तथा चेति, 'व्यवच्छेदेनेति व्यापकतान्वयी अभेदस्तृतीयार्थः, न्यूनताभङ्गाय साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायां (१) केवलान्वय्यनुमानानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति, 'न स्याच्चेति। हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविषयकतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः

(१) साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतामत इति पा०।

साध्यव्यभिचारीत्युद्भावनस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गति-रत आह, 'एतच्चेति, 'विरोधस्य' व्यापकताधीप्रतिबन्धक-त्वस्य (१) 'अतिस्फुटत्वं' सर्व्ववादिसिद्धत्वं, 'अभिसन्धाय', न तु हेतुधर्म्मिकव्यभिचारधियोऽविरोधित्वम्, अतैव हेतुमाह, 'साध्या-भावेति, समानविषयत्वेन विरोधितामतमवलम्ब्येति भावः। स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद्वदन्तीति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अथ पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्व्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्व्वत-धूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्व्वतवह्निः परामर्श-विषय एवेति किमनुमेयमिति चेत्, तर्हि पर्व्वतीय-धूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभाने-ऽपि तुल्यम्। यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानं। वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्-वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधि-करण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तवैवानुमितिरफला स्यात्। न चैवं परामर्शस्य

---

(१) 'विरोधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य, इति पा०।

चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षा-दिति वाच्यम्। इष्टत्वात् असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्व्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वय-व्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीणम्।

दीधितिः।

'मानस एवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन क्वचिच्छब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमितिसम्भवात्।

गादाधरी विवृतिः।

मूले 'किमनुमेयमिति सर्व्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभानमेवानुमानफलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसम्बन्धमगृहीत्वैव धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नेऽपि पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति, येन पर्व्वतीयधूमसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ भाने तादृशधूमाधिकरणात्वसम्बन्धस्य तत्र भानमावश्यकमिति शङ्केतेति शेषः। 'मानसएव परामर्शइति योजना, सर्व्वत्र हेतुरिति शेषः। अत्र सर्व्वपदस्यानुमितिसामान्यार्थकत्वेऽसङ्गतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदाचिच्चाक्षुषादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत-

आह, दीधितौ 'प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्यकप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्येन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शेनानुमितिर्जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं हेतुमाह, 'पक्ष इति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्व्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धं पर्व्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न, पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशिष्यिकामनुमितिं जनयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

अथ तत्त्वचिन्तामणि दीधितिः।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य, तत् प्रसङ्गात्, तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च, तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति। अनुमितीति। यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं। तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनां। तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति।

ॐ नमो गणेशाय।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि* सङ्गतित्वं सम्भवति। व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरोधितद्विरहविशिष्टस्य दुष्टहेतोः स्मरणात्†। अतस्तदप्रदर्शकमूलस्य न्यूनतां‡

---

* स्मृतमिष्टोपेक्षानर्हत्वावच्छेदकधर्म्म एव प्रसङ्गः। स च प्रकृते हेत्वाभासपदार्थत्वं। एवञ्च हेत्वाभासपदार्थत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेनानन्तराभिधान इत्यादि सङ्गतिलक्षणाक्रान्तत्वं हेत्वाभासपदार्थत्वस्येति बोध्यं।

† व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहे स्ववृत्तिव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहवत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टहेतुवृत्तितालाभायान्यथा विशिष्टाभावमादाय सद्धेतावपि तत्सम्बन्धसत्वात् तथाच सम्बन्धिज्ञानं दुष्टहेतुमात्रवृत्तित्वसम्बन्धपुरस्कारेण सम्बन्ध्यन्तरस्मरणे हेतुः।

‡ तदकथन ज्ञानज्ञाप्यतदज्ञानवत्पुरुषोच्चरितत्वं।

परिजिहीर्षुः* प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति†। परिकरो व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति‡। निरूप्येत्यन्तं, उक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्व्वाहकस्य लाभाय। तत्प्रसङ्गादिति सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः। तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः। अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन।

तत्वनिर्णयविजय§प्रयोजकत्वादितिमूलं। यद्यपि हेत्वाभासनिष्ठतत्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरं। तथापि तन्मात्रपरत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्य्यकारित्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्त्तुमाह त-

---

* परिहारश्चाज्ञानाभावसम्पादकव्यापारः।

† एतावताप्रबन्धेन अवयवनिरूपणान्तेन ग्रन्थेन। तृतीयार्थश्चाभेदः निरूप्य इत्यत्र निरूपणेऽन्वेति। निरूप्य इत्यन्तेन अथ शब्दोऽपि तत्तथाऽवसरोऽप्यत्र सङ्गतिः स्यादिति हृदयम्।

‡ भट्टाचार्य्यमते दुष्टहेतुत्वसामानाधिकरण्येन सङ्गतित्वं। तेनासङ्कीर्णबाधस्थले सत्प्रतिपक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहवत्ताभावेपि न क्षतिरिति। जगदीशमते दुष्टहेतुत्वावच्छेदेन सङ्गतित्वं। अतएव व्याप्तिपक्षधर्म्मतादिरित्यादिपदेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोरुपग्रहः। तेन व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वविरहासत्वेप्यबाधितत्वविरहवत्वसत्वात् सङ्गतिः सम्भवति।

§ पराहंकारखण्डनं विजयः। अहंकारश्च, अहमुत्कृष्टइत्याकारकसंस्कारः; खण्डनं नाशानुकूलव्यापारः।

त्वनिर्णयादीति आदिपदाद्विजयपरिग्रहः। तत् कार्य्यकारित्वात्, सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्य्यप्रयोजकत्वात्। प्रयोजकत्वञ्च, जनकतावच्छेदकादिसाधारणमिति स्वविषयकज्ञानकार्य्यं प्रति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव। तत्वनिर्णयः, प्रमितकोटिनिश्चयः। तत्र व्याप्ति पक्षधर्म्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते। प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्वनिर्णयप्रयोजकत्वं। अथवा* तत्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः। तत्रानुमापकहेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्धेतुत्वज्ञानमिव विपरीतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते। प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात्। विजयप्रयोजकत्वञ्च, हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा। व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्न्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम्॥

मूलोक्तलक्षणानां † दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः। यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य समूहालम्बनविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विव-

* तत्वपदस्य प्रामाण्यवाचकत्वात्, प्रमितकोटिनिश्चयार्थकत्वे लक्षणापत्तेरत आह अथवेति।

† स्वहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयीयत् स्वं तदुक्तौ न कोऽपि दोषः। स्वं प्रकृतहेतुपरं।

क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो* हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात्, तत्र † हेतोरव्याप्तिश्च। यद्विषयकत्वेनेत्यादि-लक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह यथाश्रुतमिति ‡। इदं एतल्लक्षणत्रयं। ननु हेतुवदाभासन्त इति-व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-ज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता। अन्य-विधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेपि तेचेत्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतिः। एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करेपीत्यादि ग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद्व-त्त्वञ्चेति। तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः। दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते स्फुटमिति शेषः। तथा च दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेपि दोषल-क्षणे कृते तद्वत्त्वरूपदुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन दोषलक्षणा-

---

* धूमोवह्निमान् धूमादित्याद्यनुमितौ बाधप्रतिबन्धकतायां हेतुविषयताया अवच्छेदकत्वात् प्रायश इत्युक्तं।

† तथाच गन्धप्रागभावावच्छिन्नघटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाध स्थलेऽव्याप्तिरन्यत्र व्यभिचारादिज्ञानमादाय लक्षणसम्भवादिति भावः।

‡ अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयोयत्र इतिव्युत्पत्त्या दुष्टहेतुलक्षणत्व-स्य सम्भवतीत्यत उक्तं यथाश्रुतमिति।

भिधानस्य तत्र तात्पर्य्यात् नोक्तानुपपत्तिरितिभावः। तदभिप्रायेणैवेति * दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः।

तत्रानुमितिपदं, अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरं, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमिति परं वा।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे† असम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् ‡। प्रकृतपक्षसाध्य § हेतुकानुमितिपरत्व मावश्यकं। तथा च व्यभिचारादावव्याप्तिः. वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य पर्व्वतोधूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात्। लक्षणया

---

* अत्रेदं बोध्यं तदभिप्रायेणैव इत्यस्य दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैव इत्यर्थकत्वे उपधेयसङ्करेपीत्यादि दूरग्रन्थसम्वादकथनमनुचितं ते चेत्यादि ग्रन्थसम्वादस्यैवोचितत्वात्। किन्तु दोषवत्त्वरूपदुष्टलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थोबोध्यः। तथा च दुष्टलक्षणकरणे तेचेत्यादिग्रन्थासङ्गतेरभावे उपधेयसङ्करेपीत्यादिग्रन्थस्यासङ्गतिः।

† असम्भवभिया अनुमितित्वव्यापकत्वनिवेशासम्भवेन अनुमितिनिष्ठप्रतिवध्यत्वनिवेशे पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ घटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः। तस्यापि भूतलं घटवदित्यनुमितिप्रतिवन्धकत्वादित्यतआह अनुमितिपदस्येत्यादि।

‡ अनुमिति पदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽतिप्रसङ्गादिति क्वचित् पाठः।

§ अत्र हेतुकत्वपदेन हेतुप्रकारकनिश्चयजन्यानुमितित्वलाभाद् वह्निव्याप्यमहानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववान् पर्व्वत इत्याकारकनिश्चयोत्तरजायमानपर्व्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितित्वव्यापकप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकताश्रयालिङ्गानविषयत्वात् महानसीयवह्न्यभाववत्पर्व्वतेऽव्याप्तिः।

तस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रपरत्वेच बाधादावव्याप्तिः। बाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात्। अतोऽनुमिति पदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति। तादृश लक्षणवाक्य इत्यर्थः। लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाहानुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति। अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति। अतोन वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः। निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं, तदा कार्य्यस्य कार्य्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः, अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्*साक्षात्कारजनक†साक्षात्कारविषयतात्मक ‡ निरूपकत्वस्य लाभाय। अत्र पर्वतोवह्निमान्

---

* तत्पदं अनुमिति निष्ठकार्य्यता परम्।

† अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कारं प्रति अनुमितितत्कारणपरामर्शयोः साक्षात्कारोहेतुः सम्बन्धिद्वयनिरूपितपदार्थसाक्षात्कारं प्रति सम्बन्धिद्वयसाक्षात्कारोहेतुरित्यवश्यं वक्तव्यत्वात् अन्यथा घटभूतलसाक्षात्कारं विना तयोः संयोगसाक्षात्कारापत्तेः। एतत् सर्व्वं हृदिकृत्वाह ततसाक्षात्कारजनकेत्यादि।

‡ अत्र तादृशसाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयत्वं तादृशसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यताश्रयत्वं अतो न केवल पर्व्वतोवह्निमानित्यनुमितिविषयकसमूहालम्बनह्रदो वह्निमानित्यनुमितिविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमादाय पर्व्वतपक्षकवह्न्यनुमितिस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्दोषत्वापत्तिः। तथा यत्र स्थलविशेषे साध्यान्तरानुमितिः साध्यतावच्छेदके प्रविष्टा तत्र सर्व्वेषामेव दोषाणां तादृशानुमित्यप्रतिबन्धकतया प्रतिबध्यतायां तादृश ग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशकल्पे तल्लक्षणासम्भवः। व्यापकत्वानिवेशे उदासीनघटादावतिव्याप्तिरित्यादिदूषणावकाश इति बोध्यम्।

ह्रदश्च तथेत्यादि समूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्गः। प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनासम्भवात् तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च अनुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः। उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञानविषयत्वसत्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति। प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः। एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारज्ञानादिप्रतिबध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः। ह्रदादौ वह्न्यादिविषयकसमूहालम्बनादिप्रतिबन्धकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदं। तथा च तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्य्यवसितार्थः। एवञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादि प्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां पर्व्वतोवह्निमान्वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ ह्रदोन वह्निमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिष्वव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशः। द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं। अवच्छेदकत्वञ्च, तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं। तेनातेजस्वी पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्व्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपवाधस्य, काञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ च, आश्रयासिद्धेः शुद्धपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नासंग्रहः; एवमग्रेपि वोध्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे, परामर्शाविरोधितया वाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः। तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि तद्दोषतादवस्थ्यं। वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च ह्रदइत्याद्यनुमित्यप्रतिवन्धकत्वात्। साध्याप्रसिद्धाव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वोपवर्णनन्तु तदुपादानस्येति तु न सत्। वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यनुमितिविरोधितया; तत्र लक्षणगमनात्। द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः। तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयो र्नाव्याप्तिः। वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यमतोव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः। अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तौ विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यं। एकमात्रव्याप्त्यु-

पादाने * साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसङ्गादित्यग्रे- व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रका- रतायास्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वे- नानुगमय्य निवेशनन्तु न सम्भवति । साध्याभाववद्वृत्तित्व- ज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्ता ज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारता-शाल्यनुमिति सामान्य-विरोधित्वा- भावाद्व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदका- वच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धव्याप्तिरतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्व- निवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोष- तादवस्थ्यं । धूमाभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतु- मत्ताज्ञानाविरोधित्वात् । साधारण्याद्यव्याप्तिश्च । वह्नित्वाद्य- वच्छिन्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वादिग्रहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्ति- त्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वादतोहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न- त्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराहार्य्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यत स्तादृशानुमितित्वव्याप-

* अमसाधारण्याय परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिज्ञानमेवो- पादेयं इति तत् प्रतिबन्धकतामादाय केवलान्वयिस्थलेऽप्रसिद्धस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्ववदभावस्यापि ज्ञानमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति चिन्त्यं ।

कतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्म्मितावच्छेदकक साध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकतया तादृशाकारलिङ्गनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकानुमितित्व-व्यापकप्रतिबध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे, पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादेः साध्यत्वे, तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया, धूमविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नधर्म्मिकवह्न्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितं । न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेनवह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यं। धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते नतु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि । तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् । अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्व्वत्रैव धर्म्मितावच्छेदकतया भानात्तादृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः । अन्यथा शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितेरेवोपगमे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेपि तत्र तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः । नहि

सामानाधिकरण्येन वाधसिद्धोः सत्वोरनुमितिं * कश्चिदुपैति। तादृश वाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिवन्धकत्वासम्भवात् तेषां हेत्वाभासताविलयापत्तिश्चेति चेदेवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृश-विषयतायां मानाभाव एव। अन्योपि लिङ्गानुपधानमताभि-प्रायकः।तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तथाकारकतया, तादृशाकारक-त्वस्याव्यावर्त्तकतया, अनुमितिपदस्य तादृशानुमितिपरत्वदर्शना-सङ्गतेः॥

केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्या-ख्याय यथाश्रुतपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयन्ते साध्य-व्याप्येत्यादिना। इत्याकारकानुमितिपरं, अनुमितेरित्याकारक-तामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते † ॥

तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शा-दनुमित्युत्पादेन, व्यभिचाराद्याग्रहादिज्ञानेनान्यथा-

---

* अतएव क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानप्रस्तावे कुसुमाञ्जलौ आचार्य्ये-णापि क्षितित्वरूपेण पक्षतायाम् अतोवाधादित्युक्तं। अन्यथा क्षितित्वसमानाधिकर-ण्येन वाधसत्वेपि हेतुविशिष्टक्षितित्वावच्छेदेन तन्मतेऽनुमितौ वाधकाभावादसङ्गत्या-पत्तेरिति भावः।

† तच्चिन्त्यं एतन्मते पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतया एकत्रैव निवेशेन तद्धर्म्मावच्छिन्न तत्पक्षकत्वस्य ह्रदस्य वह्निशून्यत्वमित्यत एव व्यावृत्तिनिर्व्वाहे ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वमित्यत्र धूमपर्यन्त गवेषणावैयर्थ्यापत्तेः समूहालम्बनानुमितिपरत्वे तादृशविषयताया द्वेधानिवेशेन व्यावृत्तिद्वयसङ्गतेः।

सिद्धत्वाच्च। व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षति रिति वदन्ति।

व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति। एकत्र, वह्नित्वाद्येकधर्म्मावच्छिन्ने। व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः। अन्यस्य परामर्शात्तद्वह्नित्वादिरूपापरधर्म्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्म्मतावगाहिज्ञानात् व्यभिचारादिति। व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः। यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथञ्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शस्तत्र क्षणैकव्याजेन अनुमित्युपगमान्न तत्र व्यभिचारोदर्शितः। ननु तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमान्नव्यभिचारः। तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वं। तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यं। तेन धूमव्याप्य वह्निमानयमित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्ति * द्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्योवह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्याप्येन्धनवानित्याकारकसमूहालम्बनग्रहस्तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेपि

* अत्र च तृतीयक्षण साधारण मेवाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्यमन्यथा विनश्यदवस्थ परामर्शोत्तरानुमितेस्तादृश व्याप्तिज्ञानविशिष्टत्वाभावादिति।

न* क्षतिरत आह व्याप्त्यादीति । कृप्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञान-सत्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वा-दिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिना अन्यथा-सिद्धत्वशङ्कातु † प्रागेव निराकृता । न क्षतिर्न व्यभिचारादाव-व्याप्तिः । यत्रासद्धेतुविशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रत्यदोषे-ष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया दृदृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय-वदन्तीति ॥

पर्व्वतोनिर्व्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथा-र्थेति ॥

पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषये ऽतिव्याप्तिवारकतया यथार्थपदं सार्थकयति । पर्व्वतोनिर्व्वह्नि-रिति । अत्र इति पदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमत्रितयलाभः । प्रत्येकभ्रममादायैवातिप्रसङ्गसम्भवात् तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्य्य-न्तानुधावनवैफल्यात् तत्परत्वासङ्गतेरितिध्येयम् ।

प्रथम भ्रमोऽनुमितौ विरोधी । अन्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा,

---

* नव्यभिचार इति भावः ।

† यत्र व्यभिचार ज्ञानं नास्ति व्याप्तिज्ञानञ्च नास्ति तत्रानुमित्यनुत्पादात् यत्र व्याप्तिज्ञानमस्ति व्यभिचारज्ञानाभावोनास्ति तत्रानुमित्युत्पादादित्याशयः ।

तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमाद्यंशे भ्रमत्वं अन्त्ये च प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद् भ्रमत्वं। किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृश विशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनं॥

इदन्त्ववधेयं अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्यव्यभिचारीत्यत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वभ्रमो-वाच्यः। प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात्। एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धेन भ्रमानुपपत्तिः। प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमइत्यपि न युक्तं। तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटित तद्भ्रमत्वानुपपत्तेः। नच तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारकएवात्र भ्रमोविवक्षितः। ननु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यं। लाघवात् * प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात्। अत्राहुः स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन—

* अत्रावधेयं तादृश सम्बन्धेन विशिष्टाभावादेः किन्तु शुद्धवह्न्यभावादेरन्यथा पर्व्वतादौ महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतिवत् वह्निर्नास्तीति प्रत्ययः स्यादितिभावः।

साध्यतावच्छेदकवत्वमेवाभावस्य* साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-घटकं लाघवात्। एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदक-प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसि-द्धेन तादृशसम्बन्धेन मेयत्वत्वादेरभावांशे भ्रमात्मक एव तथा-विधो ग्रह इति न किञ्चिदनुपपन्नम् † ॥

प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववद्वृ-त्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये तदप्रसिद्ध्या व्यापकसामा-नाधिकरण्यग्रहविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः। असमानप्रकारक-ज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्ति-विषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात्। न च हेतुः साध्यस्यव्यभिचारीत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिक-रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया, तदवगाहिज्ञान स्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपपद्यत इति वाच्यं। यतोऽभाववद्वृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वं द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः

---

* अत्र तादृश सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वे महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य महानसीयवह्न्यभावादेरधिकरणीभूतपर्व्वतादौ धूमादेर्वृत्तित्वादिति ध्येयम्।

† एतन्मतेऽन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वय्युपस्थितिं विना मेयत्वत्ववृत्तिधर्म्मग्रहं विना एतदनुपपन्नमिति तु विभावनीयम्।

तत्र प्रथमं व्यभिचारतात्पर्य्यग्रहस्थले व्यभिचारपदार्थैकदेशे ऽभावेऽनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थश्च स्वरूपसम्बन्धवान्, तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्पदार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृति धर्म्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्भितार्थसम्बन्धिन एकदेशे घटकत्वसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एवञ्चोक्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारकतासम्भवादित्यपि वदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थेऽनुत्पादेऽन्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वस्य सर्व्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेपि न तमादाय दोष इति भावः ॥

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासत्वापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकन्तु न विशिष्टमिति

चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं। भ्रमविषयविशिष्टस्या-
प्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति।

अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषय-
साध्याभावादावतिप्रसङ्गवारणेऽपि, भ्रमधेतुस्थले तादृशभ्रमविषय-
दोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्व्वारैव। तदर्थं प्रका-
रान्तरानुसरणेच, तत एव पूर्व्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थ-
पदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटित
लक्षणान्तरानुसरणबीजत्वमाह नन्विति। एकदेशस्यापि वि-
शिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति।
प्रत्येकपर्य्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः। हेत्वाभासता-
पत्तिः, हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः। यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानु-
मित्यविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-
वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतौदुष्टत्वव्यवहारस्य चानुदयेन इष्टापत्तिर्न
सम्भवतीति भावः। यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमिति-
विरोधितानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावति-
व्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथेति। विशिष्टविषयकं साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव, तद्घटकञ्च तादृश-
विशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य न विशिष्टं, न तादृश
विशिष्टनिरूपितं। तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्ध-
कतायाअतिरिक्तवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। व्यर्थमिति
यथार्थपदादानेपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्। ननु तत्र

भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेपि तद्विषयविशिष्टेऽति व्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति। अप्रसिद्धत्वादिति। तथा च व्यातिव्याप्तिरिति भावः॥

केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनां एतानि लक्षणानि, तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य। तदर्थश्च, तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञान विषयत्वमग्रेच तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः। आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः॥

केचित्त्विति। नन्वाद्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिस्तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात्। न च ह्रदादि पक्षक-वह्न्यादि-साध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुतया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं। तद्रूपावच्छिन्नपक्षक-तद्रूपावच्छिन्न साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं। यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थ ज्ञानविषयत्वमात्रं। तदा ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परि जिहीर्षुस्तादृशाभावप्रतियोगिनां ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्या-

स्यति। तज्ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामत एव संगच्छतेऽतस्तदवलम्बेनैवाह तत्रेति। तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः। तृतीयलक्षणस्य सर्व्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताभिप्रायकतया दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। तदर्थञ्चेति। प्रतियोग्यन्तेन व्यभिचारादिदोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति। न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयं। एवञ्च यथार्थं पदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग * इति यथार्थपदसार्थक्यम्। यद्यपि पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाधने धूमत्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यादेः सङ्केतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः, तत्र तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात् तादृशानुमितिप्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेश्चाप्रसिद्धत्वात्। ह्रदादौ वह्न्यादिसाधनमादाय च सर्वत्रैव दुष्टत्वव्यवहारदृष्ट स्तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धक

---

* ननु संशये वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयभानात् असम्भववारणाय यथार्थपदं सार्थकं। तथाच वैयर्थ्यशङ्का न सङ्गच्छते। नच संशयान्यत्वमेव निवेश्यं संशयव्यावर्त्तनाय यथा सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहात्। अत्र केचित् संयोगाभाववद्वृक्षरूपबाधादावव्याप्तिः। तादृश विशिष्टविषयतायाः संयोगवान्नवेति प्रमासंशये सत्वात् अतस्तद्व्यावर्त्तनाय संशयान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया यथार्थपदवैयर्थ्यशङ्का इत्याहुः। इदमत्र चिन्त्यमेतन्मते निरवच्छिन्नविशेषणतया संयोगाभाववत्पक्षस्य बाधतया तादृशविशिष्टविषयतायाः प्रमात्मकसंशयेऽसत्त्वात् संशयान्यत्वनिवेशस्यानावश्यकता वृत्ते तादृशविशेषणतया संयोगाभावस्य वृत्तौ भ्रमत्वात्।

दोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्न-
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट वह्न्यादिरूप-
प्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्य्येणापि तथा
व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्य-
भानाद्रासभे तद्बाधेन नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तथा सति दोष-
पदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तल्लाभानु-
रोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटक-
हेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारकतायाम्वा स्वाव-
च्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यान्वय इत्येवोप-
गन्तव्यत्वात् । न च विशिष्टे वह्नित्वादिधर्म्मवैशिष्ट्यबोधकपद
समभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानु-
मितिप्रतिबन्धकोऽर्थः । अथवा अनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव
वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वं । धात्वर्थे
ऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् तथा च विशेष्य एव
तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । एवमपि
वह्निना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायाति
प्रसङ्गादिति यथार्थपदसार्थक्यं । * अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं

---

* यथार्थपददानेपि वह्निमान् द्रव्यादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यादिरूपसव्य-
भिचारस्य तादृशद्रव्यत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन धूमादि सद्धेतावपि सत्त्वेन द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नेन वह्निसाधने द्रव्यत्वावच्छिन्नं दुष्टं इत्यस्येव द्रव्यत्वावच्छिन्नेन वह्निसाधने धूम-
त्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्य प्रसङ्गात् । तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रति-
बन्धकप्रकारकज्ञानविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य दुष्टताव्यवहारनियामकमिति वक्तव्यं ।
अतोनोक्तदोष इति कथं यथार्थपदमित्यस्वरसादाह अथवेति ।

लक्षणं। तथा च पर्व्वतपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकदुष्ट-लक्षणस्य तथाविधानुमिति-विरोधिज्ञानविषय-व्यभिचारादि--भ्रममादाय सद्धेतावितरभेदव्यभिचारित्वात् यथार्थपदसार्थक्यं। ज्ञानञ्चात्र स्वज्ञानविषय-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-सम्बन्धावगाहि-ग्राह्यं। तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेपि नातिप्रसङ्गः। अग्रेपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं। अथ ज्ञायमान पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना वाधादिदोषाणां प्रतिवन्धकता न सम्भवति। साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतयाऽविरोधित्वेनानुमित्यापत्तेः। किन्तु ज्ञानीयपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्न विषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा। तच्च रूपं तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति। तेषामेव तादृशभ्रमदशायां विरोधित्वाक्तोक्तापत्तिः। एवञ्च सद्धेतूनामनुमिति प्रतिवन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयनिरुक्तवह्न्यभावादि प्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरितिचेन्न। यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रतिवन्धकतावच्छेदकं, तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयं। ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशरूपं ह्रदविशिष्टवह्न्यभावत्वादिकं, ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादिज्ञाननिरूपित तद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिवन्धकतायामवच्छेदकत्वात्। सद्धेतुस्थले च न केवलवह्न्यभावत्वादिकं तथा। तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्मर-

विषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। पक्षतविशिष्टवह्न्यभावत्वादिविशिष्टश्च न किञ्चिदस्तु प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः। तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्कार्य्यमिति। यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेऽपि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयतद्धेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य, यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते। तथापि दुष्टस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीसमास आदृत इति।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह तत्त्वमित्यस्येति। प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे नैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षणत्वमेवोचितं। तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाद्याद्यस्यैवेति। ईदृशव्याख्यायानिर्दोषत्वात् प्राहुरित्युक्तं॥

लिङ्गमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः।

लिङ्गज्ञानस्येति। लिङ्गांशनिवेशस्य* निष्प्रयोजनकतया तस्या-

---

* वस्तुतस्तु सर्वथैव साध्यतावच्छेदकादिरूपेण हेतुसाध्यादिविषयकज्ञानमादाय लक्षणगमनान्नाव्याप्तिरिति निष्प्रयोजनकत्वमुक्तमिति।

विवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति। यद्विषयत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽव-च्छेदकत्वं तच्च यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निविश्यते तदाऽस-म्भवः। विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोष विषयकत्वस्य शुद्धह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेपि सत्वेनानुमिति-प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यं। तथा च पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्य-भावादावतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघट-कत्वात्। असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्य्याप्तिनिवेशासम्भ-वात्। अतोयद्विषयत्वेनेतिपदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषय-त्वेनेति। यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेनेत्यर्थः। एवञ्च तत्त्वमि-त्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः। व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति। यत्प्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रम-मादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः। पर्व्वतादावतिप्रसङ्ग-सम्भवेपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिविरो-धित्वं, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामक-त्वोपगमे, पर्व्वतादिविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्व्वतनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रति-बन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्व्वतादिमत्तायाः पर्व्वतमहान-सान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्वेपि, प्रसिद्धधूमादिरूपहेता वसत्वात्तत्र दुष्टता व्यवहारापत्तेरयोग इति, तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तं। भ्रमपद निश्चयसामान्यपरं तेन सद्धे-त्वादौत्या दपदग्राह्यभाध्यशून्यपक्षकदुष्टहेतौ प्रतिबन्धकप्रमा-

विषयसाध्याभावादेरेव सत्वेपि नातिप्रसङ्ग इति उक्तव्याख्याने ऽनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं। विशेषणीभूत-वह्न्यभावाद्यविषयके शुद्धह्रदत्वादिना ह्रदादिविषयकज्ञाने वह्न्य-भावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्वे-नोक्तासम्भवानवकाशात्। तथाच केवल वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवि-षयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः॥

अवच्छेदकत्वञ्च, इहानतिरिक्तवृत्तित्वं। तेन विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः। विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन। तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः। अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रति-बन्धकतावच्छेदकताघटकीभूतस्याधिकरणमीदृशविवक्षया तादृशातिप्रस-ङ्गवारणे पुनरसम्भवः। वह्न्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनोवह्न्य-भाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानु-रोधेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताक निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वाच्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृश-प्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वेपि अ-प्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नवि-

श्रयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वादतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदत्वार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वञ्चेति। इह लक्षणे घटकत्वं सप्तम्यर्थः। न च विशिष्ट विषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ सत्वात् पुनरसम्भव इतिवाच्यं। ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं, षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः। एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवाभावात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वं, स्वव्यापकीतत्कत्वं। नतु तच्छून्यावृत्तित्वं तादृशनिश्चयवृत्तित्व विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्ननतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात्॥

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं। अतोनोक्तरीत्या असम्भव इति तदसत्। तथासति मूलोक्तस्य ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्च। मन्मते चानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशात्॥

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभाववद्ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न-

विषयकतया तस्य च ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यविरोधित्वादस-
म्भवः । जलवान् वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण अवि-
शेषितधर्म्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलीयस्य किञ्चिद्विशिष्टघटित
स्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यंशेऽन्याप्रकारकत्वादिनिवेशस्या-
शक्यत्वात्, तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञानविशेषण-
त्वोपगमे सर्व्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधादौ तदघटकाप्रसिद्धा
अव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृशविशिष्टघट-
कता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविष
यताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यं । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य ह्रदत्वादेर्न
वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादि
विषयता तादृशविषयताभिन्नैव तच्छून्यत्वञ्च नोक्तज्ञानस्येति न
दोष इत्यपि न सत् । तथासति ह्रदो जात्यभाववानित्यादिस्थलीय-
बाधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्म्मिता-
वच्छेदकावगाहिनो जातिमान्जातिमानित्यादिज्ञानस्य जाति-
त्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतारूपविषयताया नि-
रुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्ध-
कस्य शून्यत्वात्तेनावारणात् । मैवं यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं
तादृशविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञाने विशेषणतया साम-
ञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशे-
षितह्रदत्वादिघटिततत्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाभावस्य

दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानस्याप्रवृत्ति-रिति। विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य असत्वेपि वह्न्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्वेपि तथाच विशिष्ट विषयकत्वेन प्रति-बन्धकता न सम्भवतीति भावः। भ्रमाप्रतिबन्धेऽपि तादृश-भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेपि न क्षतिः नोक्तयुक्त्याप्यर्थांश-निवेशेऽपि असम्भवस्तदनिवेशे पूर्व्वोक्तातिप्रसङ्गोवा।

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूप-सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्वेपि, यादृशविशिष्टविषयतासामा-न्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया अतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति। नच सामान्यपदस्य व्यापकतार्थ-कतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयतात्वव्याप-कत्वं प्रवेश्यं, तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयता व्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यं। यतोवह्न्यभावविशिष्ट-ह्रदादिनिरूपितविषयताया अनुमित्यप्रतिबन्धकसंशयाहार्य्यप्रा-माण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्व-विशिष्टायाविशिष्टविषयताया व्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयं। तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-तायां बाधादिरूपदोषविषयतात्वव्यापकत्वं वक्तुमुचितं। तथा सति निश्चयत्वाद्यनिवेशात्, समानाकारकज्ञानस्य विषयिताया भेद-स्याप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानीयविषयिताया अपि निश्चयत्वा-दिविशिष्टीयतयैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बाधादिरूपदोष-

निरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात् । नच वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्य्यज्ञानीयवह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयिता नानाहार्य्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्य्यज्ञान समानाकारकानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्धेः ह्रदोवह्न्यभाववानित्यनाहार्य्यज्ञानीयवह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयतात्वस्य वह्न्यादिप्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टह्रदादिविषयतायाभिन्नत्वात् तथाचानाहार्य्यत्वविशिष्टविषयतायां एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायांदर्शिताहार्य्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यं तथासति अनाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् तावतापि संशयान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वाप्रवेशेन लाघवानपायात् । मैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्टस्य पर्व्वतादेर्ज्ञानस्य वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपाषाणमयत्वविशिष्टपर्व्वतादावतिव्याप्तिः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व निवेशपक्षे तादृशविशिष्टविषयतायाः पाषाणमयत्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । नचानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेपि जलाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताघटितस्य वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदादिरूपपक्षस्य जलवानवह्न्यभाववानित्यादिज्ञानसहितस्य जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव

प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्यनात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया मन्मतेपि तत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूप सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । साध्याभावांशे तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्म्मिक तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकल्प्यप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेतिप्रसङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनेनैव वारणीयः । नच ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्ववत्तथाच दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येक ज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकतेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेतिवाच्यं। वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्ट वारणसम्भवात् । नचैवं तादृशविषिष्टद्वयघटितोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्ति स्तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यभाव प्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यं । सत्प्रतिपक्षघटकतादृशविशिष्टद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयता-

शून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धि स्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात् । भ्रमात्मकज्ञानीयविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादि विषयतोपेया ।

वस्तुतस्तु दर्शित विशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता नाङ्गीक्रियते ऽपितु हेतुतावच्छेदकरूपाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य उत्तरोत्या संग्रहे तद्धर्म्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्म्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यादित्यविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्ट मत्त्वस्यालक्ष्यताया एव युक्तत्वात् । नचोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचित मिति वाच्यं । एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषयतायाः पक्षधर्म्मिक प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवाऽवच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । नच पक्षवृत्तित्वविशेषितं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यं पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्य चासाधारण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेत्वादिरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरु-

कविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यं । पक्षवृत्तित्वाद्यघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यादिरूपतायां विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वादिति निष्कर्षः ॥

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि व्यभिचारादिघटितपदार्थाऽन्तरेतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीयश्चेति । तादृशलक्षणमिति शेषः । तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादि रूपतादृशरूपावच्छिन्न घटितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं । अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्ट व्यभिचाराद्यभिन्नत्वेपि न क्षतिः । तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीति विषयत्वं एवञ्चानुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीति विषयतावच्छेदकीभूता ये बाधत्वादय स्तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसङ्गतिः । मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-

दकत्वाभावान्नतदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः। मेयत्व विशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तद्दोषः स्यादत स्ताद्दशरूपाश्रयधर्म्मिणं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य स्वमेव ताद्दशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितं। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयक प्रतीतौ दुर्घटत्वात्तद्दोषः स्यादतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्व निवेशः।

स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषय वृत्तित्वस्य ताद्दश धर्म्म विशेषणत्वे, व्यभिचारत्वादेरपि मेय त्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषये व्यभिचारादौवर्त्तमानत्वादसम्भव इत्यत स्ताद्दश विषयतावच्छेदकत्वेन धर्म्मोविशेषितः। प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि, तदाश्रयाविषयक प्रतीत्य प्रसिद्ध्याव्यभिचारादौ ताद्दश प्रतीति विषयत्वस्य दुरुपपादतयाऽव्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्व निवेशः। अत्र च ताद्दश विशिष्टान्तरा विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य, दोषतावच्छेदक धर्म्म विशेषणतापित्तया ज्ञानस्येत्यत्रज्ञान पदार्थे ताद्दशविशिष्टान्तराविषयकत्व निवेश एवोचितः। एवञ्च निष्कृष्ट वक्ष्यमाण कल्पे यद्विषयक निश्चयस्येत्यत्र निश्चयएव तन्निवेश्यं लाघवादित्यवधेयं।

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौवाधादेर्व्यभिचारादि घटिततया तन्ना व्याप्तिः। नच यद्रूपावच्छिन्न

विषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकं तादृश रूपान्तरावच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्नदोषः। व्यभिचारस्य उक्तबाध विषयकत्वान्यूनवृत्ति व्याप्तिज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वेपि तादृश प्रतिबन्धकता सामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तादृश घटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादितिवाच्यं, व्यभिचारत्वादि विशिष्ट-विषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकविषयिता निरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्धाऽसम्भवा द्व्यभिचारत्व मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेरेवतथाविध विषयिता निरूपकतावच्छेदकत्वःत् तस्यच व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वाभावात् ॥ नच स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकोयस्य एवम्भूतं यद्यत्स्वं, प्रमेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादि, तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्यविवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यं तथा सति धूम व्यभिचारि वह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौबाधत्वाद्यवच्छिन्न घटक तावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदक व्यभिचारत्वकत्वादव्याप्तेदुर्वारत्वात्। नच स्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतं

यत् किञ्चित् विषयित्वं यादृश यादृश धर्म्मावच्छिन्ना निरूपितं तादृश धर्म्मावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नत्व मेव समुदितार्थः। मेयत्व विशिष्ट व्यभिचार त्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकी भूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्न निरूपित विषयितायाः मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्ना-विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य च स्वस्मिन्नसत्वेन मेय त्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात्। व्यभि-चारत्वादिशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदि कायाः कस्याश्चिदपि विषयितायाः व्यभिचारत्वादि विशिष्टा-निरूपितत्वासम्भवात् तादृश विषयितायाः यादृश यादृशविशिष्टा निरूपितत्वं, मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात्, तद-वच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वाच्चन कश्चिदोषः। अथवा यद्धर्म्मावच्छिन्न विषयत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूत विषयिता त्वं यद्धर्म्मावच्छिन्न निरूपितत्व व्याप्यं तद्धर्म्मवत्त्व मेव समुदि-तार्थं इति वाच्यं, वाधविशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेऽति प्रसङ्गः। तादृश धर्म्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नवाधज्ञान प्रतिबन्ध-कतायां केवलव्यभिचार विषयितायाः, तादृश व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकतायाञ्च केवलवाध विषयितायाः अनवच्छेदकत्वेन वाध विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितायाः एव तथाविध प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकत्वं, तस्याञ्च तादृश धर्म्मविशिष्ट

तद्घटकतावच्छेदकविशिष्ट निरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथम कल्पेत्व पदेन चरमकल्पेयत् पदेनतस्योपादान सम्भवात ।

अथ वह्न्यभावादि धर्म्मितावच्छेदकक वह्न्यादि प्रकारक बुद्धेरिव धूम व्यभिचार विशिष्ट वह्न्यादि धर्म्मितावच्छेदककस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि प्रकारक ग्रहस्यानाहार्य्यस्या सम्भवेन तादृश पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षक समूहालम्बनानु मिते रप्रसिद्धया तादृशानुमिति प्रतिबन्धकता घटित यथा श्रुत लक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्न पक्षक वह्न्यादि हेतुक दोषेऽव्याप्तिं स्वय मेव वक्ष्यति तद्वारणप्रयासो व्यर्थेति चेत्भवतुतावदेवं, तथापि विशेषगुणाभाववान् घटोगुणसामान्याभाववानित्यादौ विशेष गुणवद्घटादिरूपा श्रयासिद्धेर्गुणवद्घटादि रूपवाध घटितायाः संग्रह आवश्यकः। यदिच तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्व मेव वाधः, आश्रयासिद्धिश्च तत्सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन वा विशेष गुणवत्वं, तस्याञ्च गुणत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्ने घटत्व व्याप कता घटितोक्त वाधस्य न प्रवेशः, विशेष गुणत्वेन घटत्व व्यापकताया स्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्य रूपेण व्यापकताया स्तद- न्तर्भावादिति न तादृशा सिद्ध्यसंग्रह प्रसङ्ग इत्युच्यते तथापि विशेष गुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटोगुणसामा न्या भाववानित्यादौ द्वितीयक्षणावच्छिन्ने घटेविशेषगुणवत्त्वरूपा श्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूप वाध प्रवेश स्यावश्य कत्वात् लक्षणेच तत् संग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदा नानुपपत्तिः। वस्तुतस्तु अत्र वदन्तीत्यादि निष्कृष्ट कल्पेयत्व

विशिष्ट व्यभिचारादि वारणाय विशिष्टान्तरा घटितत्वस्य निवेश नीयतयातन्मते दर्शित वाधाद्य संग्रहोदोष एव। एतेन स्वावच्छिन्न-निरूपित विषयितावच्छिन्नयत् किञ्चित् प्रतिवन्धकतावच्छेदक विषयिताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्व व्यापक स्वावच्छिन्न निरूप्यताकत्वं समुदितार्थः। मैयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादिकं नैतादृशंत्वं तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिवन्धकतावच्छेदक व्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूप्यत्वाव्याप्यत्वादुक्तस्थ-ले च विशेषगुण विशिष्ट घटादि रूपाश्रया सिद्धादि विषयकत्वा-वच्छिन्न विशिष्ट पत्त ग्रहादि निरूपितयत् किञ्चित् प्रतिवन्धकता वच्छेदक विषयताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्वस्य तादृशाश्रया सिद्धादि निरूपितत्व व्याप्यत्वात्तत्व लक्षण समन्वयः। प्रतिवन्धक-तायां यावत्स्वानिवेशानोक्तरीत्या वाध विशिष्ट व्यभिचारादा वति प्रसङ्गः। स्वावच्छिन्ना निरूपिता यादृशा यादृशविशिष्ट विषयिता, तादृश विशिष्टविषयितानवच्छिन्नप्रतिवन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्न विषयिताकोदोधर्म्म स्तद्वत्त्वं समु दितार्थः। मैयत्व विशिष्ट व्यभि-चारत्वादिकं नैता दृशं त्वं तदवच्छिन्ना निरूपित शुद्ध व्यभिचार-त्वाद्य वच्छिन्नविषयितावच्छिन्नाया मेव प्रतिवन्धकतायां तदव-च्छिन्न विषयितायाश्चच्छेदकत्वात् उक्तस्थले तादृश विशिष्ट वाध विषयकत्वस्य तद निरूपित व्यभिचारविषयितानवच्छिन्नायाश्चनु मिति प्रतिवन्धकतातदवच्छेदकत्वा लक्षण समन्वय इति परास्तं यद्विषयक निश्चयस्य विरोधिविषयिता प्रयुक्त इत्यादि निष्कृष्ट कल्पेऽनु मिति प्रतिवन्धकताया अघटकत्वात प्रतिवन्धकतायां

विशिष्टान्तर विषयकत्वानवच्छिन्नत्व विशेषणदानस्या सम्भवेन यत् पदार्थस्य तादृश पदार्थान्त रा घटितत्वेन विशेषणीय तया-उक्तवाधा व्याप्तेरशक्यपरीहारात् ॥

अत्र केचित् स्वसजातीय विशिष्टान्तरा घटितत्व मेव यत् पदार्थे विशेषणं देयं। साजात्यञ्च हेत्वाभास विभाजक रूपेण, तच्चरूपं वाधत्व व्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न वाधादि साजात्य मिति व्यभिचार घटित वाधादीनाव्याप्तिः। नचैवं यद्विषय कनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त उभयाभाव स्तत्त्वमित्यत्र विरोधि विषयता प्रयुक्तपदस्यवैयर्थ्यं। घटादेः तादृश रूपेण सजातीयत्वा प्रसिद्धेरवाति प्रसङ्गाभावादिति वाच्यं स्वस-जातीय विशिष्टान्तर घटितं यत्स्वं तदविषयक प्रतीति विषय त्वस्य विवक्षयाऽनुयोगिनिस्वत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेष्वति प्रसङ्ग वारकतयातद्दल सार्थक्यात् नच व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादेर्हेत्वा भासत्वविरहाद्धेत्वाभा सविभाजक रूपेण सजातीया प्रसिद्धया तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेवस्वपदेनो पादेयतया तद्भिन्नतया तत्राति प्रसङ्ग इति वाच्यं विशिष्टान्तरा घटितत्वेना घटितस्य साध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयिता सम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिवन्धकता नतिरिक्तवृत्तित्वादि रूपस्य व्यभि-चारादि विभाजकस्यात्र निवेशात्तादृश रूपस्य च व्यभिचार वि-शिष्ट मेयत्वादि साधारणत्वादित्याहुः। अत्रेदं वोध्यं प्रतियोगि नि स्वत्वान्तर्भावेण तादृश लक्षण करणेपि व्यभिचार घटित वाधा दावव्याप्तिवारण मशक्य मेव तत्र सजातीय विशिष्टान्तर घटितं

यत् स्वं धूम व्यभिचारि वह्निमत्त्वं, तदघटितत्वस्य तद्‌घटित बाधादावसत्त्वात् यदि तदघटितत्वम् तदपर्य्याप्त विषयता पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तच्च तत्र सुघट मेव एकदेशापर्य्याप्त विषयताया अपि समुदाये पर्य्याप्तिरित्युच्यते तदाप्य व्याप्ति र्दुर्व्वारैव निरुक्त व्यभिचारत्वेन सजतीय विशिष्टान्तर घटित स्ता-दृश बाध एवतदपर्य्याप्तविषयतायास्तत्रा भावात् । नच स्ववृत्ति यावद्धेत्वाभासविभाजक रूपेण साजात्यं विवक्षणीयं । तथाच बाधादि घटक व्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तादृश बाधादि सजातीयत्वं अतस्तत् संग्रह सम्भव इति वाच्यं एवं सति बाध विशिष्ट व्यभिचारादौ स्ववृत्ति बाधत्व व्यभिचारत्वादियावद् धर्म्मेण व्यभिचार बाधादौ सजातीयत्वा प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्तेः तस्मात् व्यभि-चारादि घटित बाधादेः संग्रह प्रकारोऽग्रे प्रदर्शनीय एवादरणीयः । मेयत्व विशिष्टव्यभिचारादौ* तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । नाति प्रसङ्गः नदोष व्यवहार प्रसङ्गः । अत्र मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारो दोष इत्यादि व्यवहाराभावान्नेष्टापत्तिः सम्भवति । नच विशिष्टव्यभि चारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याच्चततयोक्तविशेषणदानेऽपि तादृश व्यवहारापत्तिर्दुर्व्वारैवेति, तन्नेष्टापत्तौ व्यर्थं विशेषण मिति वाच्यं दोषादि पदस्य निरुक्त विशेषणावच्छिन्नानुमिति प्रतिबन्धक-तावच्छेदक स्वावच्छिन्न निरूपितविषयताकत्वेनान्वयितावच्छेदक धर्म्मबोधकतायाव्युत् पन्नतया प्रकृतेव मेयत्व विशिष्ट व्यभिचार-त्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्त विशेषणासत्वेनाति प्रसङ्गा

---

* दीधितौ मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा दाविति पाठाभिप्रायेणेदं ।

भावादिति हृदयम्। नन्वा अयः सिंहव्यादिस्थले पक्षतावच्छेदका भावत् पक्षकत्वादिक मेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुष्टत्व व्यवहार निर्वाहकत्वात् तादृश धर्म्मस्य तादृशा भाववत्पक्षादिरूप तादृश विशिष्टान्तर घटित तया ऽव्याप्ति रित्यतआह

एवञ्च पक्षतावच्छेकादि विरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहोवा। साध्याभाववद्वृत्तिसाधनं, साधनवद्वृत्ति साध्याभावोवा हेतुदोषोयेन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतोहेतुर्दुष्टः।

एवञ्चेति तादृश विशेषणदानेचेत्यर्थः आदिपदात् साध्यादि परिग्रहः पर्व्वतादिधर्म्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टवुद्धौ पर्व्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि धर्म्मिविशेष्यक निश्चयस्येव पर्व्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादि धर्म्मिविशेषणक निश्चयस्यापिविरोधित्वमानुभविक मतस्तद्विषयस्यापि, दोषत्व माह पक्ष निष्ठ इति आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः। समुच्चयार्थ कोवाकारः साधनवद्वृत्तिः साध्याभाव इति। साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्म्मिकव्याप्तिग्रह प्रतिवन्धकं, साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतयानियमतो भासत इत्यभिप्रायेण। साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्यापि प्रतिवन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणवेदं। दोष इति न पक्षत वच्छेदका भाववत् पक्षकत्वादिक मिति शेषः।

तथा चा लक्ष्यतावच्छेदकता व्याप्ति रिति भावः ननुपक्षतावच्छेदका-
भाववत् पक्षादीनां हेतुवृत्तित्वात् कथं हेतोर्दुष्टता, व्यवहार इत्यत
आह येनकेनापीति । एकज्ञानविषयत्वादिनेत्यादिः । तदानन्तदव-
च्छिन्नः, दुष्टः दुष्टपदप्रतिपाद्यः, तथाचहेतोः तादृशदोषानधिकर-
णत्वेऽपि नक्षतिः । दुष्टइत्यादौसामान्यतः सम्बन्धिन एवनिष्ठार्थ-
त्वात् नचैवमेकज्ञान विषयत्वादिनावह्न्यभाववद्ह्रदादिरूपदोषस्य
धूमादौसत्वेपि पर्वतादौवह्न्यादि साधनेतस्य दुष्टव्यवहारापत्ति
रितिवाच्यं यतस्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहार
स्थले तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति प्रतिवन्धकतावच्छेदक
स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक धर्म्मावच्छिन्न सम्बन्धी दुष्टपदेन
बोध्यते ईदृश व्युत्पत्त्या पूर्व्वोत्तद्वारेणापि पूर्व्ववदेव वह्निनाधूम-
साधनेरासभो दुष्टइत्यादि व्यवहारोनिरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टत्वव्यव-
हारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्व्वार इति । प्रकृतहेतुतावच्छेदक
विशिष्ट सम्बन्धोनिष्ठार्थतावच्छेदकोवाच्य एतल्लाभाय प्रकृतोहेतु
रित्युक्तं । ह्रदेवह्नेः साधने धूमोदुष्टइत्यत्रह्रदत्वावच्छिन्नपक्षक
वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक धूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमिति प्रतिवन्धक-
तावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताक धर्म्मावच्छिन्न सम्बन्धीधूम
इत्यन्वयबोधः, तत्र प्रतिवन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताक
धर्म्मविशिष्ट एव दुषधातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वा-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं, तत्रह्रदइति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्न-
पक्षकत्वस्य, वह्नेरितिषष्ठ्यन्तार्थस्यवह्नित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य-
चान्वयः, तादृशानुमित्यन्वित सप्तम्यर्थ निरूपितत्वस्य दुषधात्वर्थे

कदेशेप्रतिबन्धकत्वेऽन्वयः। एवञ्च पर्व्वतेवह्नेःसाधने धूमोदुष्ट इत्यत्र पर्व्वतत्वावच्छिन्नपक्षकावह्नित्वावच्छिन्न साध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक त्वावच्छिन्नविषयताक धर्म्मविशिष्ट सम्बन्धी धूमइत्येव प्रतीयते, तत्र तादृश धर्म्मस्या प्रसिद्ध एवेतिनतथा व्यवहारः। पक्षविशेषादिक मनन्तर्भाव्य धूमं दुष्ट इति व्यवहार स्त्वबाधित इष्यतएवेतिदिक्॥

साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेवव्यभिचारतया प्रसिद्धि र्नतुतद्विशिष्ट साधनादेरतोनतस्य दोषत्वमितिकश्चिदाह व्याचष्टे पि लक्षण मन्यथैवान्यथाति प्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्य स्यति

यादृश धर्म्मिणि, यादृशधर्म्मवत्ताज्ञान मनुमिति प्रतिबन्धकं, तद्धर्म्मिणा, स्तादृशधर्म्मवत्त्वं, हेतुदोष इत्यपि कश्चित्।

यादृशेति। यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थकं। ज्ञानं, ज्ञानत्वावच्छिन्नं। तस्य धर्म्मिणा, स्तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य, तेनसम्बन्धेनेति शेषः। तादृश धर्म्मवत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नधर्म्मवत्त्वं। साधनादिविशेषणक साध्याभाववद्वृत्तित्वादि विशिष्यक ज्ञानस्य सामान्यव्याप्त्यादिज्ञान प्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादि धर्म्मताविरहात्। अत्रा प्यवच्छेदकत्वं पूर्व्ववत्तु स्वरूप सम्बन्ध विशेषः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठ केवलाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वादावति प्रसङ्गात्तदव-

च्छिन्नधर्म्मिकतद्रूपावच्छिन्नवत्ता ज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकताव-च्छेदक कोटि प्रविष्टत्वा दवच्छेदकतापर्य्याप्ति विवक्षणेतु ह्रदत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे ऽव्याप्तेः, वह्नि-त्वादिना घटाद्यवगाहिनोह्रदोनवह्निमानित्यादि निश्चयस्य ह्रदोवह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छिन्न विशेष्यक वास्तवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकता इति अपितुतद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारता निरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैवातस्तादृश मेव रूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकता पर्य्याप्त्यधिकरणं, नतुह्रद-त्वावच्छिन्न धर्म्मिकवह्न्यभावत्वावच्छिन्न प्रकारकत्वमिति यद्रूप-पदेनवह्न्यभावत्वाद्युपादानं न सम्भवति, पर्व्वतोवह्न्यभाववानि-त्यादौपर्व्वतत्वावच्छिन्न निष्ठवह्नित्वावच्छिन्न रूपवाधादेरसंग्रहभये-न यद्रूपावच्छिन्न धर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानि रूपित यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताक निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूप विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्न विशेषित तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इत्यादि विवक्षाया असम्भवात। अत साधननिष्ठसाध्याभाव वहृत्ति त्वादेरिवसाध्याभाववहृत्ति साधनादेरपिदोषत्वेक्षतिविरहात् एता-वानायासोऽनर्थक इत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः॥

अथ पर्व्वतत्वेन पक्षत्वे, वह्नित्वेन साध्यत्वे, वि-शिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे, पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्व विरहो, ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं, मेयत्वस्य केवलधूम-

स्य वा वह्निव्यभिचारो, विशिष्ट धूमस्य वा पर्व्वतीय-वह्नि व्यभिचारो नदोषः। न वा तत् सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वं, अतस्तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् पक्षक तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् साध्यक तद्धर्म्मावच्छिन्न तद्धेतुकानुमिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्।

यथा व्याख्यात यथा श्रुतार्थे निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ प्रकृत पक्षतावच्छेदक विशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितेर प्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यति, तत्रविशिष्य पक्षतावच्छेदकाद्य प्रवेशे ना प्रसिद्धिरतस्तन्निवेश प्रयोजन माह अथेति। पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्व्वत्र नदोष इति सम्बुध्यते। तथाचपक्षतावच्छेदकाद्य प्रवेशे पूर्व्वोक्त युक्त्या ऽसम्भवात् तद्वारणाय यत् किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नपक्ष साध्य-हेतुकानुमितिसामान्य प्रतिबन्धकत्व मेव निवेश्य मिति पर्व्वतोवह्निमान धूमादित्यादौपर्व्वतादिनिष्ठकाञ्चनमयत्वा भावादावति व्याप्तिःतस्यापि काञ्चनमयत्वादि सहित पर्व्वतत्वादि रूपयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्न पक्ष साध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धक ज्ञानविषयत्वादितिभावः। आदिपदञ्च वस्त्वन्तर संग्राहकं। प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावे ऽति व्याप्तिं सूचयित्वातद्विषय साध्याद्यभावे, तां सूचयति ह्रदस्येति। ह्रदनिष्ठं वह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वञ्चेत्यर्थः। ह्रदादि निष्ठाभावेऽति व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकृत पक्षकत्वरूप समुदायदलस्यैवा निवेशे वोध्यं।

महानसीयेति महानसीय वह्न्यभावोमहानसीयधूमाभावोवेत्यर्थः अत्राति व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक, प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशेबोध्यं ॥

इदमुपलक्षणं साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपिजलत्वाभावादावतिव्याप्ति र्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे, पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायाति व्याप्तिं सूचयित्वा, व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्नि व्यभिचारइत्यनेनान्वयः । अत्राति व्याप्ति स्त्वादृशदल समुदायस्यैव अनिवेशेबोध्या। प्रकृतहेतुकत्वनिवेशेपिएतद्दोषस्यशक्यवारणतयाहेतुतावच्छेदक निवेशनायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्व्वं साध्यवत्ता ज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्ति र्दर्शिता, इदानीं व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति विशिष्टधूमस्यवा पर्व्वतीयवह्निव्यभिचार इति, दोष लक्षण इव दुष्ट लक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति नवातत् सम्बन्धेनेति । तत्रपर्व्वतत्वावच्छिन्ने, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसाधने । तस्य विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौपक्षतावच्छेदकादेर्या दृश सम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र तत् सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्य मिति सूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तं, पक्षतावच्छेदकादि निवेशेपक्षादि निवेशस्या प्रयोजकत्वादिति । वाच्यं, तद्रूपावच्छिन्नपक्ष साध्यहेतुक दोष लक्षणे निवेशनीयं ।

तथा च निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् , पर्व्वता-वृत्ति वह्निमान् वा, तद्व्यभिचारिणः, पर्व्वतावृत्ते-र्व्वा धर्म्मादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृ-शानुमितेरप्रसिद्धत्वात् ।

तथाचेति, निर्व्वह्निः पर्व्वतोऽवह्निमान् इत्यत्र पक्षतावच्छेदक निर्व्वह्नित्व विशिष्ट पर्व्वते, वह्नि वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवति स्वविरोधिधर्म्मधर्म्मितावच्छेदकक स्वप्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्यानभ्युप गमात् । पर्व्वतः पर्व्वतावृत्तिवह्निमान् इत्यत्र पर्व्वते पर्व्वतावृत्तित्व रूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्व मनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्याननुभविकत्वादेवं पर्व्वतो वह्निमान् वह्नि-व्यभिचारिण इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्व वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवतीति पूर्व्वोक्त युक्तेः । पर्व्वतोवह्निमान् पर्व्वतावृत्तेरित्यत्र पर्व्वतेपर्व्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति, यथाविवक्षितानुमित्य प्रसिद्धि प्रयोजकभेदेन नानास्थले ऽव्याप्ति कथनं । नकोपिहेत्वा-भासः स्यादिति, तथाचापार्थकरूपनिग्रहस्थानत्वेन तथाप्रयोक्तु निग्रहोपपत्तावपि, निर्व्वह्नित्वेन पर्व्वते वह्नेः साधने धूमोदुष्ट इत्यादि व्यवहारोदुरुपपाद इति भावः । तादृशानुमितिस्तथा

विवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहार्य्य रोपज्ञानानुप-गमा दिति भावः ॥

अत्र वदन्ति यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त स्तदुत्तरमनुमितावनाहार्य्यं मानसज्ञाने वा, पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदक विशिष्ट हेतुमत्तावगाहित्वस्य च, द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदूषत्वं ।

यद्विषयकनिश्चयस्येति, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदञ्चउत्तरकालीनार्थकतया, तदुत्तर मिति धातूपस्थाप्यानुमिति रूप क्रियाविशेषण मतोद्वितीया । अग्रिमकल्पे तादृशज्ञान रूपक्रिया विशेषणं, अतोज्ञानपदमपिसार्थकं । तत् पदञ्च, तादृश निश्चय परामर्शकं । उत्तरपदञ्चा व्यवहितोत्तरार्थकं । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेनद्वितीयाधिकारे, उत्तरपदस्य उत्तरकाल परत्वादिति तु न युक्तं, व्यापकतात्मकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वादिति । अनुमितौअनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभि सम्बन्धः । तत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नत्वं । अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञानत्निष्ठ तादृशोभयाभावेतज्ज्ञानीयाया एव विरोधि विषयितायाः

प्रयोजकत्वात् विरोधि विषयितायां तादृश निश्चयीयत्व कथनं स्वरूप कीर्त्तन मात्रं, नतुतल्लक्षणघटकं। तथाच यद्रूपावच्छिन्न निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि विषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं, तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समुदितार्थः। वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदत्वावच्छिन्न विषयक निश्चयानन्तरं ह्रदोवह्निमान् वह्निव्याप्य धूमवांश्चेत्याकारकानुमितेः कदाचिदप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितयएव तादृश निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गतास्तासुच ह्रदत्वादि विशिष्टे यत् वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च, तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव, तत्र तादृश निश्चयीय विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि, स्वनिष्ठ प्रतिवन्धकतावच्छेदक धर्म्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिवध्यतावच्छेदक धर्म्माभाव प्रयोजकत्वात्, तत्रह्रदत्वादि विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्वावच्छिन्न प्रतिवध्यता निरूपित प्रतिवन्धकतावच्छेदकीभूताया, ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीय प्रकारितायास्तादृशवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्व घटितोभयाभावेतथात्वात्। नच तादृशविशिष्ट प्रकारकत्वमात्रं न विपरीत निश्चय प्रतिवध्यतावच्छेदकं, अपितुतद्विशेषितानाहार्य्य ज्ञानत्वं, तत् कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविध विरोधि विषयिता प्रयुक्तत्वमिति वाच्यं, विशिष्टाभाव प्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभाव प्रयोजकत्वात् अनाहार्य्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमिति निष्ठ तादृश विशिष्ट प्रकारकत्वा भावस्य, विरोधिविषयिता प्रयुक्तत्वाच्चतैरिति

ह्रदीवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षण समन्वयः । निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत् पर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदक विशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न चाहार्य्यज्ञानमात्र प्रसिद्धस्य निर्व्वह्नि पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यक वह्नि प्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृशधर्म्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमितिवाच्यं । तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेपि तद्व्यापकस्य पर्व्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव प्रयोजकतयातादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वाभावे तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । नचविरोधिज्ञानासत्त्वपि निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिज्ञानस्यानाहार्य्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादि घटित तादृशाहार्य्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं नतु विरोधिविषयित्वस्य, क्वचिदप्यक्लृप्तत्वादिति वाच्यं । अभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणतानात्माभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्

पन्नज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिर्गमना विरहेण पूर्व्वज्ञानीयविरोधिविषयितायां अपि प्रयोजकत्वात् ॥

यद्विरोधिविषयताप्रयुक्त स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येतावन्मात्रे कृते ह्रदोवह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादि-विषयितायां इव तदन्तःपातिवह्न्यभावत्वादि विशिष्ट विषयि-तायां अपि प्रतिवन्धकतावच्छेदककोटि प्रविष्टतया प्रतिवध्य-तावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादि वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया वाधाद्येकदेशे वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽति-व्याप्तिरिति यद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितं। नच यादृश विशिष्टविषयितासामान्यस्य प्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येव सम्यक् ह्रदत्वादिविशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां ह्रदइत्या-दि ज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरन-वकाशादितिवाच्यं। पाषाणमयोन वह्निमानिति ज्ञानसहि-तस्य पर्व्वतः पाषाणमय इतिज्ञानस्य पर्व्वतोवह्निमानितिज्ञान प्रतिवन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात् पाषाणमयत्व-विशिष्ट पर्व्वतादि विषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजक-त्वात् पाषाणमयत्वविशिष्ट पर्व्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात्। ह्र-दोवह्न्यभाववानित्यादिह्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नघटाद्यनु-मितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवल ह्रदादा-वतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरणीयं। तथासति ह्रदादि निश्चयानन्तरोत्पन्नानुमिति सामान्यान्तर्गतायां ह्रद इत्या-

दिनिश्चयानन्तरजात ह्रदोवह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्या- द्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नाति- व्याप्तिः। ह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदादिविषयक निश्चया- नन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोष- त्वानुपपत्तिरतोयत्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितं । वह्न्य- भावविशिष्ट ह्रदादिविषयकस्य ह्रदोवह्निमान्नवेत्यादि ज्ञान- स्यानन्तरं तादृश समूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ मतो निश्चयेति। अनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित संशयान्य ज्ञान परं, तेनाहार्य्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोष विषयकनिश्चयस्यानन्तरं तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः। दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्ति- रतोऽव्यवधान निवेशः। एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहित पूर्व्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्यादत उत्तरेति। तत्सामानाधिकर ण्यमनुमितौ निवेश्यमत एकस्य वाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानु- मितावपि न क्षतिः। वाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदका- वच्छिन्ने साध्यादिप्रकारकस्याहार्य्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्य उत्पत्त्या ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः। यत् पक्षक यत्साध्यकयद्धेतुकस्थले यादृशदोषविषयकनिश्चया- नन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्य्यदोषविशेषाजन्य ज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाहानाहार्य्येति। तथाच यत्र तादृशानुमित्यप्रसि- द्धिस्तत्र तथा विद्यमानस्योपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्ग-

मनीय मिति भावः । बाधादि निश्चयानन्तरं आहार्य्यं साध्यादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्व्वेत्यत आहानाहा-र्य्येति । शङ्खो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वा-दिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या शङ्खःपीतः शङ्ख-त्वादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतोमानसेति । मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरं, तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्त-मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषविशेषजन्यात्मविशेष्यकगौरत्वादि-प्रकारकमानसज्ञानस्योत्पत्तावपि अहं गौरआत्मत्वादित्यादिस्थली-यबाधादौ नाव्याप्तिः । एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुक स्थले य द्विषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामग्र्यादिवशेन मानस ज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्ति रित्यपि निरस्तं । तत्राप्यनुमिति शाब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छे-दकेत्यादिदलद्वयनिवेशस्य व्यावृत्तिः पूर्व्वोक्तरीत्या बोध्या । विरो-धिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्ष-तावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्ति-विशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्या-प्तिरतोविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभया-भावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्त्वं यद्रूपविशिष्ट विषयकत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं । ननुकाञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छे-दकविशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्या-

वगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह ।

पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं। व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या, तादृशावगाहित्व प्रसिद्धिराहार्य्यज्ञान एवा-भ्युपेतव्या अनन्यगतिकत्वात् ।

पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशि-ष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति तत्तत्प्रकारेणज्ञायमानत्वरूप-मित्यर्थः, तथा च पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्त-विकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । नच ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जाय-माने ह्रदोद्रव्यं जलमयोवह्निमानित्याद्याकारक समूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्यप्रकारता याच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्व-प्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तत्प्रतियोगि-त्वयोरवगाहित्वात्तद्वयेन विवक्षणात् विशिष्टविषयाप्रसिद्धा-वपि पर्व्वताद्यंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया व्यधि-करणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थलेच निरूप्यनिरूपकभावापन्ना व्याप्तिघटक-

तत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीयाः। तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ-वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः। नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विवक्ष्यते तदा व्यतिरेकव्याप्ति ज्ञानविरोधिनि हेत्वादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। व्यतिरेक व्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्व साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्तिः, तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्ति ज्ञानविरोधित्वे मानाभावादत आह व्याप्तिश्चेति। अन्वयत अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा साध्यनिरूपितेति यावत्। सा-चात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितत्वहेतुव्यापक साध्यसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधैव ग्राह्या अतोऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकत्वादिज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। व्यतिरेकतः व्यतिरेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ग्राह्या व्याप्तिपदेन विवक्षणीया, तथा च तत्तद्व्याप्ति प्रकारता निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता प्रतियोगित्व कूटाभावोनिवेशनीय इति भावः। ननु निर्व्वह्निः पर्व्वतो-वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदक-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति तत्र कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति, आहार्य्यज्ञान

पर्व्वत। निर्व्वह्नित्वविशिष्टपर्व्वते वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्याकारकेच्छाजन्य प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

एवञ्च वस्तुमात्र निश्चयानन्तरं निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात्। एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि, मानसज्ञानाविरोधित्वात्।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनमाह एवञ्चेति। विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्व निवेशेचेत्यर्थः, न क्षतिः न निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिस्तस्य घटादिनिश्चयस्य विरोध्यविषयकत्वात् स्वानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजक विरोधिविषयिताकत्वविरहात्। वह्निमत् पर्व्वतादि विषयक समूहालम्बनात्मक घटादि निश्चयानन्तरजातज्ञाननिष्ठतादृशोभया भाववत्त्वस्य तज्ज्ञानीय विरोधि विषयिता प्रयुक्तत्वेऽपि घटादि निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनानात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिते र्विरोधिविषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः। प्रयोज्य प्रयोजकभावश्चानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति। अननुमितावपीति। न क्षतिः तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुषज्यते। न क्षति न साध्यवत् पक्षेऽतिव्याप्तिः। विरोधिविषयितापदेन तादृशोभयाभावप्रति-

योगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपित तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतर विषयितायाः साध्यविशिष्ट पक्षविषयतान्य विषयताया वा विवक्षितत्वादिति भावः। नच सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरं समूहालम्बनानुमितौ तादृशोभयाभावासत्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति। एवं पक्षे साध्यनिश्चयानन्तरं तदतिरिक्ताविषयक साध्यविषयकानुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वाऽधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्म्मितावच्छेदकान्यविधेयकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं। यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषा बलात् सिद्ध्यनन्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवाति व्याप्तिसम्भवात्। द्वितीय कल्पे विषयितामात्रं निवेश्यं नतु विरोधिविषयितापर्य्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञान इति साध्यनिश्चयस्येत्यादिः॥ क्रोड़पत्रमिदं।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि वारणाय यथा श्रुत विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शित व्यभिचारघटित बाधाद्य व्याप्तेः विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेशनीयं। प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया: शुद्ध व्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन प्रमेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादौ न विशिष्टा-

न्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिता प्रयोज्य निरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः। उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादि विषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यतया तत्संग्रहः। नच विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदिकाया स्ताहृशबाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि ताहृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया ताहृश बाधादे दुःसंग्रह इति वाच्यं। यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तत्संग्रहसम्भवात् व्यभिचारादिविषयतायाबाधविषयतान्तःपातिविषयतामात्रवृत्तिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण ताहृश साध्यावगाहिताविरहवत्ता प्रयोजकत्वात्ताहृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयतानन्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारणव्यभिचारादि रूपविशिष्टविषयतात्वाव्यापकत्वात्तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिताप्रयुक्तसाध्यावगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात्। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतात्वेन मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादि विषयताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः। बाधसत्-

प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधविषयकज्ञानस्य वानन्तरं जायमानायामनुमितौ या बाधादिविषयताप्रयोज्या-भावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि स्वपूर्व्ववर्त्तिज्ञानीयविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात्तन्नैकविध बाधादिज्ञा-नानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादि—विषयिता—प्रयोज्यावगा-हित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारघटितबाधादि विषयिता-प्रयोज्यायां दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणतायां व्याप्त्याद्यव-गाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्या-पकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयतान्तःपाति व्यभिचारादिविषयिता-प्रयोज्यत्वनियमात्तत् संग्रहाय तादृशोभयाभाव—प्रयोजका-भावाधिकरणतापर्य्यन्तनिवेशः। तथा सति दर्शितोभयाभावाधि-करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि विषयित्वप्रयोज्यत्व-नियमेपि तादृशोभयाभावप्रयोजक साध्यादिमत्तावगाहित्वा-भावाधिकरणताया उक्त रूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वाप्रयो-ज्यत्वेन तादृशबाधादेः संग्रहः। बाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहिताविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तर-विषयताप्रयोज्यत्व नियमादसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य तादृशाभावाधिकरण-तायां तन्निवेशः। तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्व्ववर्त्तिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्मस्यैव तदुक्त-

रोऽस्त्र निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वे-
नैव बाधादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्त्वावगा-
हित्वाभावाधिकरणतायाः सत्प्रतिपक्षान्याद्दृशबाधादि विषयताया
अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् । एतत्पर्य्यन्तं क्रोड़ं ॥

अथैतादृशोभयाभाववत्त्वघटितलक्षणकरणेऽपि केवल निर्व्व-
ह्नित्वादिपक्षतावच्छेदककवह्न्यादि साध्यकस्थलीयनिर्व्वह्निनिष्ठव-
ह्न्यभावादिरूपबाधादिरूपदोषेऽव्याप्तिस्तादृशबाधादिरूपदोषज्ञान-
स्याप्रतिबन्धकतया तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
तया तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र
हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः इष्टापत्तौ निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमा-
नित्यादावपि तत्सम्भवेन एतादृशप्रयासवैफल्यात् । नच तत्र अभा-
ववान् वह्निमानित्यनाहार्य्यज्ञानस्य प्रसिद्धा तत्प्रतिबन्धकी-
भूताभाववान् निर्व्वह्निरित्यादिज्ञानविषय एव दोष इति वाच्यं ।
अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य तादृशवह्नि-
मत्त्वग्रहाविरोधित्वात् अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ता-
ग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशवह्न्यादिमत्तावगाहित्वस्य वह्न्यभावादि
मत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्याप-
कतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिता
या स्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानु-
पपत्तेः । अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया
तद्विषयविशिष्टस्याप्रसिद्धेः । एवं वह्निमान्निर्व्वह्निरित्यादि स्थली-
यदोषे नितरामव्याप्तिर्व्वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वादेरेव तत्र दोषत्व

सम्भवात् तद्विषयकस्य ज्ञानस्य क्वचिदपि प्रतिबन्धकत्वायोगात् । एवं यत्र निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः विशिष्टपक्षग्रहाद्यविरोधित्वेनान्यथासिद्ध्यादिरूपत्वानुपपत्तेः । उक्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वञ्चाप्रसिद्धं वह्निशून्यपर्व्वतादेरपि सत्वात् । नापि पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्निपर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादि दोषः तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदक विशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वं, अप्रसिद्धत्वादिति तत्र को दोषः । यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधि विषयितायाः उभयाभावव्याप्यत्वञ्च, स्वाश्रयतादृशनिश्चया व्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धलाभायैवतदुत्तरमनुमितावित्युक्तं । एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापक स्वादृशोभयाभाववत्त्वं । इति पर्य्यवसितं । एवञ्च निर्व्वह्निःपर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादि वषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविष-

यत्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात्। नचैवं वस्तुमात्रेऽतिव्याप्ति र्दुर्व्वारैव तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यं। विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्चयस्य निश्चयत्वेन विवक्षणात् घटादि विषयितायाः स्तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात्। नचैवं विरोधि विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यं। यत्र पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायाः निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्त वृत्तितया तत्रातिव्याप्तिवारकतया शेषसार्थक्यात्। तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविशेष्यकनिश्चयानन्तरं पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति तत्तुच्छं। निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ यत्र पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षवृत्तित्वविरोधित्वादाश्रयासिद्धनामकस्य हेत्वाभासान्तरतासमर्थेनासम्भवलक्षणभावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः तादृशोभयाभाव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निविशते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्य-

कतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति-वध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विष-यितायां निवेशेतु शेषवैयर्थ्यं उक्तरीत्या निर्व्वह्निर्व्वह्निमानि-त्यादि स्थलीयदोषे ऽव्याप्तिश्च। यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधि-विषयितापदार्थः तथाच यन्निरूपिततादृशविषयिताशालि निश्च-योत्तरानुमितित्व व्यापकोभयाभावस्तत्त्वमिति समुदितार्थः। निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावामापन्नविरोधिकोटि-द्वयप्रकारकैकधर्म्मिविशेष्यकज्ञानान्य ज्ञानत्वं। कोटिद्वये विशे-षणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्व्वह्निः पर्व्वतो-वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगा-हिनिश्चयाप्रसिद्धिः। यदीयविषयिता, तादृशनिश्चयावृत्तिस्तत्वमित्ये-तावति कृते ह्रदोवह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ ह्रदादिनिष्ठवह्न्यभावा-दिमत्त्वेऽतिव्याप्तिर्व्वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चय-वत् कार्य्यसहभावेन वह्न्यभावादिग्रहविरोधित्वाद् वह्न्यभावादि मत्त्वविषयिताया स्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति। तदपि न वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदोवह्न्यभाववा-नित्येतादृशाहार्य्यज्ञानोपगमेन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेष-सार्थक्यानुपपत्तेः। वह्निमान्वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदोवह्न्यभाववानि-त्येतादृशाहार्य्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदोवह्निमानित्यादि-

स्थलीयबाधादिविषयितायाः सत्त्वेनासम्भवप्रसङ्गाच्च। वह्न्यादि-रूपधर्म्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषित ह्रदादि-निरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयाद्वृत्तित्वेऽपि घटादि-निरूपिताया अपि दोषविशेषावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादि-निश्चयाद्वृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृश-विशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरू-पितविषयिताया एव विरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतया अप्रतीकारात्। अमान्यवृत्तियदीयविषयितासामान्यं तादृश-निश्चयावृत्ति तदीयविषयिताविवक्षणेन निर्व्वाहेऽपि विरोधियद्वि-षयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयो र्व्यतिरेक इत्य-नभिप्राय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादि वक्ताभिधानस्य ग्रन्थका-रीयरीतिविरुद्धत्वात्। एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयो-जकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्न विशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वे-नानाहार्य्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिवध्यता तन्निरूपितप्रतिवन्धकतावच्छेदकत्वं। एवञ्च यादृश-विशिष्टविषयिता, निरुक्ततथाविधोभयाभावप्रयोजकताश्रयस्तादृश-त्वमेव लक्षणं। विषयितादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपा-ख्यानमात्रमेव इति प्रलपित मप्यनादेयमेव। निर्व्वह्निर्व्वह्नि-मानित्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुःसंग्रहात्। अत्र केचित कश्चिदित्यन्वाथिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दीधितिकृतोनि-

भरः निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणास्वरसस्याग्रिम-कल्पे कश्चिदित्यनेनेवात्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचितत्वात्। निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्पएव अतएव तत्प्रकर्षबोधनायप्राहुरित्युक्तमिति। परेतुघटाभावादिधर्म्मितावच्छेदकवह्न्यादिमत्वज्ञानम्प्रति तद्धर्म्मधर्म्मितावच्छेदकवह्न्यभावादिमत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेकल्पनीये धर्म्मितावच्छेदकभेदेनानन्तं तद्धकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्म्मितावच्छेदकमनिवेश्यानाहार्य्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादिनिश्चय त्वाभ्यां समानधर्म्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्येव प्रतिवध्य प्रतिवन्धक भावः कल्प्यते। एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ब्ववर्त्तिप्रतिवन्धकज्ञाननिरूपित प्रतिवन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्तिज्ञाननिष्ठं प्रतिवध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वह्न्यभावादिनिष्ठवह्न्यभावादि प्रकारकज्ञानीयधर्म्मितावच्छेदकताख्य विषयतायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्य्यवह्न्यादि प्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्म्मितावच्छेदकत्वविरहप्रयोजकत्वाद्वह्न्यभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वह्न्यभावादिधर्म्मितावच्छेदकताक वह्न्यभावादि प्रकारक निश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमक्षत मेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव। नच धर्म्मितावच्छेदकनिष्ठ प्रत्यासत्त्या विपरीत ज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वे निर्व्वह्निविशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाजन्यनिर्व्वह्निर्व्वह्निमान्घटाभाववांश्च वह्निमानित्याद्यांशिकाहार्य्यज्ञानस्य विपरीतज्ञान प्रतिवध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान् वह्न्यभाववानित्यादि निश्चयकाले तथाविधेच्छासत्वे घटाभावविशिष्ट

विशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यं। यतः सामान्यतोवह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमनाहार्य्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं किन्त्वाहार्य्यज्ञानोत्पत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्म्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशस्येच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणताविशेष-धर्म्मितावच्छेदकतासम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यं, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्वान्नोक्तापत्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति वदन्ति।

तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिना ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं, ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वं। एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्व्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्।

निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण लक्षणं वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह, 'तादृशपक्ष-इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः, 'तादृशसाध्येति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः, 'तादृशहेत्विति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः, 'ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना, 'ज्ञानं' ज्ञानसामान्यं, तेन घटादिविषयकस्य यस्य कस्यचित् समूहालम्बनज्ञानस्य तादृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेऽपिनातिप्रसङ्गः, स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्म्मवत्त्वमिति तु फलितार्थः, अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धात्मकतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं, तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अत च विषयनिष्ठस्य निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया तदेवाह, 'तादृशज्ञानविरोधित्वं वेति, तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वं तदा पूर्व्वनिरुक्तयथाश्रुतमूलार्थ एव पर्य्यवसानात् निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयदोषाव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निर्व्वक्ति, 'ज्ञानविरोधित्वञ्चेति, 'तद्विषयविषयकेति, तथाच निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्वह्निमान् पर्व्वतइतिज्ञानं तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्व्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक—साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्य–तद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयविषयकघटवद्भूतलादिज्ञान-प्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः। नच पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक—साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य–तन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यं। यतः पर्व्वताद्यंशे वह्निमत्ताद्यनवगाहिनो निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयिता सैवानाहार्य्यत्वविशिष्टतया वह्निमान् पर्व्वतइत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तस्याश्च निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्याहार्य्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्य्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्य्यज्ञानसामग्र्याश्चाहार्य्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका च वह्निमत्त्वादिप्रकारितानिरूपिता तादृशपर्व्वतादिविषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिकेति निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयितात्वेन* निर्व्वह्निः पर्व्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि

* व्यापकतावच्छेदकधर्म्मप्रकारेणाव्यापकस्यापि व्यापकत्वास्वीकारात्।

तथाविधग्रहत्वव्यापिकेतिचेत् तर्हि विषयितात्वादिना घटवद्-भूतलादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारण-मशक्यं। मैवं, यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक-तद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छि-न्ननिरूपितविषयिताकधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्व्वसामञ्ज-स्यादितिदिक्। अत्र चास्वरससूचनाय 'केचिदिति, स च उक्ता-युक्त्या निर्व्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण। नच धर्म्मि-तावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारक-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्येतादृशज्ञानस-मानविषयकानाहार्य्यवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति वाच्यं। तादृशमताश्रयणे पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्दोषताप्रसङ्गात्*।

केचित्तु याद‍ृशपक्षक-याद‍ृशसाध्यक-याद‍ृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं, एक-

* न चात्र कल्पे तादृशग्रहत्वव्यापकं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतेत्यादि वक्तव्यं तथाच ह्रदोवह्निमानि-त्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारितायाः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारिताव्यापकतया तद्घटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रका-रिता न तु वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविषयिता इति कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। अन-तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशात्।

माचदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं । स-चातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यं । पञ्च-विधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चा-किञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

'यादृशेति सर्व्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकं, 'तावदन्यान्यत्वमिति, अत्र च यादृशपक्ष-साध्य-हेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्य-ज्ञानं प्रसिध्यति यथा निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशिष्टपर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्धि-धूमाभावविशिष्टनिर्व्वह्निरूप-स्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यरूपतद्घटकभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च भिन्नाना-मननुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपा-सिद्धित्वादिनैव तादृशान्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवे-शोन तु वह्निविशिष्टपर्व्वतत्व-निर्धूमत्वविशिष्टनिर्व्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहात्, यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानम-प्रसिद्धं यथा तत्स्थलीयस्य * निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थली-यस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तादृशदोषाणामगत्या वह्न्यभावविशिष्ट-निर्व्वह्नित्व-वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्व्वह्नित्व-निर्व्वह्निनिष्ठवह्न्यभाव-

* निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयस्येत्यर्थः ।

त्व-निर्व्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिनाननुगतरूपेणैव निवेशः। अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशेष्यसाधारणतया * सर्व्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्व्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेवाभिमतं। अयञ्च प्रकारो यादृशपक्ष-साध्य-हेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रैवादरणीयः। यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षणमेव साधीयः शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयं। यत्राश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः प्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं महानसत्वदान् पर्व्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणत्वमुचितं न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावव्याप्यविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह, 'एकमात्रदोषस्थल इति एकविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थः, तेन ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च सर्व्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवादेकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्व्वतान्यः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादावेकविधमात्रदोषस्थले ग्राह्याभाव-तद्व-

---

* वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिभिन्नभिन्नत्वस्य ह्रदादिसाधारणतयेत्यर्थः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्।

घ्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावे-नान्यतमत्वस्य लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः। 'तत्त्वं' तादृशत्वं निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् । इदमुपलक्षणं यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचार-विरोधासिद्धयस्तयोर्दोषा न तु बाध-प्रतिरोधौ पर्व्वतोवह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणं, यत्र च बाध-प्रतिरोधासिद्धयो दोषाः न तु व्यभिचार-विरोधौ ह्रदोवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयह्रदोवह्निमान् धूमात् ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् ह्रदोवह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ च तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा, एवं यत्र व्यभिचारासिद्धी एव दोषौ काञ्चनमयः पर्व्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयक-व्याप्तिविशिष्टसाधनग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यं। ननु तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्धर्म्माणां भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदाननुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया तदितरांशवैयर्थ्यं* इत्यत आह, 'स चेति, स चान्योन्याभावोऽतिरिक्त-एवेति योजना। 'स च' तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, 'अतिरिक्तः' तत्तद्धर्म्मातिरिक्तः, तथाच धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यं। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगि-

---

* तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपान्यतमत्वांशवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

तावच्छेदकतत्तद्धर्म्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्म्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्य भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण, तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे चाधिकविकाशकतया विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयं। ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयस्य लक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात्तादृशलक्षणाक्रान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह, 'पञ्चविधभेदोक्तिरिति पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः, 'तत्सम्भवस्थलेति यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गौरश्वो घटत्वादित्यादौ तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। ननु लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह, 'व्यभिचारादेरिति, 'साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्' साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्, तथाच लक्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः। नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवान्नायं प्रकारः साधीयानित्यत आह, 'शब्दाभेदस्येति। इदं पुनरिहावधेयं, तावदन्यान्यत्वं इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथा सति निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमोदुष्टइत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्व्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गादप्रसिद्धया तत्र हेत्वन्वयिनिर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यक-वह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात्, किन्तु अभावप्रयोजकत्व-

सान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा, उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता-चोभयमेव साधनपदार्थः, प्रकारतारूपपदार्थेऽपरपदार्थैक-देशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाञ्च षष्ठ्यन्तवह्निपदप्रति-पाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन, साधनपदार्थोक्तप्रका-राद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यताया निरूपित-त्वसम्बन्धेनान्वयः, साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः, निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः, तदन्वित-निरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः, द्वित्वान्विततादृशनिरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः, तथाच निर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्य-तानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-प्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्ति-विषयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः। प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविष-यितानिरूपकाभावादिमत्त्वमादाय पर्व्वते वह्निसाधने धूमोदुष्ट-इत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितं। दोषघटके केवलसाध्याभावादौ दोषव्यवहाराभावात् अत्रायं दोष-इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभया-भावाधिकरणतात्वव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्म्म एव दोषपदार्थ इति दिक्।

स्यादेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधा-

रणोऽव्याप्तिः सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते, 'दशाविशेष इति, 'हेत्वोः' सद्धेत्वोः, 'असाधारणः' पक्षमात्रवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षोविरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायां, 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वात्, 'तद्बुद्धेः' हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः, प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वं, असत्त्वात् अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात्, कोऽहि साध्याभाव-तद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः। निर्युक्तिकस्तु प्रवादोन श्रद्धेयः।

असाधारणस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्व्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानविरो-

श्रितं निर्व्विवादमेव, एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्य-जनकत्वात्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुता-र्थपरस्य 'दशाविशेषइत्यादिमूलस्यानुत्थितिः अन्यथा साधा-रण्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वा-दतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतारणिकामाह, 'स्यादेत-दिति, 'इत्यत्रासाधारणे' एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषे हेतुविशे-ष्यकभ्रमविषये सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वात्मके, 'अव्याप्तिरिति, तद्वि-षयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं न दोषः अपितु साधनवृत्तित्वविशेषितं ; तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तीत्यत आह ,

'सर्व्वेति, 'तत्र' हेतौ, 'असत्वात्' अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतो-र्वृत्तेरिति शेषः, तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्धया तस्य दोषत्वासम्भ-वेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्य-कत्वमिति भावः । 'घटद्रव्यद्रव्यत्वादाविति असमवेतद्रव्यत्वादावि-त्यर्थः, असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्वि-शेष्यांशनिवेशः । अत्राप्यनन्तरं अव्याप्तिरित्यनुषज्यते, तद्विषयक-त्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-त्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्तैव तादृशविशिष्टविषयकत्वञ्च प्रति-बन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह, 'पक्षस्येति, तथाच पक्षघटित-विशिष्टाप्रसिद्धया पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।

'तयोः' तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्म्मयोः । शब्दो- ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशिष्यकनित्यत्वव्यावृत्तत्वादि- ज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वाद- लक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहारस्यात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वात् हेतु- पदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे, 'हेत्वोरिति, 'सद्धेत्वोः', साध्यवद्व्यावृत्त- त्वादिरूपासाधारण्यस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपसत्- प्रतिपक्षितत्वस्य चासम्भवादसाधारण-सत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे, 'असाधारण इति, 'तथा' प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः, सद्धे- त्वोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे, 'आभासत्वा- दिति, 'तद्बुद्धेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति सत्प्रति- पक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविष- यकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत् पदस्य हेतु-पक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्व्यावृत्तत्व-साध्या- भावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्य- वद्व्यावृत्तत्व-पक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरतया व्याचष्टे, 'तद्बुद्धेरिति, तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवकारो- ऽत्र योजनीयः, तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे, 'प्रतिबन्धकत्वं परमायातीति, 'परं' केवलं, एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति, 'न त्विति, 'तद्विषयस्य'* तादृशबुद्धिविषयस्य, 'दोषत्वं' दोषलक्षणलक्ष्यत्वं, 'असत्त्वात्' लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषय

---

* प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्येत्यर्थः ।

लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । 'असत्त्वात्' विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः एकदेश एवाव्याप्तेराशङ्कितत्तया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तद्लक्ष्यतानिर्व्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् । 'अन्यथा' प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे,'बाधभ्रमेण' पक्षे साध्याभावभ्रमेण, 'तस्य' तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादोनोपपद्यत इत्यतआह, 'निर्युक्तिकस्त्विति ।

यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं, तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतोरपीति । तन्न, तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन, बाधे तदभावात् । अतएव नाश्रयतया, वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च, साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । सत्तादिसा-

ध्यके ज्ञाने अतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित् तद्वत्तुस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् , विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको-मणिसमहितो वह्निरिव दाहस्य ।

उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्व्वन्तस्तत्-साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते ये तन्मतमुपन्यस्य दूष-यति, 'यत्त्विति, 'ज्ञानस्येति, षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथाच ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन* अनु-मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः, अत्राप्यवच्छेदकत्वं अनति-रिक्तवृत्तित्वं उक्तयुक्तेः , तत्पदमुभयत्र यद्रूपविशिष्टपरं, 'लक्षणार्थः' व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षा-दौ लक्षणसमन्वयः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयक-त्वस्याप्रसिद्धेः कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणगमनं व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-तया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह, 'तस्येति तद्रूपप्रति-बन्धकतावच्छेदकस्येत्यर्थः , अस्माकं बाधप्रतिबन्धकतायामापादिताया-पादितायाः सद्धेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्फुटीकर्त्तुमाह,'बाधे चेति बा-धज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाञ्चेत्यर्थः, अवच्छेदक इति शेषः, पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकं† इति सूचयितुं

* विपर्ययत्व—स्वरूपान्यतरसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

† भ्रमविषयतामादायेत्यर्थः ।

'प्रमितेति, तद्विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह, 'तद्विषयकत्वेनेति, तथाच विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयितया अवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । 'विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः, तथाच तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते असाधारणे च सद्धेतौ* दुष्टत्वमिति भावः । ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञानएव सत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति, 'तद्वत्त्वेति, 'तद्विषयस्य हेतोरपीति तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्यावच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । 'नाभेदेनेति, विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादावप्रसक्तिरतः 'बाधे तदभावादिति वह्न्यभाववद्ह्रदादिरूपबाधे धूमादिरूपहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः, तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । 'अतएव' बाधेऽव्याप्तेरेव, 'नाश्रयतया' तद्वत्त्वं विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्ह्रदाद्यनाश्रयतया एकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य आधारत्वानिर्वाहकत्वादिति भावः † । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमप्याह, 'वह्निव्यभिचारीति । ननु हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकताव-

---

* नन्वेवं पर्व्वते वह्निमानधूमादित्यादिकं कथं परित्यक्तं उक्तरूपेण तत्रापि धूमादौ दुष्टत्वसम्भवादिति चेन्न, प्राचां मते एतद्विषये शब्दत्वादिहेतोः प्रसिद्धत्वात् ।

† वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वाप्रसिद्धिरिति भावः ।

च्छेदको न तु तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति, 'साध्याभाववदिति, 'साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमिति भावः। ननु धूमादेस्तादृशधर्म्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमोदुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमितिविरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात् अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादित्यतः अन्यत्रातिप्रसङ्गमाह, 'साधारण्यादिविषयकत्वस्येति, 'ज्ञाननिष्ठस्य' ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'सत्त्वादीति सत्तावान् ज्ञानादित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्ताद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमित्यादिव्यवहारापत्तेरित्यर्थः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति, 'यथाकथञ्चिदिति, 'अतिप्रसञ्जकत्वादिति उक्तधर्म्ममादाय सत्तादिसाध्यकज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसमन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यकधूमादावपि दुष्टत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिसामग्रीसमकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय यल्लक्षणसत्त्वमुपपादितं तद्दूषयति, 'विरोधिसामग्रीति, 'न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धक इति न स्वजन्यानुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति हृदयं। विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह, 'मणीति, न प्रतिबन्धक इत्यनुषज्यते, तथाच विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीना-

मनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाह-प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वे-नैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

अथ यद्धर्म्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत्, न वा कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका विशेषतस्तत्र तत्सत्त्वे कार्य्योत्पादस्य दुर्व्वारत्वात्। किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा। यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामानिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यान्तत्र निवेश्यतां, यथा च भ्रम-प्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहे-

पीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि।

कार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह, 'अथेत्यादिना, 'यद्धर्म्मेति याद्दशधर्म्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकोऽनुमित्यनुत्पादस्ताद्दशरूपपरमेवेत्यर्थः* निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशय-संस्काराव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिः, 'अत्र' एतल्लक्षणे, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं' प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितं, 'भवति चेति, विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहिताव्यवहितोत्तरक्षणे कार्य्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वदर्शनाय, 'तथा' अवश्यमनुमित्यनुत्पादः, विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति, 'न वेति न हीत्यर्थः, 'कालादीति घटितान्तं हेतुगर्भविशेषणं, तथाच कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबध्यकार्य्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमिति-

* ताद्दशरूपवत्त्वमित्यर्थः इति पा०।

सामग्र्या स्तक्तोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवासत्त्वादित्याह, 'विशेषतस्त्वित्यादिना, 'अत्र' सत्प्रतिपक्षस्थले, 'सामग्री न प्रतिबन्धिकेत्यनुषज्यते, 'कार्य्योत्पादस्य दुर्व्वारत्वात्', सामग्र्याः कार्य्यनियतत्वादिति भावः। ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यत इत्यत आह,'किन्त्विति, 'विरोधिपरामर्शः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयः, 'तथा' अनुमितिप्रतिबन्धकः। ननु यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शः वह्न्यभावाभाववान् पक्षइति बाधनिश्चयश्च वर्त्तते तत्र वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह, 'यदिचेति, 'तत्सत्त्वेऽपि' विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि, 'तत्साध्ये बाधावतारे' तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, 'नानुमितिप्रतिबन्धः' न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पादः, 'अप्रामाण्यग्रहाभावस्येत्यनन्तरं 'वैशिष्ट्यमित्यनुषज्यते, 'तदभावस्य' विरोधिकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, 'तत्र' विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, 'निवेश्यतामिति, अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमितिर्न त्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशोव्यर्थं इत्यनिर्भरसूचनाय 'यदिचेत्युक्तं', अप्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दर्शितं। नन्वस्तु विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तदघटितविरोधिसामग्रीका-

नीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्ताद्दृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपह्नवमेव, एवं विरोधितथाविधपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्शकालीनत्वसमग्रीत्वबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सङ्केतावतिव्याप्तिमाह, 'यथाचेति, 'तथाविधेति विरोधिभ्रमसाधारणेत्यर्थः, 'अपीत्यनन्तरं 'नानुमितिरित्यनुषज्यते, तथाच ताद्दृशबाधादिकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेत्यतोऽतिप्रसङ्ग इति बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनुपगमेन इष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः।

यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं, सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति, तदपि तुच्छं, साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा* ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टस्य तत्राप्रसिद्धमिति चेत्, तत् किं सर्व्वत्र सत्प्रति-

* ताद्दृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वेति पा०।

पक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्-सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादि-मत्त्वात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रति-बन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

विरोधिपरामर्शकालोनत्वमादाय सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'अतीतादा-विति, तथाचातीतादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मत-सिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः । सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्यादिरेव वा दोष इति मतं दूषयति, 'यद्यपीति, 'यद्विषयकत्वेनेति, तृतीयार्थः स्वरूप-सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं, न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा सति विरोधिव्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां 'ज्ञाननि-ष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदक-धर्म्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय । ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्व्व-तोवह्निमान्धूमात्, पर्व्वतोन वह्निमान्जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्ध-कीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्म्मतायाश्च प्रकृते हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमतआह, 'तद्वत्त्वमपीति विरो-

धिव्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानरूपेति स्वविषयकज्ञान-विषयतात्मकेत्यर्थः ; सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः। तादृशसम्बन्धवत्त्वं प्रकृतहेतावुपपादयति, 'तस्येति विरोधि-व्याप्यादिज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनरूपतयेति। नचैवं क्रमि-कपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकृतहेतुविषयकपरमेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्व-त्तोपपत्तेः। 'साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन' साध्याभावप्रकारक-पक्षावगाहित्वेन, 'साध्याभावत्पक्षज्ञानेति साध्याभावप्रकारक-पक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः, मतभेदेन विकल्पः, 'तस्य' तादृशज्ञानस्य, 'साध्यवत्यपि पक्षे' पक्षे साध्यवत्यपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्, पर्व्वतोवह्निमान्-धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-कविषयितानिरूपकवह्न्यभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादि-सम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः। इदमुप-लक्षणं, वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकाले-ऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो-बोध्यः, तत्रापि पक्षांशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञान-सम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाव-च्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामा-दायातिप्रसङ्गस्य उद्धारमाशङ्कते, 'विशिष्टेति साध्याभाव-विशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु सा-ध्याभावादिमात्रविषयकत्वमित्यर्थः, 'विशिष्टस्य' साध्याभाव-

विशिष्टपक्षः, 'तत्र' बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले, सर्व्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमित्यभिमानः, भ्रमं निराकरोति, 'तत्किमिति, पक्षावृत्ति-साध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् 'सर्व्वत्रेति, 'सत्प्रतिपक्षे' सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे इत्यर्थः, 'प्रसिद्ध इति, तथाचानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितु-मशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः। तद्वत्त्वघटक-सम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति, 'यथा कथञ्चिदिति, 'अतिप्रसक्तं' सद्धेतुसाधारणं, तथाच पर्व्वतादौ वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः। तादृशसम्बन्धस्य धूमादिरूप-सद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति 'धूमादेरिति, 'ज्ञानरूपेण' स्वविषयक-ज्ञानविषयत्वेन, 'तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आदिना एककालीन-त्वादिपरिग्रहः, 'व्यभिचारादिमत्त्वात्' वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस-त्त्वात्। ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्म्मि-विशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्व-मेव दुष्टत्वमिति वाच्यं। एवञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च प्रकृत-हेतावभावात् नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते, 'यादृशेति, 'सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षितेति इति, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थले धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटक समवायादिसम्बन्धेन वह्न्यभावव्या-प्यधूमत्वादिमत्ताया: सत्त्वात् 'सर्व्वत्रेत्युक्तं। 'क्वचित् सद्धेताविति सद्धेतुतादशायां क्वचिदित्यर्थः, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ

विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-प्रकारताश्रयवह्न्यभाव-तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदक-स्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादितिभावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानञ्च विशिष्टव्यव-हाराद्यनुरोधात् कदाचिदेव क्वचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च विरोधिव्याप्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृतहेतौ तत्-सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् साध्याभावादेर्ज्ञानन्तु तत्र न कदाचिदपि तथा, परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावविशिष्ट-पक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्व्वदैव इति, तत्तु हास्यास्पदमेव, सकला-भियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वासना-विशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात् , ज्ञानस्य नियतसम्बन्धत्वासाधकत्वादिति ।

'यद्यपीति, स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-शाब्दयोरनुदयात्। नचैवं नर-शिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागम-प्रतिरोधः स्यात् , तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवत्तरा-गमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्ते-रितिभावः। यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, प्रत्यक्षं प्रत्यानु-मानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द

प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुतायादुर्व्वारत्वात्।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणि-भट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्य-निरुक्तिदीधितिः समाप्ता।

'यद्विषयकत्वेनेतियथाश्रुतकल्पे कामिनीजिज्ञासादिविषये व्यतिव्याप्तिरित्यसाधारणप्रतिबन्धकताघटितमेव लक्षणं करणीयं तत्रैवाशङ्कते, 'यद्यपीति, समाधानमपि 'ज्ञायमानं सदित्यादित्यादिद्वितीयलक्षणाभिप्रायेण 'तथापीत्यादिनेति बोध्यं। बाध-सत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाध-सत्प्रतिपक्षयोरनुमितिमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्वरूपं लिङ्गासाधारणदोषत्वं न सम्भवतीत्याक्षिप्तं मणिकृता तादृशप्रतिबन्धकतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरीहाराय तत्र युक्तिमाह, 'स्थाणुत्वाभावस्येति, 'स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-शाब्दयोरिति समानधर्म्मितावच्छेदककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः, 'एवं शाब्दबुद्धौ बाध-तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे, 'नरशिरः कपा-

त्वमिति नरशिरःकपालस्य शुचित्वानुमापकेन तत्तद्धर्म्मिकप्राश्यङ्ग-त्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा चागमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादि-त्यर्थः, स चानुभवविरुद्धः तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दा-शौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। समाधत्ते, 'तत्रेति ता-दृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्च-यस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना, एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्म्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राह-कतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कया शौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न सम्भ-वति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चि-द्व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीताप्रामाण्यकागमतात्पर्य्यविषयविपरीतविषय-कत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते तथाच तादृशप्राण्यङ्गत्वज्ञानं न शौचानु-मितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदितार्थः। आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति, यावच्च तादृश-परामर्शे नाप्रामाण्यं गृह्यते तावद्भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः। 'यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितं तन्न सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दबोधाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यन-पराधात्तत्राप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधि-तोपपत्तेरिति भावः। अत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह, 'यद्वेत्या-दीति, नन्वानुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा-दितः प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-

कत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वा-वच्छिन्नस्याक्षतमतोयद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्ध-कत्वं तद्वत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण 'यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधे लक्ष्यतोपपादकत्वं सुसंगच्छते इत्यत आह, 'प्रत्यक्षं प्रतीति, समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्ते-रानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणं, 'शाब्दं प्रतीति, तथाच तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः। तत्रापि तद-प्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, 'योग्यतेति, 'अन्यथासिद्धत्वादिति, बाधादि-निश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधा-नुत्पादनिर्व्वाहादिति भावः। 'तदभावः' बाधादिनिश्चयाभावः, 'तत्र' शाब्दबुद्धौ, यद्यपि योग्यतासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणाद्यात्मका-योग्यतानिश्चये सति तद्द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दा-प्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्व्विवादोपनीतभाने विशेषप्रतिबन्धकतयैव बा-धादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणसम्भवात्तन्नैव तन्निराकरोति, 'एवमपीति, 'उपनीतभानविशेषं' दोषविशेषाजन्योपनीतभान-विशेषं, 'तत्त्वेन' बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन, 'दुर्व्वारत्वादिति, बाधादि-निश्चयदशायां अनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्व्वानु-भवसिद्धत्वादिति भावः॥

इति महामहोपाध्याय–श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्यनिरुक्तिदीधितिविवृतिः समाप्ता॥

सामान्यनिरुक्तावतिरिक्तविवेचनं ।

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति लक्षणे भूतपदं षष्ठीसमासनिरासार्थमेवेति बोध्यं। नचानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये अभावपदं व्यर्थमिति वाच्यं । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपानुमितिकारणमादाय सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिरतः अभावपदं । तथाचाभावपददानेन तादृशसिद्ध्यभावभिन्नानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्य्यवसितं । नचानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थीयविषयत्वनिवेशेनैव निर्व्वाहसम्भवे ज्ञानपदं व्यर्थमिति वाच्यं । कार्य्यमात्रं प्रति कामिनीजिज्ञासा पृथक् प्रतिबन्धिका तथाचानुमितिकारणीभूताभावमध्ये तादृशजिज्ञासाभावस्य प्रविष्टत्वात् तत्प्रतियोगियथार्थीयत्वस्य कामिनीविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वात् अतिव्याप्तिरतोज्ञानपदं, तथेच्छायाः ज्ञानाभिन्नत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतामादायाप्रामाण्यादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वमुक्तं मणिकारेण । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरोधितद्विरहवतोदुष्टहेतोः स्मरणादित्युक्तं भट्टाचार्य्येण । न च विरोधिपदं व्यर्थं इति वाच्यं । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताघटैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभाववतः सद्धेतोः स्मरणसम्भवेन दोषवारणाय विरोधिपदस्यो-

ज्ञत्वात् तथाच व्याप्ति–पक्षधर्म्मताविरोधी यस्ताहृशाभावः स च व्याप्तिर्नास्ति पक्षधर्म्मत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धोऽभाव-एव स च दुष्टहेतावेव वर्त्तते न तु सद्गतौ इति भावः। सप-रिकरं हेतुं निरूप्य इति दीधितिकारेणोक्तं, अथात्र सपरि-करहेतुं निरूप्य इति समस्तपदं कथं नोक्तं, इति चेन्न, तदा-भासनिरूपणमिति ग्रन्थस्यालग्नकतापत्तेः तत्पदस्य सम-स्तैकदेशपरामर्शकत्वासम्भवादिति भावः। मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः, यथार्थज्ञाननिष्ठानुमिति-प्रतिबन्धतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञान-विषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे अवश्यं विव-क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषय-ताया अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति गदाधरे-णोक्तं, अत्र प्रायःपदं ह्रदो वह्निमान् ह्रदादित्यादौ हेतु-विषयताया अवच्छेदकत्वात् इत्यभिप्रायेणोक्तं। यत्तु स्वरूपा-सिद्धिप्रतिबन्धकतामादाय हेतुविषयताया अवच्छेदकत्वात् कथमव्याप्तिरिति तत्तुच्छं, असङ्कीर्णबाधस्थले उत्पत्ति-कालावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतुविषयताया-अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति भावः। यद्विषयकत्वे-नेत्यादिलक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेति भट्टाचार्य्येणोक्तं। अत्र ह्रदत्वपुरस्कारेण घटाद्यवगाहिवह्न्य-भाववान् ह्रद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघट-विषयतामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्न-

विषयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वनिवेशा-वश्यकतया सुतरामिति व्यर्थं इतिचेन्न, यद्विषयत्वस्य एतादृशा-र्थलाभायैव सुतरामित्युक्तं इतिभावः। अनुमितिपदस्य अनु-मितिसामान्यपरत्वेऽसंभवः यत्किञ्चित्परत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृ-तपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकमिति भट्टाचार्य्येणोक्तं, नचात्र बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्ष-साधकत्वनिवेशः, प्रकृत-हेतुकत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं। पर्व्वतो वह्नि-मान् महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववत्पर्व्वतकालीनधूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववत्पर्व्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्ष-साधकानुमित्यन्तर्गतायां शुद्धपर्व्वतोवह्निमान् इत्यनुमितौ प्रति-बन्धकत्वाभावात् अतः प्रकृतहेतुकत्वनिवेशः, तन्निवेशे च प्रकृतपक्ष-साध्यहेतुकानुमितिपदेन महानशीयत्व-वह्नित्वोभयध-र्म्मावच्छिन्नप्रकारकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिरेव वा-च्या तादृशानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः उक्तबाधे सत्तान्नाव्याप्तिरितिभावः। अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानि-रूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-तत्कारणज्ञानपरमितिदीधितिसन्दर्भः, अत्र सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कार-विषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय सम्बन्धिपदमिति भट्टाचार्य्ये-णोक्तं; अत्र यद्यपि तदनुयोगित्व-तत्प्रतियोगित्वान्यतरात्मक-निरूपकत्वरूपसम्बन्धनिवेशेनैव तादृशान्यतरवन्निष्ठप्रतिवध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनिर्व्वाहे कथं साक्षात्कारविषय-तात्मकनिरूपकत्वमुक्तं भट्टाचार्य्येण, नचान्यतरत्वं भेदद्वया-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तथाच गौरवमिति वाच्यं। साक्षात्कारकल्पे जनकत्व-जन्यत्व-व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकतया अन्यतरत्वकल्पे महल्लाघवं इति वाच्यं। यतस्तत्कल्पे कार्य्य-कारणभावे गौरवं, तथाहि तत्र हेतुर्दुष्ट इति व्यवहारं प्रति व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य कारणत्वं तथाच तादृशकार्य्यतानुयोगिता नैतिभेदविशिष्टत्वे सति तत्प्रतियोगिता नैतिभेदविशिष्टोयस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्ग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन एवं विनिगमनाविरहेण तत्प्रतियोगिता नैतिभेदविशिष्टत्वे सति अनुयोगिता नैतिभेदविशिष्टोयः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्ग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं वक्तव्यं तदपेक्षया साक्षात्कारकल्पे महल्लाघवं तत्र कारणता एकैवेति बोध्यं। एवं अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयताश्रयनिष्ठप्रतिबध्यताया एव तत्र निवेशनीयत्वं। साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यकारकानुमितिपरं वेतिदीधितिकारेणोक्तं। अत्र पक्षपदानुक्तौ बाध-सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्धिष्वतिव्याप्तिरुक्ता भट्टाचार्य्येण। नच वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽप्यव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं। पक्षपदप्रवेशेऽपि तत्राव्याप्तेरनुद्धारः अतः तन्नोक्तं। केचित्तु साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वस्यैवासाधारण्यरूपत्वात् अतः तन्नोक्तं। नच स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्ध्योः कथं अव्याप्तिः द्वितीयदले पक्ष-

पदप्रवेशात् इति वाच्यं। पक्षपदस्य सकृदेव निवेशात्। निवेशस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट-साध्यव्याप्य-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वसम्बन्धेन, विशेष्यतावत्त्वञ्च स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-स्वावच्छेदकाच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेनातेजस्वी पर्व्वतोवह्निमान् इत्यादौ बाधाश्रयासिद्ध्यादौ नाव्याप्तिरिति भट्टाचार्य्येणोक्तं। नचात्रापि सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्ध्यव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं। पूर्व्वोक्तसमुदायस्याद्यन्तकथनेन तन्मध्यपातिन्यस्यापि लाभसम्भवात्। वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षत्वावच्छेदे नाव्याप्तिः व्यापकसामानाधिकरण्यघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तेजोभावव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणतेजोभाववदतेजस्विपर्व्वते लक्षणगमनात् तज्ज्ञानस्य व्यावर्त्तकदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पर्व्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् समानाधिकरण्येन निश्चयस्य अवच्छेदावच्छेदेन बुद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वमिति नियमस्तु बाधादिस्थल एव न तु अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्थले इति तर्कग्रन्थे मथुरानाथेन लिखितत्वात्। न च तथापि स्वरूपासिद्ध्यव्याप्तिसम्भवे तत् कथं नोक्तमिति वाच्यं। तत्रापि स्वरूपासिद्धित्वावच्छेदेन अव्याप्त्यसम्भवात्। अतेजस्वी पर्व्वतोवह्निमान् घटादित्यादौ अवच्छेदावच्छेदेन घटाभाववत्पर्व्वतरूपस्वरूपासिद्धौ लक्षणगमनात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकार-

Nyāyabindutikā Fasc I	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakarana Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1—2 @ /10/ each ...	1	4
Nyayasārah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/	12	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10- each	4	6
*Parācara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	11	14
Parācara, Institutes of (English) @ 1/	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. I	0	10
Sānkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Saddarsana-Samucaya, Fasc. 1-2 @ /10/	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc 1-6	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Sucruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. I @ 1/-	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc. 1—2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
Taittereya Brāhman, Fasc. 11-25 @ /10/-	9	6
* Ditto Saṁhitā, Fasc 27-45 @ /10/ each	11	14
*Tāndya Brāhmaṇ, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1 10 @ 1/4/	12	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 2-10 Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. I, Vol. V. Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. I	4	6
Ditto Prakās, Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3	1	14
Tirthacintamoni, Fasc 1-3@ /10/ each	1	14
Trikāṇda-Maṇdanam, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	6	0
Vallāla Carita, Fasc. I	0	10
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1 7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1 8 ; Vol II, Fasc. I@ /10/ Vol.II, 2 4 @ 1-4	10	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vrhat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	3	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Amarakosah	2	0
Bauddhastotr asāngraha, Vol I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. I	1	0
Pag-Sam Shi Tiñ, Fasc. 1-4 @ 1 each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhari Siñ (Tib.& Sans. Avadāna Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each... ...	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; II, Fasc. 1-3 ; III, Fasc. 1-6 @ 1/	14	0

Arabic and Persian Series.

Amal-i-Salih, or Shah Jahan Namah	2	0
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/	4	0
Āin-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8 each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5, III, Fasc. 1-5		

Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/ ...	Rs. 55	8
Ditto (English) I, Fasc. 1-8; II, Fasc. 1-7 III, Fasc. 1,2 @ 1/4/	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	10
Conquest of Syria, Fasc 1-9 @ /10/	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, & Appendix Fasc 1-21 @ 1/8/	31	8
Faras Nama, of Hashini	1	0
Ditto of Zabardast Khan	1	0
Farnang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/each	4	0
Gulriz	2	0
Hadiqatu'L, Haqiqat, (Text & Enn)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/ ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each ...	7	8
Iqālnāmah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ /1/ each	51	0
Ma'āsir-i-Rahīmi, Part I, Fasc. I	6	0
Masir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 : Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III. Fasc. 1-10 ; Index to Vol I, Fasc 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each ...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1—2, @ 1/4/ each ...	2	8
Memoirs af Tāhmasp	1	0
Marhamu'L-Ilali'L-Mu'Dila Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /10/-	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ 1 each	16	0
Muntskhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	11	14
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. I	0	10
Ditto Part 3, Fasc. 1—2 @ /1 each	2	0
Nizāmī's-Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	1	0
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the Original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott	5	0
Ryāzu-s-Salātīn, Fasc. 1-5 @ /10/ (English) Fasc. 1-5 @ 1/ ...	8	2
Shah Alam Nama	1	0
Tadhkira-i-Khushtavīsān	1	0
Tubaqāt-i-Nāsirī, (English) Fasc. 1-14 & IIndex @ 1/ each ...	15	0
Tarīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāuddīn Barni Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
Tārīkh-i-Fīrūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8 each	3	0
The Mabanī L Lught: A Grammar of the Tu .ki Language in Persian	1	8
Wis o Rāmīn, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc 1-8 @ /10/ each ...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vol. XX @ 10/ each ... 10 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.

N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each ... 35

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5

N. B.—All Cheques, Money orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," ...

Bibl. Indica Series
Vol. 3, Fasc. 2. Calcutta, 1922

अथ सव्यभिचारः तत्वचिन्तामणौ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः, साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्। तत्र सव्यभिचारः साध्य-तद्-

---

अथ तत्वचिन्तामणिदीधितिः।

यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तः, तथापि सव्यभिचार-

---

अथ तत्वचिन्तामणिदीधितिविवृतिः।

ॐ नमो गणेशाय।

सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुक्त्वा मूलकृतस्तद्विभजनमाक्षिपति यद्यपीति, लक्षणतः लक्षणवाक्यतः; सामान्यं साधारणासाधारणानुपसंहारित्रितयसाधारणधर्मं अप्रतीतवतोऽन्तेवासिनः इति शेषः। विशेषजिज्ञासानुदयात् अवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात्। सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां स्वातन्त्र्येण, इष्टसाधनताज्ञान धर्म्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा हेतुत्वादिति* भावः। "सामान्यलक्षणानन्तरं" सव्यभिचारसामान्यलक्षणानन्तरं, "विभागः" सव्यभिचारत्वावान्तरधर्म्मपुरस्कारेण धर्म्मिप्रतिपादनमिति यावत्। नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपित्वसाधारणानुपसंहारिणोरलक्ष्यताभ्रमनिबन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिरासाय त्रयाणां लक्ष्यताप्रदर्शनपरः इति समाधत्ते "तथापीति" "साधारणमात्रे

---

* सव्यभिचारत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानं इष्टसाधनमित्यत्र इष्टसाधनताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविधया वा हेतुत्वं विशेषजिज्ञासायामिति भावः।

पदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्ते-वासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति। कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोषः

प्रसिद्धतया" भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतया, "तन्मात्रस्य" साधारणमात्रस्य अतिव्याप्तिः "प्रतीयेत" इति बुध्येत, "तद्व्यावृत्तस्य" असाधारणादिव्यावृत्तस्य, "साधुता" निर्द्दोषता "लक्ष्यान्तर"मिति तथाच सव्यभिचार इति मूलस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्य-लक्षणलक्ष्य इत्यर्थः। एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह "कश्चित्त्वि"ति सामान्यज्ञानाधीनः "सामान्यज्ञानसामान्याधीनः" "तल्लक्षणप्रत्ययं" लक्षणवाक्याधीनसामान्यज्ञानमात्रं। अत्र च वि-भागोपयुक्तसामान्यज्ञानस्योपायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामा-न्यलक्षणाभिधानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चि-दित्युक्तम्। अथवा सामान्यज्ञानाधीनः, त्रितयसाधारणकिञ्चि-द्धर्म्मावच्छिन्नज्ञानाधीनः; तल्लक्षणप्रत्ययं, सव्यभिचारपदार्थताव-च्छेदकवक्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते। "अत इति" तादृशलक्षणा-ज्ञानेऽपि सव्यभिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन विशेषजिज्ञासासम्भवादितिभावः। अत्र च सव्यभि-चारपदार्थत्वेन त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचारपदार्थ एव कीदृशः इत्येव जिज्ञासोदेति न तु सव्यभिचाराः कतीति प्रथमं

भावप्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्, एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं, उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्, अननुगमात् । अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापक-

---

इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्व्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सङ्केतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च विरुद्धमुभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति । साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजनकं

विभागोऽनुचितः इत्यस्वरसवीजम् । प्रसञ्जकपदस्यानुमापकापादकान्यतरमात्रपरत्वे असाधकत्वादित्यादिदोषद्वयासङ्गतेः तत् सङ्गमनाय प्रसक्तिपदार्थं वितर्कयति "प्रसक्तिरिति" प्रपूर्व्वसनज्धात्वर्थः इत्यर्थः तत्कोटिव्याप्यस्यापि व्याप्तिभ्रमेण तद्विरुद्धकोटेरापादकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वादित्यादिदोषासङ्गतिरित्यतः आशयं पूरयति "तदुपधान"मिति प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति येन हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वानुमितिरापत्तिर्व्वा न जनिता प्रत्येकमपि तदसंग्राहकमित्यर्थ* । "तथाविधेति" साध्याभावनिरूपितेत्यर्थः । "तद्योग्यता"

---

* प्रत्येकमपि न तत् संग्राहकमिति । ख० ।

प्रसक्तियोग्यता वाच्या प्रसञ्जकपदेन विवक्षणीया, तद्योग्यताया-स्तत्त्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्याप्तिभ्रमविषयतामादाय न पुन-रप्युक्तदोषप्रसङ्गः, इत्यतो योग्यतां व्याचष्टे "साचेति" तत्कोटि-प्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः "व्याप्त्यादिरूपा" तत् कोटिनिरूपितव्याप्त्या-दिरूपा, साध्यसन्देहेत्यादि यथाश्रुतमूलग्रन्थात् पक्षधर्म्मताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लभ्यते तत्र च नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्व्वारयितुम-शक्यैव, नित्यत्वतदभावविषकज्ञानवानयमितिज्ञानस्य नित्यत्वतद-भावोपस्थापकत्वात् धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृश-ज्ञानवत्त्वावच्छिन्नधर्म्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च फलीभूत*-

* अत्र फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकता यादृशधर्म्मे पर्य्याप्ता तादृशधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं संशयजनकता-वच्छेदकं, तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षितं । अत्र च पर्य्याप्त्यधिकरणत्वानिवेशे नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो नवेति संशयः इदन्त्वावच्छिन्न-विशेष्यकः, इत्यत्र तदभावविषयकज्ञानप्रकारकज्ञानत्वेन जनकतया नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारित्वापत्तिः । अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमेव ग्राह्यं । न चैवं धूमवत्-पर्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतो धूमवत्पर्वतकालीन-वह्निमान्नवेति संशयजनकता-वच्छेदकीभूतसाध्यविषयतान्तःपातिपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूम-त्वावच्छिन्नप्रकारतायाः फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वादतिव्याप्तिः । अतोऽनतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यं । तथा सति नित्यत्वतद-भावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-तादृशविशेष्यतानिरूपित-

शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो-नवेति संशयजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन अयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्ति-रतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं विहाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यैवनिवेश-नीयत्वात्। धूमवत् पर्व्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः, पुनः फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छि-न्नप्रकारता तादृशावच्छेदिका इति विवक्षणेनैव वारणात्। अत्र नित्यत्व-तदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति ज्ञानीय-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनित्यत्वतद-भावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपिततादृशप्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरशक्यवारणेति। न च फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविशेष्यता-त्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकता-वच्छेदकतावच्छेदकं, तद्रूपवत्वमिति विवक्षणे न दोषः। नित्यत्वतदभाव-विषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टस्य तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृशजनकतावच्छेदकतानवच्छेदक-त्वादितिवाच्यं, नित्यत्व-तदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वा-वच्छिन्ननिरूप्यताया एकव्यक्तितया इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूप्यतात्वेन तादृशजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रकारतात्वस्य तादृशा-वच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्च; विशिष्टस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्चतेः। किञ्च नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवन्नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं वा नित्यो-नवेतिसंशयमादाय ज्ञानहेतावतिव्याप्तिर्दुर्व्वारा एतत् संशयंप्रति उभय-धर्म्मावच्छिन्न विशेष्यता निरूपित नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानप्रकारतात्वेनैव जनकतावच्छेदकत्वात्। शुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकार-तात्वेन तथात्वे तु नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमितिज्ञानस्यापि एतत् संशयं प्रति हेतुतापत्तेरिति चेदत्र केचित्— फलीभूतसंशयीय साध्यताव-

संशयधर्म्मितावच्छेदकता यादृशधर्म्मपर्य्याप्ता तादृशधर्म्मावच्छिन्न-विशेष्यक यत् प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतेति विवक्षणेनायं दोषः तादृशज्ञानस्य धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया नित्यत्व-तदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकताकसंशयं प्रत्येव हेतुत्वात्। तादृशधर्म्मं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य च ज्ञानवत्त्वानव-गाहित्वात्। शुद्धमिदन्त्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्यैव तदवगाहित्वादिति वाच्यम्। तथासति वक्ष्यमाणधर्म्मितावच्छेदकातिव्याप्तेरप्रसक्त्या कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो मूलमन्यथा व्याचष्टे "साध्येतीति" "कोटिद्वयोपस्थापकं सदिति"। एतेन कोटि-द्वयोपस्थापकत्वे साध्यसन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते। एवञ्च धनवानसुखीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबोधस्यानु-भविकतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽसतिबाधके उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोः प्रयोज्यप्रयोज्यकभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् कोटि-द्वयोपस्थितिजनकतायाः साध्यसन्देहजननिर्व्वाहकताल्लाभेन व्या-पारजनकतायाः फलजननिर्व्वाहकत्वात् कोटिद्वयोपस्थिते-

---

च्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपित यद्विशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्म्मे पर्य्याप्ता तादृशधर्म्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तद्विशेष्यताशालि-संशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेद-कत्वपर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमित्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपित्व स्ववृत्तिभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, अवच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेद-कतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, अतो न कुत्रापि दोषः इत्याहुः।

साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमितियावत्। आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम्। तयोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात्

द्वारतालाभः, इति कोटिद्वयोपस्थिति द्वारा साध्यसन्देहजनकत्वं लभ्यते। दर्शितज्ञानवत्त्वाज्ञानस्य च धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साक्षादेव साध्यसन्देहजनकतया नातिप्रसङ्गः। कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्देहजनकत्वञ्च साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वे सति साध्यसन्देहजनकत्वं तत्र विशेष्यांशनिवेशो निष्फलः, सत्यन्तदलमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादतस्तं परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह "साध्यसन्देहजनकेति" जनकान्तनिवेशप्रयोजनमाह "आश्रयतयेत्यादिना" "आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य", नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकीभूताश्रयत्वादिरूपसम्बन्धज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य "नित्यत्वे साध्ये" नित्यत्वसाध्यकस्थले, "वारणाय" सव्यभिचारत्वाभावसम्पादनायेत्यर्थः। एकज्ञानस्य नित्यत्वतदभावोभयाश्रयताविरहादाश्रयतासम्बन्धमादाय यथाश्रुते नातिव्याप्तिसम्भवः इत्याश्रयवृत्तिज्ञानत्ववत्त्वसम्बन्धोऽनुसरणीय अतस्तदपेक्षया लघुसम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह विषयितया वेति एकज्ञानस्य तदुभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति बोध्यं समवायेन हेतावतिव्याप्तिमुक्त्वा संयोगेन हेतावपि तामाह "अनुवृत्तत्वेति" अनुवृत्तत्वं सामानधिकरण्यं व्यावृत्तत्वं विरोधः ताभ्यां वह्नितद-

भावोपस्थापकस्य वह्नितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशसम्बन्धद्वय-ज्ञानविषयस्य वह्नौ साध्ये वह्निसाध्यकस्थले वारणाय सव्यभि-चारत्वाभावसम्पादनाय इत्यर्थः जनकान्तस्य वारकत्वे हेतुमाह "तथोपस्थिते"रिति तादृशसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः। साध्य-"सन्देहाजनकत्वादि"ति सन्देहं प्रति साधारणधर्म्मासाधारणधर्म्म-विप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः। जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्व्विशेषणज्ञानादिमुद्रया साध्य-संशयहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। यदिचासाधारणधर्म्मज्ञानादिजन्य-संशये व्यभिचारवारणाय साधारणधर्म्मादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्य-तावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यत इत्युच्यते तदा साध्यसंशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्न्यूनवृत्तिरिति नाति-प्रसङ्गः। न चैवमपि यत्र नित्यत्वनित्यत्वाभावसहचरितप्रमेयत्ववानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवांश्चायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्व-तदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थिति-जनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमादाय(१) ज्ञाने ऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशय-त्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यं साध्यसंशयत्वावच्छिन्ननिरू-

(१) तत्र तादृशोपतिजनकज्ञानविषयत्वमादायेति ख०।

पितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्म्मताज्ञानविशेषणत्वोपगमात् । नित्यत्वानित्यत्वविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्म्मवत्ताज्ञानाजन्यतदुभयोपस्थितिसाधारणतया संशयत्वावच्छिन्नजनकताव्यभिचारित्वेनातिप्रसङ्गविरहात् साधारण्यादिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्योपस्थितीनाञ्च सर्व्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतत्वमक्षतमेव ।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयं अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानविशिष्ट-तत्तत्कोट्युपस्थितित्वरूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म्म एव च संशयजनकतावच्छेदकः न तु तादृशज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तद्घटकस्य अव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् अतः आत्माश्रयेण साधारणादिधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः(१) । जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्य्या-

(१) अत्र संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणधर्म्मज्ञानजन्यत्वस्य निवेशेऽपि प्रकृते न क्षतिस्तथाहि संशयजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्म्मज्ञानजन्यता तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकताश्रयपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमादाय सर्व्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च जनकतावच्छेदकतायाः यदि पर्य्याप्ति र्निवेश्यते तदा असम्भव एवेति वाच्यं जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्य्याप्तिर्न निविश्यते

प्यवच्छेदकताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानादे-र्नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न क्षतिः जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्य्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजन-विरहात् तेन साधारण्यादिविशिष्ट धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदक-कोटौ आवश्यकतद्वैशिष्टमात्रनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण संशयजनकतावच्छेदकघटकस्य साध्योपस्थितित्वादेरनिवेशेऽपि न क्षतिः। नचैवं साध्यसंशयनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकताव-च्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः नित्यत्वतदभावविषयक-ज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-नविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्य्यं प्रति-जनकतावच्छेदकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम्। तथा सति वह्न्यादौ साध्ये रासभतदभाव साहचर्य्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात् प्रकृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवे-शनीयत्वात् न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

इति स्वयमेवोक्तत्वादिति चेन्न जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे सत्त्वे एव तदपेक्षया अव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् तज्जनकतावच्छेदकत्वोक्ति-रन्यथा यदि जन्यताया अतिरिक्तत्वं तदा जन्यत्वापेक्षया अव्यवहितो-त्तरत्वस्य लघुत्वविरहेण तस्या जनकतावच्छेदकत्वस्यापरिहार्य्यत्वादतस्त-न्मतमनङ्गीकृत्य जन्यताया अव्यवहितत्तरत्वमङ्गीकृत्यैव जन्यतापेक्षया तदघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थाभिधानात् अतः आत्मा-श्रयेण इति ग्रन्थाभिप्रायस्तु यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वं अतो नासम्भव इति निर्व्यूढाशयः॥

पक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः। विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्वयोपस्थापकः।

धर्म्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति। न च तदसाधारणतया संशयत्वमे-

---

च्छिन्न तदभावपरतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नज[१]न्यतानिवेशान्नायमतिव्याप्तिरिति वाच्यं एवं सति तल्लाभायैव [२]संशयपदोपादानात्। ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशो ऽनतिप्रयोजनक इत्याशङ्कामपनेतुं तत्प्रयोजनमाह धर्म्मितावच्छेदकेति। तद्वारणाय वह्न्यादिव्याप्ये तद्विरुद्धे वा पुरोवर्त्तित्वादौ वह्न्यादिव्यभिचारित्ववारणाय, कोटिद्वयेति। न च साध्यसन्देह जनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेश्यतां किमुपस्थितौ कोटिद्वयविषयकत्वनिवेशनेति वाच्यम्। तथा सति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेः[३] तथा हि संशयं

---

(१) नायमतिप्रसङ्गः इति ख०।

(२) साध्यसंशयपदोपादानं इति ख०।

(३) तथाहि संशयं प्रति तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता इत्यस्य वह्न्यभावसहचरित धूमवानितिज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थिति सहकारेण वह्निसंशयजनक वह्न्युपस्थितिजनकीभूत वह्निसहचरित धूमवान्

प्रति तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभाव-कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतदभावोपस्थितित्वेन च पृथगेव तत्साहचर्य्यविषयतामन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते एवं तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यपि तथैव तत्तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता इत्थञ्च वह्न्यभावसहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतवह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववान् इति ज्ञानजन्यवह्न्युप-स्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजनकीभूतवह्न्य-भावसहचरितजलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वे ऽतिव्याप्तिः कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयो-पस्थापकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः न च वह्निसहचरितधूमवान् वह्न्य-भावसहचचितधूमवांश्च पर्व्वत इत्येतादृशसमूहालम्बनज्ञानस्य कोटि-द्वयोपस्थापकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। साध्योपस्थिति-जनकतावच्छेदकीभूता सती या साध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-दकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमूहालम्बनज्ञाननिरू-पितयोर्व्वह्नितदभावसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारतयोश्च प्रत्येकं तादृ-शजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् धूमसहचरित-वह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमांश्च पर्व्वत इत्यादिसमूहालम्बन-ज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात् प्रत्येकं

इति ज्ञानमादायधूमे वह्निसहचरित जलत्ववानितिज्ञानजन्य वह्न्युपस्थिति-सहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजनकं वह्न्यभावसहचरित-जलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिव्याप्तिः। इति ख०।

कस्याञ्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकतादयावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानीयोभयधर्म्मावच्छिन्नविलक्षणैकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणसमन्वयः वह्नितदभावसहचरितधूमवान् पर्व्वत इत्याकारकोभयसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निराकरिष्यते।

अथ वह्निसाहचर्य्यमात्रेण वह्न्यभावसाहचर्य्यमात्रेण वावच्छिन्ना या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याश्चोद्बोधकान्तरवशात् साध्य साध्याभावविषयकसमूहालम्बनरूपसाध्योपस्थितिजनकज्ञानीयतया(१) प्रत्येकं साध्योपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां साध्याभावोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायाञ्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः। यदि च (२)साध्याविशेषणककोट्युपस्थितिवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः* साध्याभावविषय-

(१) ख०, साध्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया।

(२) ग०, साध्याविशेषकोपस्थिति वृत्तिसाध्यसन्देहजनकता नियतं यज्जनकत्वं तन्निरूपितायां साध्यविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति साध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूता या प्रकारता तस्या विवक्षितत्वादिति।

* अत्रकल्पे प्रथमं साध्यसन्देहपदं जनकतायां साध्यसन्देहत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितत्वलाभाय, द्वितीयञ्च तदर्थमेव तेन अयं गौरवलाभ-

कत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तादृशधर्म्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकताया-मवच्छेदिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः साध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नतया विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्व्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः। साध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वं निवेश्यैव वा तादृशातिव्याप्तिर्व्वारणीयेत्युच्यते(१) तथापि वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाव-

---

दित्यादिविरुद्धे वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये च गोत्वाभाववद्वृत्तिद्रव्यत्ववद्वृत्ति अश्वत्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमद्वृत्ति वह्न्यभाववद्गासभवद्वृत्तिधूमवान् इत्यादिज्ञानप्रकारतामादाय च नातिव्याप्तिः नियतपदद्वयञ्च प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय समूहालम्बन साध्यसाध्याभावविषयकोपस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाः साध्याभावविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतयाश्च सामानाधिकरण्यस्य तादृशधर्म्मावच्छिन्नजन्यत्वे सत्त्वात्। इत्यादिकं विभावनीयं॥

(१) तथापि वह्निमद्वृत्ति वह्न्यभाववद्वृत्ति धूमवानयं वह्निमद्व्यावृत्त वह्न्यभाववद्व्यावृत्त जलत्ववानयमिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारकत्वमादायातिप्रसङ्गो दुर्व्वार एव वह्निमद्वृत्ति धूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितेर्वह्न्यभाववद्वृत्ति धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकतावत् वह्न्यभाववद्व्यावृत्त धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितेरपि वह्निमद्व्यावृत्त धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात् तादृशज्ञानीयधर्मप्रकारताया वह्निमद्वृत्त्यवच्छिन्नत्वेन संशयजनक-

वह्न्याद्यवृत्तिधूमवानयं वह्निमद्व्यावृत्ति वह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्ववानयमिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गो दुर्व्वार एव वह्निमद्वृत्ति-धूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितेर्व्वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्य-भावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकतावत् वह्न्यभाववद्व्यावृत्तधर्म्म-वत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि वह्निमद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युप-स्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात्तादृशज्ञानीयधूमप्रकारतायाः वह्नि-साहचर्य्यावच्छिन्नत्वेन संशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाव-वद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीयजलत्वप्रकारतायास्च वह्निमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् । मैवं साध्य-विषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नसाध्यसंशयजनकतावच्छेदको यो धर्म्म-स्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदक-साध्याभावविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्न संशयजनकतावच्छेदकाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितायास्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया निवेशेन नातिप्रसङ्गः, तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वञ्च तद-वच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत् स्वावच्छिन्नकत्व-मित्यलं पल्लवितेन । तत् संशयधर्म्मितावच्छेदकेदन्त्वादिकं, असा-

---

वह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्यभावो-पस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीयजलत्वप्रकारतायास्च वह्निमद्व्यावृत्तत्वा-वच्छिन्नत्वेन तथाविध वह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्न-त्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात । इति ख० ।

वेति वाच्यं, तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादशायां विशेषदर्शनात् संशया-नुपधायकत्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः। अन्यथा यथायथं

धारणतयेति संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति-भावः। संशाद्यमेव संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्यमेव तथाच संशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिसम्भवः। तदवच्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायान्तु तत्प्रकारकज्ञानस्यासंशायकतया(१) संशय-जनकताघटितस्य लक्षणस्यैव तत् साधारण्यं न सम्भवति इति हृदयम्॥

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्गमयति तथात्वेऽपीति तथात्वेऽपि तदवच्छिन्नविशेष्यक-संशयदशायां तस्य लक्ष्यत्वेऽपि तदु-त्तीर्णतादशायां, असाधारण्योत्तीर्णतादशायां तादृशधर्म्मवति साध्यस्य तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत् विशेषदर्शनात् विपरीत-दर्शनात्* तज्जनन योग्यताया इति तत् प्रकारकज्ञानस्येत्यादि।

अनिवृत्तेरिति अतिव्याप्तेरितिशेषः। वक्ष्यमाणदोषेण संशय-फलोपधायकता निवेशासम्भवादिति भावः। इदमुपलक्षणं फलो-पधायकता निवेशेऽपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणा-व्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्य उपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीय-तया संशयोपधायक कालान्तरीणज्ञानविषयतामादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यपि बोध्यं। अन्यथा फलोपधायकज्ञानस्य विशेषण-

---

(१) संशयाजनकताया इति ख०।

* विपरीतनिश्चयादिति ख०।

पक्षादौ साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात्। सत्प्रतिपक्ष सम्वलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतुवारणाय कोटीत्यादि, हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य

विधयालक्षणघटकत्वे, पक्षादाविति पक्ष साध्यादिनिश्चयसत्त्वेऽपि धर्म्यन्तरविशेष्यक साध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवा-दादिपदं, हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्धर्म्मिपरं। निश्चय-दशायामित्युपलक्षणपरं साधारण्यादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्म्मिज्ञान-शून्यतादशायामप्यव्याप्तिर्बोध्या साधारणाव्याप्तीति साधारण्यस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्षतोपगमासम्भवादितिभावः। कोटि-द्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतोमतमाह सत्प्रतिपक्षेति स्वमते व्याप्यवत्तानिश्चयस्य संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वं विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारणधर्म्मादिज्ञा-नादेव संशयः इत्यतो जनकत्वपक्ष इति हेतुवारणाय व्याप्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वादिति भावः। ननु साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानस्यैव परामर्शयोरपि साध्यतदभावोभयोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात् कोट्युपस्थिति-निवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति उभयोपस्थापकत्वं साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सती तदभावोपस्थितिजनकता-वच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वं। निश्चितसाध्याभाववद्वृत्ति-त्वस्य साधारण्यघटकतामते केषुचिद्द्रुणकेषु साध्याभावनिश्चयसत्त्व एवाणुत्वस्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्त्वं सूचयितुं

उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित्। इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयञ्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्म्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः

यत् किञ्चिद्व्यणुकस्य पक्षतालाभाय इदमिति साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानस्य नित्यत्वानित्यत्वसहचरिताणुत्ववद्द्व्यणुकज्ञानस्य धर्म्मिणि-द्व्यणुके नित्यत्वसाध्यकस्थले तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्धेताविति अति-प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः। न च समूहालम्बनज्ञानविषयतामादायाति-प्रसङ्गस्य वारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषय-ताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं तथाच कथं धर्म्मिण्यतिव्याप्तिर्यतस्तत्त-त्कोटिस्मृतौ तु तत्तत् कोटिसाहचर्य्यादिविशिष्टविषयकज्ञानत्वे-नैव हेतुता न तु तद्विशिष्टवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन, सम्बन्धिविशेष्यकज्ञाना-दपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणात् अन्यथा अयं हस्तिपकसम्बन्धी घटपदं घटे शक्तं इत्याद्याकारकैकज्ञानाद्धस्तिघटादि स्मरणानुदयप्रसङ्गात् तथाच धर्म्मिविषयतायाः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीतिवाच्यं सम्बन्धिविशिष्टधर्म्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारक-तेति मतानुसारेणैव एतल्लक्षणप्रणयनात् एतन्मतस्य निर्युक्तिकतया पक्षधर्म्मतापदस्य निष्प्रयोजनकत्वमाकलय्य तत् परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटि-द्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वा अवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायां अवच्छेदिका या विषयता तदा-

स्यादतः पक्षधर्म्मतेति पक्षपदं धर्म्मिमात्रपरं। न चैवं नित्यो घटः

अयत्नमर्थः। एवञ्च साधारणादिधर्म्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेऽपि संशये धर्म्मिभाननियमाय तत्तद्धर्म्मिकसंशयं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्तत्तद्धर्म्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेतिधर्म्मिविषयताया अपि [१]तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्म्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्म्मतेति न च पक्षधर्म्मतापदोपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं धर्म्मिणोऽपि पक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वादितिवाच्यं तदुपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां जनकतावच्छेदकतायां वा अवच्छेदकीभूता या धर्म्मिविषयता[२]निरूपितप्रकारता तदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् प्रकारतायाः प्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं तेन साधारणधर्म्मादिधर्म्मितावच्छेदकीभूते सद्धेतौ नातिप्रसङ्गः धर्म्मितावच्छेदकीय[३]विषयतायाः प्रकारतात्वव्याप्येन धर्म्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशात् प्रकृते पक्षस्य पक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्म्मिमात्रपरतया व्याचष्टे पक्षपदमिति धर्म्मिमात्रेति मात्रपदेन पक्षता-

(१) तादृशसन्देहजनकतायामवच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिः। इति ख०।

(२) तन्निरूपिताविषयताप्रकारतापर्य्यवसितातदाश्रयत्वस्य लाभो नातिप्रसङ्गविरहादिति ख०।

(३) धर्म्मितावच्छेदिकाया विषयतायाः। इति ख०।

शब्दत्वादित्यत्र बाधाद्यवतारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात् अन्यथा बाधासिद्ध्योरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धि

निवेशव्यवच्छेदः । यत्तु धर्म्मिपदमत्रमुख्यविशेष्यपरं तेन वह्नि-वह्न्यभावसहचरितधूमवद्वृत्तिप्रमेयत्ववान् पक्ष इत्यादि ज्ञानीय-धूमादिविषयतामादाय नातिप्रसङ्ग इति तन्न साहचर्य्यधर्म्मिता-वच्छेदकीयविषयताया जनकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणा-निवेशान्निवेशेऽपि धर्म्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशनीयतया प्रकार-तात्वेनानिवेशात् साहचर्य्यस्य धर्म्मितावच्छेदकविषयतान्तःपाति-धूमादिविषयतामादायातिप्रसङ्गासम्भवात् । पक्षपदस्य पक्षतावि-शिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकं अन्यथा घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्व्वावतारदशायामपि सपक्षविपक्षव्या-वृत्तशब्दत्ववान् शब्द इत्यादि ज्ञानविषयतामादाय शब्दत्वादेः सव्यभिचारत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्करप्रसङ्गात् अस्मन्मते च पक्षताविशिष्ट[१]प्रकृतपक्षवृत्तिताज्ञानस्य विशेषण-विधयालक्षणघटकत्वान्नातिव्याप्तिः बाधग्रहस्थले पक्षताया असिद्ध्य-वतारे च हेतौ प्रकृतपक्षधर्म्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते नचैवमिति एवं पक्षपदस्य धर्म्मिमात्रपरत्वे बाधसम्पादनाय अनित्यत्वमुपेक्ष्य नित्यत्वस्य साध्यत्वानुसरणं, एवञ्च घटो नित्य इत्युक्तौ नञः प्रश्लेष-शङ्कया नित्यत्वसाध्यकत्वं न स्फुटीभविष्यतीति नित्यो घट इत्युक्तं बाधादीत्यादिना असिद्धिपरिग्रहः असाधारण्यापत्तिः असाधारण्य-

---

(१) प्रस्तुतपक्षवृत्तिताविशिष्ट इति ख० ।

ज्ञानमादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः एतेनास्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया एतदतिप्रसक्तेरसाधारण्यानापादकत्वादसङ्गतिरित्यपास्तम्। सपक्षावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केवलान्वयिधर्म्मस्य पक्षतानवच्छेदकत्वादनुपसंहारित्वस्य चासम्भवात् परिशेषेणासाधारण्यापत्तिरिति वार्थः तदानीं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वे दोषान्तरावतारेऽपि सव्यभिचारत्वमसाधारण्यस्येष्टमेव क्षतिविरहात् इत्याशयेनाह दुष्टत्वादिति अन्यथा पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्म्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वे, बाधासिद्ध्योरिति बाधस्यासिद्धेर्व्वा अवतारदशायां ह्रदादौ धूमादिसाधने वक्तृशादेरसंग्रहापत्तेरित्यर्थः। साधारण्यस्य नित्यदोषतया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीतिभावः। ननु दोषान्तरावतारदशायां सव्यभिचारत्वं क्वापि नेष्यत एव भवतु[१] साधारण्येऽप्यनित्यदोषता इत्यत आह "असिद्धेति" साधारण्यभ्रममादायेति यथायथं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वांशे भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः। धर्म्मिणि फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणावच्छिन्ने, यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं साध्यसन्देहजनकमिति एतच्च संशयं प्रति कोट्युपस्थितिर्विशेषणज्ञानादिमुद्रयैव हेतुः, साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानञ्च साक्षादेव तथेति निष्कृष्टमते कोट्यूपस्थितिजनकत्वाघटितमेव लक्षणं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण। यथाश्रुतमूलानुरोधे तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वमेव निवेशनीयं, संशयजनकं संशयजनककोटिद्वयोप-

(१) साधारण्येऽप्यनित्यदोषः इति ख०।

सङ्कीर्णत्वेन सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धे-ऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः। न च व्याप्य-विरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः, धर्म्मिणि यद्रूपाव-च्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नस्योक्तत्वात्। तच्च रूपं साधारणत्वादीतिसिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति।

स्थितिजनकमित्यपि व्याचक्षते तन्मतेऽपि धर्म्मिणीति प्रकारतात्वे-नावच्छेदकतालाभायेति ध्येयम्। अथैवं साधारण्यादिघटक-केवलसाध्यवद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गो दुर्व्वारः। न च धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रका-रताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्वत्त्वस्य, साध्य-संशयजनकतावच्छेदकीभूता या धर्म्मिकतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वस्य वा निवेशान्नातिप्रसङ्गः। संशयं प्रति कोटिद्वयसाहचर्य्यावच्छिन्न-प्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानस्यैक-हेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्य्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहचर्य्यादेरेव तादृशधर्म्मत्वादिति-वाच्यं उक्तरूपेणैकैकहेतुताकल्पने एकैककोटिसाहचर्य्यावच्छिन्नत्व-विशिष्टापरकोटिसाहचर्य्याद्यवच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया निवेशनी-यतया अवच्छिन्नत्वद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्*

व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानान्तर्भावानुपपत्तेश्च तत्र व्याप्य-तदभावयोः* प्रत्येकमुभयकोटिसहचरितत्वाभावात् । नच व्याप्य-संशयस्य पृथककारणतामत एवेदं लक्षणमितिवाच्यं व्याप्यसंशयस्ये-त्यादिपरग्रन्थविरोधात्, न च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन संशयजनकता तत्तद्रूपवत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारताव-च्छेदकतापर्य्याप्तिमन्तो ये ये धर्म्मास्तत्तद्धर्म्मवत्त्वस्य वा विवक्षया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं सत्तावत् समवेतजातिमान् सत्ताभाववत् समवेतजातिमानयमित्यादिभ्रम† विषयतावच्छेदकसत्तावत् सम-वेतत्वाद्युपादाय सत्तादिसाध्यके जात्यादावतिव्याप्तेः सत्ताभाववत् समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या यत्पदेन तदुपादानासम्भवात् । वस्तुतस्तु एवं विवक्षणे असाधारणादेरपि तादृशधर्म्मतया साधारणादेरपि तादृशयावद्धर्म्मवत्त्वाभावादसम्भव एव न च स्वनिष्ठतादृशप्रकारता-वच्छेदकयावद्धर्म्मवत्त्वविवक्षया असाधारण्यादिवारणं सम्भवति सा-धारणादेरप्यसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य संशयजनकत्वात् एतेन संशयजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्य्या-

---

* एकत्रद्वयमितिरीत्या साध्यतदभाव साहचर्य्यावच्छिन्नत्वं प्रकार-तायां निवेशनीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह व्याप्येति ॥

† यद्यपि सत्तावान् जातेरित्यादौ यद् यद्रूपाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिस्त-थापि यत् यद्रूपपदेन व्यापकत्वमेवोच्यते तथाच तादृश संशयजनकतावच्छे-दकप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतरूपत्वव्यापकाधिकर-णतावत्त्वं व्यापकत्वञ्च स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन इत्युक्तस्थले अतिव्याप्तिः सम्भवति ॥

प्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वनिवेशेऽपि न निस्तारः। धर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्न-प्रकारकज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानसहकारेण साध्य-संशयजनकत्वं तदुभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेऽपि व्याप्यसंशयेत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरशक्यसमाधिरेव। व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहका-रिणो धर्म्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रसि-द्धेर्व्याप्यत्वादिकमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गाप्रसक्तेः मैवं यत्किञ्चित् साध्यसन्देहनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदिका या या प्रकारता धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता, तत्तदवच्छेदकता-पर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वं सव्यभिचारत्वं* साधारण्यादिविशिष्ट हेतु-मत्ताज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता तादृशी प्रकारता साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नापि तदवच्छेदकवत्त्वाभावान्न व्याप्या-दावतिप्रसङ्गः। यत्किञ्चित् संशयनिवेशात् असाधारण्यादेः साधा-रण्यादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्यसंशयस्य च व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवेश्यते व्याप्यवत्ता-निश्चयदशायां तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव संशयापत्त्यसम्भवात् अतो व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकतया व्या-

* तथाच संशयविशिष्टाधिकरणतावत्त्वं तत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च व्यापकता सम्बन्धेन व्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितत्व स्वनिरूपितविशेष्यताशालिसंशयघटितधर्म्मावच्छिन्न-जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वैतादृशोभयसम्बन्धः, व्यापकत्वञ्च स्वनि-रूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकी भूत-रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकत्व सम्बन्धेनेति समुदितार्थः।

व्याभावत्वस्य व्याप्येऽसत्वेऽपि न तत्र वक्ष्यमाणाया अतिव्याप्तेर-प्रसक्तिः। न च व्याप्यसंशयहेतुतायामप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्व-स्यैव निवेशात् व्याप्यवत्तानिश्चयादप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितात् व्यापक संशयापत्तिस्तस्याविरोधित्वादिति व्याप्यसंशयत्वेनैव व्यापकसंशय-हेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं यादृशविषये व्याप्यवत्तानिश्चयदशायां व्यापकसंशयस्येतरसकलकारण*समवधाने तादृशनिश्चये अप्रामाण्य-संशय एव न जातस्तत्र उक्तातिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारण-व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायाः निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयातिव्याप्त्य-भिप्रायकतया एव तद्ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्† ज्ञानधर्म्मिकाप्रामाण्य-सन्देहस्य विषयसन्देहपर्य्यवसन्नतया दृष्टापत्तिसम्भवाच्च। न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशयहेतुता न सम्भवति तथा सति धर्म्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहि व्याप्यवत्ता निश्चयात्तवच्छेदेन व्यापकवत्तां तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण व्यापका-भावञ्चावगाहमानस्य संशयस्यापत्तेस्तत्र तादृशनिश्चयस्याविरोधि-त्वादिति वाच्यं धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेव तदवच्छेदेन व्यापकवत्तावगाहि संशयस्योदयात् तादृश-व्यापकवत्तावगाहिसंशये तादृशव्याप्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वो-

* ख०, समवधानस्थले।

† ख०, अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदव-च्छेदकाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्ना-भावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्यज्ञानत्वं तथाच व्याप्याभाव-वत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंशयस्यापि यथोक्तनिश्चयत्वात् तद्विशिष्ट-व्याप्यवत्ताज्ञानकाले चापत्तेरसम्भवात्।

पगमादुक्तापत्तेरप्रसक्तेः। *अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारताघटकसम्बद्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया वह्नि-व्याप्यधूमवान्नवेति संशयीयाभावप्रकारतायाः संयोगसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव संशयजनकतावच्छेदिका इत्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या न व्याप्यसंशयेत्यादेरसङ्गतिः। अथ साधारण धर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्म्मैकस्याप्रयोजकत्वमते सम्बन्धैक्य-स्याप्यप्रयोजकत्वात् तन्मते तादृश यावत्प्रकारतासु प्रत्येकमव-च्छेदकीभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्वनिवेशे अयमात्माज्ञानादि-त्यादौ विषयतया आत्मत्वाभावसमानाधिकरणज्ञानवत्तासहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानं तदीयप्रकारतामादाय समवायेन ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तिः। विषयतासम्बन्धेन अभावकोटिसहचरित तद्वत्ताज्ञानीयप्रकार-तायाः समवायसम्बन्धानवच्छिन्नतया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धा-वच्छिन्न-यावत्प्रकारतानन्तर्गतत्वादतो यत्किञ्चित्साध्यसंशयनिरू-पितजनकतावच्छेदकीभूता धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपिता सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या या प्रकारता तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेव विवक्षणीयं उक्तस्थले विषयता-सम्बन्धावच्छिन्नज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरुक्त-यावद्विशेष्यतान्तर्गतत्वात् तन्निरूपितसव्यभिचारताघटकसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः एवञ्च संशयसमुच्चययोर्वैलक्ष-

* ख पुस्तकादौ अथवेत्यादि क्रोड़पत्रीय पाठः।

ण्याय उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता स्वीकर्त्तृमते व्याप्यसंशयीयकोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितव्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमात्रमादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्येत्यादिकमभिहितं वस्तुतस्तु जनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतावच्छेदकवत्त्वादिनिवेशे धूमतदभावसहचरितकाञ्चनमयवह्निमानित्यादिज्ञानीयप्रकारतादेरपि धूमतदभावसहचरितवह्निमानित्यादिज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकधूमतदभावसहचरितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतात्वादिना निवेशेन निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणकाञ्चनमयवह्नित्वादिघटितधर्म्मवत्ताया वह्न्यादौ दुरुपपादतया असम्भव इति यत्किञ्चित्संशयनिरूपिता धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताघटितधर्म्मावच्छिन्ना या या जनकता तदवच्छेदकीभूततादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्तिमद्धर्म्मवत्त्वमेव विवक्षणीयं एवञ्च काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितदनवगाहिज्ञानसाधारणकारणताया ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वाद्यनवगाहिज्ञानीयप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमादायैव धूमादिसाध्यकवह्न्यादौ लक्षणसमन्वयः एवञ्च व्याप्यसंशयत्वावच्छिन्नायाः उभयकोटिप्रकारत्वावच्छिन्नकारणताया ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूततादृशविशेष्यतानिरूपितव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वमुपवर्णितं न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्रकार-

कत्वेन नैकहेतुता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्रत्येकं प्रकारतां निवेश्य हेतुताद्वयमेव कल्पनीयं इति नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवत्तानिश्चयस्य स्वांशेऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववत्तानिश्चयस्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः एतेन यावत्प्रकारतानिवेशनपक्षेऽपि तासां सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकारतानां न यावत्त्वेन निवेशः अपि तु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता यावत्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नास्तासां प्रत्येकावच्छेदकरूपवत्त्वं निवेश्यं एवञ्च अयमात्माज्ञानादित्यादौ नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः विषयतादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रकारतानामपि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानासम्भवात् तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवेन ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं न युक्तमिति पूर्व्वपक्षानवकाशः॥ अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकैककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चित् संशयजनकतावच्छेदकयावत् प्रकारतापर्य्यन्तं निवेशनीयम्। व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते तु नोक्तक्रमेण सद्धेतावतिप्रसङ्गावकाशः तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् एकैककोटिसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् अतो यावत्प्रकारता निवेशनं संशये

यत्किञ्चित्त्व*निवेशनञ्च न कर्त्तव्यमेव अपि तु व्याप्यसंशयहेतुता-मादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुपगन्तव्यमित्येव व्याप्यसंशयस्येत्यादिनाऽभिहितं। न च धर्म्मैक्यस्य संशयजनकतायां तन्त्रतामतेऽपि कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं नैकत्रनिवे-श्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् अपितु प्रत्येक-सामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं प्रत्येकं निवेश्य कारणताद्वयमेव कल्प्यते धूमसहचरितवह्निमत्त्वाज्ञानतदभावसहचरितवह्निमत्त्वा-ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नायाः परस्परसहकारित्वान्न कोटिद्वयसहचरित-विभिन्नधर्म्मवत्ताज्ञानात् संशयप्रसङ्गः धूमसहचरितवह्निमान् धूमा-भावसहचरितवह्निमानित्यादिज्ञानद्वयादितोऽपि संशयः स्वीक्रि-यत इति वाच्यं विभिन्नहेतुत्वे साहचर्य्यधर्म्मितावच्छेदकवह्नित्व-द्रव्यत्वादिधर्म्माणां विशेष्यानिवेशे कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्ता-ज्ञानयोः परस्परसहकारितोपगमेऽपि विभिन्नधर्म्मवत्ताज्ञानात् संशयापत्तेर्दुर्व्वारतया तादृशधर्म्माणां विशिष्यनिवेशनीयतया कारणतानन्त्यापत्तेरिति संक्षेपः। अथ द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणत्वे सति सत्त्वादित्यत्रविरुद्धे चातिव्याप्तिः विशेष्ये साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टेऽपि तत्स-त्त्वादिति चेन्न साध्यतदभाववद्वृत्तितावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्म्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात् यत्किञ्चित् साध्य-

* प्रकारतायां यावत्त्वनिवेशे कृते एव संशये यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्या-वश्यक इति भावः।

सन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तत्त-द्वच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मविशिष्ट-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-विवक्षयाऽतिप्रसङ्गविरहात् विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेद-कस्य तदुभयवद्वृत्तितावच्छेदकत्वविरहात् उभयसहचरितवृत्ति-त्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य संशायकत्वेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः तथा सति यादृशयादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छे-दकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत् किञ्चित् संशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्वत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् यत्रोभयसह-चरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते तत्र तदुपलक्षितवत्ता-ज्ञानस्यापि हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वात् उभयवद्वृत्तितावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्रभानं तत्रोभय-सहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतु-तया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकं इति तादृशहेतुतामादाय साधारणे, उभयवद्वृत्तितानवच्छेदकविशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधत्वेन हेतुतामादाय चासाधारणे लक्षणं सङ्गमनीयं इति सर्व्वसामञ्जस्यम् ॥ (इदं क्रोड़पत्रम्)

अथ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादेः सव्यभिचारताप्रसङ्गः विशि-ष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वतत्त्वादौ साध्यतदभावसहचरितत्व-तत्सहचरितवृत्तित्वयोः सत्त्वादिति चेन्न गुणकर्म्मत्वादिसामाना-धिकरण्यरूपं तद्वैशिष्ट्यं हि क्वचिदुपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकं क्वचिद्विशेषणतया, तत्राद्यं यथा अनुमित्यादिलक्षणप्रविष्टं इतर-

भेदानुमापकतावच्छेदकं तद्व्यक्तिसमवेतत्वादिकं तद्विशिष्टानुमितित्वादिजातेर्व्यक्त्यन्तरेऽसत्त्वेन भागासिद्धेस्तस्य विशेषणत्वायोगात् अत एव तादृशजातेरनुभवत्वान्यत्वादिविशेषणं व्यभिचारवारकतया सार्थकं द्वितीयस्तु यथा शब्दोऽनित्यो बाह्यकरणकप्रत्यक्षविषयत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्यन्तार्थं तस्य विशेषणत्व एव सद्धेतुत्वनिर्व्वाहात् तथा च दर्शितस्य वैशिष्ट्यस्य उपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे व्यभिचारित्वमिष्टमेव विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपितसमवायादिरेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धो बोध्यः अन्यथा यद्धर्म्मविशिष्टनिरूपितत्वानवच्छिन्नसमवायादिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तस्य हेतुप्रकारस्य उपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वाद्विशेषणतानुपपत्तेः। न च विशिष्टनिरूपितसमवायादेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन शुद्धसत्त्वादेरप्यव्यभिचारितया तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादिति हेतुप्रयोगे निग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यं विशिष्टविशेषणकबुद्धावेव विशिष्टनिरूपितत्वस्य सम्बन्धावच्छेदकतया तद्रुपविशिष्टनिरूपितसमवायादिना तद्रूपानवच्छिन्नस्य हेतुत्वासम्भवात् एवञ्च विशिष्टनिरूपितसमवायादिना सम्बन्धेन सद्धेतोर्व्विशिष्टसत्त्वादेर्न तेन सम्बन्धेन सव्यभिचारताप्रसङ्गः। यादृशेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताविषयकं यज्ज्ञानं तस्य तादृशेन सम्बन्धेन कोटिद्वयसहचारावगाहिताया: संशायकताप्रयोजकत्वात् तादृशसम्बन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्य्यस्य सत्त्वादावभावात् सामान्यसम्बन्धेन सहचारावगाहिनो विशेषसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानस्य

संशयकत्वे संयोगेन धूमधूमाभावसहचरितस्य वह्न्यादेर्महानसानु-
योगिकसंयोगादिना व्यभिचारितापसङ्गात् सामान्यसम्बन्धेन यत्
पक्षधर्म्मतायाः ज्ञानं तस्य तु विशेषसम्बन्धेन साहचर्य्यावगाहि-
त्वेऽपि संशयकत्वं विशेषभाने सामान्यस्यापि भानेन पक्षधर्म्मता-
घटकसम्बन्धेन साहचर्य्यस्य विषयत्वात् अनुमितिस्थले तु व्याप्ति
घटको यादृशः सम्बन्धस्तादृशेन पक्षधर्म्मताया भानमपेक्षितमिति
वैपरीत्यमित्यवधेयं। अथ यथा हेतुतावच्छेदकोपलक्षितव्याप्ति-
ज्ञानहेतुत्वस्थलेऽपि पक्षे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमितिरधिकन्त्वि-
त्यादिन्यायात् तथा विशिष्टसत्तालोपलक्षिते सहचारो यत्र गृह्यते
तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्म्मिणि ज्ञानादपि संशयोत्पत्तिरुचितेति
चेन्न उभयस्थलयोर्व्विशेषात् तथाहि सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन
वा व्याप्तिग्रहे सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा
पक्ष धर्म्मताज्ञाने तु न संशयः सङ्कोचस्य साधारण्यव्याघातकत्वात्
अत एव वह्नित्वादिना धूमतदभावादि सहचारग्रहे आर्द्रेन्धन-
प्रभववह्नित्वादिना धर्म्मिवृत्तिताभानान्न धूमादिसंशयः न वा
संयोगसामान्येन धूमतदभाव सहचरितवह्न्यादेर्महानसाद्यनुयोगिक-
संयोगेन धर्म्मिणि भानात्तत्संशयः न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्गः।
प्रकृतपक्षधर्म्मताज्ञानानिवेशे घटज्ञानं सविषयकं आत्मवृत्ति वा
ज्ञानत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तथाहि घटज्ञानं सविषयकमित्यादि-
निश्चयकालीनघटज्ञानं सविषयकं न वेत्यादिसंशयं प्रति घटज्ञान-
धर्म्मिक सविषयकत्वज्ञानं प्रमाणं नवेत्याकारकसंशयो हेतुः अर्थ-

इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्या-प्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोट्युप-स्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि,

---

निश्चयोत्तरार्थसंशये तद्धर्म्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् स च प्रामाण्यसंशयः सविषयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्वयोपस्थित्यात्मकः सविषयकत्ववति सविषयकत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सविषयकत्वेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यस्य तदभावेन घटितत्वात् तादृशप्रामाण्यसंशये च सविषयकत्वादिज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्याप्रामा-ण्यसहचरितज्ञानत्वादिमत्ताज्ञानं हेतुरिति सविषयकत्वादि-रूपसाध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकधर्म्मवृत्तित्वज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वादावचतमेवेति प्रकृत पक्षताज्ञाननिवेश आवश्यकस्तन्निवेशे च सविषयकत्वादिज्ञानधर्म्मिकज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषय-घटज्ञानादिरूपप्रकृतपक्षधर्म्मत्वाविषयत्वान्नातिव्याप्तिरिति मिश्रमतं दूषयति "इदं सविषयकमिति" सविषयकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्म-कत्वेनाननुगततया तस्मिन् साध्ये ज्ञानत्वादिकं व्यभिचारीत्यत आह आत्मवृत्ति वेति अप्रामाण्यं भ्रमत्वं न तु प्रमात्वाभावस्तस्य साध्याभावाघटितत्वात् तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्व्वेति मतभेदेन तज्ज्ञा-नस्य प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्त्वाज्ञानस्य तादृशसंशया-हेतुत्वात्* सविषयकत्वादिसंशयजनककोटिद्वयोपस्थित्यजनकत्वात् प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य

---

* निश्चयधर्म्मिकाप्रामाण्यसंशयस्य कारणत्वमेव नास्तीति भावः।

साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात्। प्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानत्व-लक्षण साधारणधर्म्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मक-साधारणधर्म्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः। अप्रामाण्यशङ्का-

---

कथितार्थसंशयहेतुताया अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः। ननु विनापि साधारणादिधर्म्म-ज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयात् साधारणादिधर्म्मज्ञान-वत्प्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह "प्रामाण्य-संशये"ति ज्ञानत्वलक्षणसामान्यधर्म्मदर्शनात् प्रामाण्याप्रामाण्यसह-चरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात् प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तं ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्म्मदर्शनात्तत्प्रकारक-ज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तदभावसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानात् विषये घट-ज्ञानादौ तद्वत्त्वस्य सविषयकत्वादेः सन्देहः। तादृशधर्म्मवत्ता-ज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्ध एवेति भावः। नन्वेवमर्थनिश्चयदशायां सत्यपि साधारणधर्म्मादिज्ञाने प्रामाण्यसंशये सत्यर्थसंशयः असति तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह अप्रा-माण्यसंशयेति तदपसारणप्रयुक्तं तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभाव-सम्पादकत्वनिबन्धनं तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकानुविधानो-पपत्तेः न तत्कारणतासाधकमिति भावः व्याप्यसंशयस्येति व्याप्य-तदभावयोर्व्यापकतदभावसहचरिततया साधारणधर्म्मदर्शनविध-येव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशयहेतुः धर्म्मैकताया ज्ञानस्य निश्चयता-

त्वन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याऽऽकरे व्यक्तत्वात्। व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरं हेत्वभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मत्वकपालत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके

त्वस्याप्रयोजकत्वात् यदा च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्य्यं न प्रतिसन्धत्ते तदा धर्म्मिणि तद्व्याप्यधर्म्मं संशयानोऽपि न तं सन्दिग्धे इति स्वीयमते साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् "पृथगि"ति हेतुत्वे विशेषणं पृथक्कारणतामते व्याप्यत्वमादायातिव्याप्तिः प्रागेवोपपादिता "ज्ञानपदं निश्चयपरमि"ति तादृशजनकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयमित्यर्थः। सद्धेतावतिव्याप्तेर्व्वास्तवसाधारण्यादिमत्ताभावेनाप्रसक्तेः हेत्वभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्कायामाह "हेत्विति" "तेन सम्बन्धेन" सव्यभिचारत्वघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन "जनकतासूचनार्थं" जनकताया लक्षणघटकतात्लाभार्थं तथाच तादृशपदोपादानस्वरसात् यादृशरूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तादृशरूपवान् तेन सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येवलक्षणं कर्त्तव्यमिति भावः। "समवायेन हेतौ" समवायेन व्याप्ये एतेनालक्ष्यत्वं दर्शितं ज्ञानघटादौ नातिप्रसङ्गः इति योजना न समवायेन सव्यभिचारत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः।

नातिप्रसङ्ग इति। विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वा-
भावात् लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि

अतिप्रसङ्गप्रसञ्जकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगादिना "तत्सन्देह-
जनक" इति विषयत्वसंयोगादिसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्य्य-
प्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं यत् संशयजनकज्ञानं तद्विषय
इत्यर्थः। न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटकत्वेऽपि
समवायेन ज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्।
तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्सम्बन्धघटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकतावच्छेदक-
प्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्य्यस्यैवावच्छेद-
कतया तद्वत्ताया ज्ञानघटादावसत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् विप्रति-
पत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्थापकपरत्वेऽसङ्गतिस्तद्-
घटकसाध्यतदभावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं प्रत्येकोपस्थापकत्वात्
प्रत्येकमतथात्वेऽपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्वमित्यपि नास्फुटमिति
तद्ग्रन्थमस्पृष्ट्वैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे विप्रतिपत्तेरिति विप्रति-
पत्तिघटक तत्तत्पदज्ञानस्येत्यर्थः तत्तत्पदविषयकप्रत्येकज्ञानयोः
कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालम्बनज्ञानस्य तथात्वात्तदा-
दायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कायां न वा पक्षवृत्तिरिति मूलाव-
तार इति सूचयितुं पूरणसम्बलितं तदर्थमाह "मिलितस्ये"ति
मिलितविषयकज्ञानस्येत्यर्थः। "तदुपस्थापकत्वेऽपि" कोटिद्वयोप-

तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलिता द्वयोर्ज्जनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे अवश्यं सव्यभिचारत्वमिति।

स्थापकत्वेऽपि "तद्वत्ताज्ञानं" तादृशवाक्यप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं "तथा" कोटिद्वयोपस्थापकं तथाच पक्षधर्म्मतापदोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः पक्षधर्म्मतापदानुपादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थिति जनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदान्नित्यपद नञ्पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहाल्लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया एव निवेशादित्याह "न वेति" "मिलिता" एकविषयताश्रयीभूतद्वयोः पदयोः जनकत्वं जनकतावच्छेदकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्य्यवसितार्थः। ननु विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसम्बन्धेन कोटिद्वयसहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्तेषां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमक्षतमेवेत्यत आह "तथात्वेऽपी"ति विप्रतिपत्तिघटक पदानां प्रत्येकं तादृश विषयताश्रयत्वेऽपीत्यर्थः अवश्यं सव्यभिचारत्वमिति तथाच लक्ष्यतयैव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। ननु अनुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव सम्बन्धिस्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदभावस्य सन्दिग्धतया तदन्तर्भावेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भवाद-

अनुपसंहारी पक्ष एवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभाव-सहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षण-समन्वय इति भावः। केचित्तु व्याप्त्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच

तोऽभिप्रायं व्याचष्टे "अनुपसंहारीति" "अनुपसंहारितादशायां" पक्षे साध्यसन्देहदशायां उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना यद्रूपविशिष्टवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रुपवत्त्वस्यैव लक्षणार्थतया उपवर्णितत्वात् सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्ष एव क्वचित्साध्यस्य क्वचिच्च साध्याभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्व तदभाव-सहचरितप्रमेयत्ववत् सर्व्वमित्यादिज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयताव-च्छेदकोभयसाहचर्य्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वय इत्यर्थः। अनुपसंहारितोत्तीर्णतादशायां तदुभयसाहचर्य्यत्वेऽपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः साधारण्यविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानु-विधायित्वात्तेनैव रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन, तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितायाः असिद्धत्वात् तथाच सन्देहकाले साहचर्य्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे संशयात्मकसंशय-जनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाऊस्तन्मत-मुपन्यस्यति "केचित्त्वि"ति "वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽपि" वस्तुगत्या यत्साधारणं तज्ज्ञानेऽपि तत्र तद्गततायां "अकिञ्चित्करं" नय-

पक्ष एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः, एवं यत्र स्थिरे

वच्छेदकं "पक्षएव" पक्षान्तर्भावेनैव 'तत्संशयेति" साहचर्य्यांशे संशयेत्यर्थः "साहचर्य्यज्ञानात्" साहचर्य्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् "तथात्वं" सव्यभिचारत्वं तच्चिन्त्यमिति सम्बन्धांशे निश्चयात्मकसम्बन्धिज्ञानं सम्बन्धान्तरस्मारकं शङ्क्यादिसंशयात् पदार्थस्मरणाद्यनुत्पत्तेरिति साधारणसंशयस्य कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति एवं संशयसाधारणसहचारज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वमेवावच्छेदककोटौ निविशते तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमेवेति लाघवात् संशयात्मकज्ञानं न हेतुः। एवं अनुपसंहारितादशायां संशयजनकज्ञानसम्पादनप्रयासो विफलः तादृशज्ञानासत्त्वदशायां साधारणाव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणघटकत्वादितिचिन्तावीजमूहनीयम्। केवलान्वयीत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना अयं घटः एतत्त्वादित्यादिस्थले पक्षतादशायां संशयप्रयोजकनिश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वाव्याप्त्यप्रसक्तेस्तस्य लक्ष्यतया अव्याप्तिपरिहारो न सङ्गच्छते इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वं सम्पादयति "एवमिति" हेतुभूतेदन्त्ववति पूर्व्वं घटत्वग्रह एव तन्मूलकात् स घट इत्याकारकस्मरणात्तद्घटत्वेन तद्घटभेदोऽत्र घटे ग्रहीतुं शक्यते नान्यथाप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्म्मिणि-

धर्म्मिणि पूर्व्वं घटत्वं गृहीतं उत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्धर्म्मिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्व्यावृत्त-

---

पूर्व्वं घटत्वग्रहस्यानुसरणं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमपर्य्यन्तं तद्घटानवस्थाने तादृशभ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादतः "स्थिर" इत्युक्तं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमदशायां इदन्त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदन्त्वस्य साध्यसहचरितत्वेन निश्चिततया असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्यत आह "तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रह" इति तत्र इदन्त्वावच्छिन्ने तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमानुधावनं इदन्त्वस्य निश्चितसाध्यवद्धर्म्मिव्यावृत्तत्वज्ञानसम्पादनाय, तदा धर्म्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्व एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनिश्चयविषयव्यावृत्तस्य इदन्त्वे असत्त्वं अतः केवलतद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगिविधया तद्घटभानमुपेक्ष्य तद्घटत्वेन तज्ज्ञानानुसरणं तथाच सति तादृशभ्रम एव तद्व्यक्तित्वविशिष्टधर्म्मिणि घटत्वस्य निश्चय इति तन्निष्ठेदन्त्वे दर्शितसंशयप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः इदन्त्वविशिष्टे घटसामान्यभेदभ्रमे इदन्त्वेऽपि विपक्षवृत्तित्वनिश्चयसम्भवाद्व्यावृत्तत्वज्ञानासम्भवादसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकोटौ तत्तद्भानानुधावनं "इदन्त्वेपी"ति अव्याप्तिरित्यनुषज्यते। "वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन" वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयीभूतधर्म्मिव्यावृत्तत्वस्याभावेन "लक्षणायोगादि"ति वास्तवसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य लक्षणघटकत्वादिति भावः। अतएवेत्यत्र इदम् पदेन पूर्व्वाभि-

केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य। अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम्। अन्यथा

लाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति। अतएवेति। यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम्, अतएव तस्यानित्यदोषत्वं, साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः। एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि,

---

हिताया: सद्धेतुत्वाज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शेऽसङ्गतिस्तस्यासाधारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वादतस्तत्परामर्शनीयं व्याचष्टे "अत एवे"ति "पुरुषदोषाधीनं" पुरुषस्य "हेतुमति" पक्षे च साध्यसाध्याभावानिश्चयसाध्य* तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमाधीनं† "तद्दोषत्वं" हेतोरसाधारण्यसत्प्रतिपक्षरूपदोषत्वं "तस्य" असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य च "अनित्यदोषत्वं" दशाविशेष एव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वं "साहजिकत्वे" तादृशपुरुषदोषविरहदशायामपि हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वे "कादाचित्कत्वं" कदाचिदेव हेतोर्दुष्टता सम्पादकत्वं एतावता अयं घट एतत्वादित्यादौ दशाविशेषे पुरुषदोषाधीनदुष्टत्वशङ्काया अनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं अन्यथेत्यादिग्रन्थसङ्गमनाय च अभिप्रायं पूरयति "एवञ्चेति" "दोषताप्रयोजकं" निश्चितसाध्य-

---

* हेतुमतिसाध्यतदभावानिश्चयः। पक्षे च साध्यतदभाव व्याप्यवत्ता निश्चयः इति यथा संख्यमन्वयः॥

† ख० साध्यतदभावानिश्चय साध्याभाव व्याप्यवत्ताभ्रमाधीनं।

यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि, भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रसङ्ग-माह अन्यथेति केचित्। परे तु अयं घटः एतत्वादित्यादाव-व्याप्तिः। साध्यसन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं नह्येकस्य धर्म्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि। एवञ्चावृत्ति गगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चा-

---

वद्व्यावृत्तत्वादिकं "हेतौ" तिष्ठतीतिशेषः "तत्रानित्यदोषत्वमपि" तत्रैव अनित्यदोषत्वं, भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्य अन्यथापदार्थं व्याचष्टे "भ्रममात्रा"दिति तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः। "केचि"-दित्यस्वरससूचनाय स च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशय-प्रयोजकतया अग्रे खण्डनीयत्वात् असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-धीनतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया च अतएवेत्यत्र इदम्पदेन तत्परामर्शे सन्दर्भविरोधाच्च "तस्य" "असाधारणस्य", "धर्म्मस्य" वृत्तिमतः। ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वे-ऽसाधारण्यमेव कथं वीजाभावादित्यत आह "असाधारण्यन्त्वि"ति "अतः" इत्याशङ्कातः नन्वयं घट एतत्वादित्यादेरिव तुल्ययुक्त्या शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सद्धेतुत्वमेव शब्दोनित्यः शब्द-त्वादिकमपि विरुद्धमेव नत्वसाधारणं साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वाभावा-दित्युदाहरणाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रसिद्धिरित्यत आह एवञ्चेति "अवृत्तीति" वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वासम्भवा-दितिभावः। ननु पक्षधर्म्मताज्ञानविरहादेव गगनादिहेतुकस्थले-

साधारण्यस्यासङ्करः। न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः स्वरूपतो विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकं, तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे

ऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव नास्तीति कथं तस्य हेत्वाभासतेत्यत आह "पक्षवृत्तित्वेति" "असङ्करः"* इतरानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं। ननूभयव्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदासम्भवः, मिथः प्रतिबन्धकत्वात् न चैवं पक्षधर्मताज्ञानाभावसम्पादकतयैव तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहमितिवाच्यं तथा सति असिद्धावेवान्तर्भावेन सव्यभिचारत्वानुपपत्तेः अतआह "न चोभयेति" "स्वरूपतो विरोधः" परस्पराभावव्याप्यत्वाविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वं वास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधाविषयकस्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः, ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्तहेतौ सत्त्वात् कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं वा अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहार इत्यत आह "निश्चितेति" साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्म्मिव्यावृत्तत्वं न साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकमित्यर्थः "निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य" साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वस्य "तथात्वे" संशयप्रयोजकत्वे "वह्नेतौ" वह्न्यधिकरणवृत्तितया निश्चिते धूमादौ, धर्म्मिवृत्तित्वग्रहदशापर्य्यन्तानुधावनं संशयजनकज्ञानस्य विशेषण-

---

* ख०, असङ्करानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं।

सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः। न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणोऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेत्। न। एतद्ज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानुमिति प्रतिबन्धात्, उद्भावितैतन्निर्व्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव, उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम्।

सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायामतिप्रसङ्गात्। न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्म्मिणो वास्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रं, मानाभावात्, किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे

विधयालक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण, वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावभ्रमो न वर्त्तते तदा हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वापत्तेऽप्यतिव्याप्तिःसम्भवति। तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति ध्येयं। "तादृशे"ति साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः "तन्त्रं" संशयप्रयोजकरूपघटकं, "सन्देहजनकतावच्छेदकस्य" जनकतावच्छेदकप्रकार-

व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृत्तितादृशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादृशायामतिव्याप्तिः असाधारणप्रक-

---

तावच्छेदकस्य "विशेषणत्वे" धर्म्मिविशेषणतया दुष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे महानसादिवृत्तितादृशायामव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेनादुष्टत्वव्यवहारापत्तिः, तदानीं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य तत्त्वाचत्वात् तादृशव्यवहारविषयस्याबाधितत्वादिति भावः। न च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकप्रकारकतावच्छेदकतावच्छेदकधर्म्मवत् प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः साधारण्यस्थले च तादृशो धर्म्मः साध्यतदभाववृत्तितावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्यापि सन्देहजनकतोपगमात् एवञ्च रासभादेर्महानसादिवृत्तितादशायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वविरहेऽपि तदवच्छेदकरासभत्वादिमत्त्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्ति इति कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं एवमप्यनित्यधर्म्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वे तदसत्त्वदशायामापत्तितादवस्थ्यात् विशेषणत्वे कालविशेषावच्छिन्नतया तदानीं दुष्ट इत्यादौ दुष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वेऽव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेन दुष्टव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नार्थः साधारण्यस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेन दुष्टत्वव्यवहाराजनकतायास्तत्त्वेष्टत्वात् "उपलक्षणत्वे" अत्यन्तायोगव्यवच्छेदपरिचायकतया दुष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे तादृशरूपात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य दोषादिपदार्थत्वोपगम इति यावत् "असाधारण्योत्तीर्णतादशायां"

हेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतरनिश्चयदशायां, तत्कालान्तर्भावे नातिव्याप्तिः कालान्तरीणासाधारण्यमादाय दुष्टत्वादिव्यवहारापत्तिः। इदं पुनरवधेयं शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ पक्षतादशायां दुष्टत्वादिव्यवहारनियामकं यद्घटगगनादिव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्यक्षतमेवेति विशेषणत्वेऽप्येतद्दोषतादवस्थ्यं* संशयप्रयोजकत्वरूपस्य तथात्वेन न दोषादिपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववद्वृत्तित्वनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्वरूपेणैव† निश्चयघटितरूपावच्छिन्नपरवाक्याच्च कालविशेषो निश्चयांश एवान्वेति साध्यतदभावनिश्चयादौ खण्डशक्तिस्वीकारेणान्वयबलात् साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वसामान्याभावभिन्नस्यापि तत्कालीनतन्निश्चयविषयवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लाभः दोषादिपदानां एवं नानार्थत्वमिष्टमेवेति चेदुच्यते तदोपलक्षणत्वेऽपि नोक्तदोषावकाश इति। एवञ्च निश्चयाघटितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमेव संशयप्रयोजकं तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ तत्कोटिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां विपरीतकोटिमद्व्यावृत्तत्वाच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजकतया सत्प्रतिपक्षस्थल इव संशयनिर्व्वाहः तथाचायं घट एतत्वादित्यादौ

---

* संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याधिकरणरूपवत्त्वेनेत्यर्थः।

† विभाजकमात्रमुक्तानुगतरूपं एवञ्च साधारण्यमुपलक्ष्यणं असाधारण्यञ्च विशेषणमित्यत्राविरोधः।

रणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे इत्याहुः।

साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्त्याशङ्कायां अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुदिततात्पर्य्यार्थः। संशयप्रयोजकरूपञ्च इदानीमुपलक्षणविधयैव दुष्टव्यवहारनियामकं अतो रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायां नाव्याप्तिः। असाधारणश्च हेतुः सर्व्वदैव तथेति नातिप्रसङ्गोऽपीति ध्येयं। अदुष्टहेतोर्व्वास्तवासाधारणप्रकरणसमत्वाभावात् "असाधारणप्रकरणसमयो"-रिति व्याचष्टे असाधारणेति भ्रमविषयस्य नव्यमते दोषत्वाभावादनित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे "विशेषेति" "प्रयोजकत्वं" प्रयोजकज्ञानविषयत्वं अत एवेत्यत्र इदमपदार्थस्य सद्धेतोः सर्व्वदा अदुष्टत्वस्य भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतायामनुपष्टम्भकतया तदुपष्टम्भं पूरयति "नत्विति" तथाच यत एव सद्धेतुः सर्व्वदैव तथा न तु कदाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अतएव तत्स्थलीयानुमितिविरोधी यो भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि तद्विषयो न हेतुदोषः भ्रमदशायां सद्धेतोर्दुष्टत्वे तु भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादित्यत एवेत्यादिमूलस्य पर्य्यवसितोऽर्थः। ननु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमपीष्यत एवेति भ्रमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्कायामन्यथेत्यादि मूलावतारात्तादृशशङ्कोद्धारं स्फुटीचिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्टे "अन्यथेति" मूले

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरु-द्धत्वमेव तयोरिति। इदञ्चाभ्युपगमवादेन। वस्तुतो यथोपवर्णित-

---

बाधादिज्ञान इति पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशायामित्यर्थः हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः अतिरिक्तहेत्वाभासस्वीकारापत्तिः बाधा-देर्नित्यदोषतायाः सर्व्ववादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावा-सम्भवादितिभावः। अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्य अनित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवद्वृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वा-सम्भवात्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धत्वोक्तिमुपपादयति दीधितौ "अनवगते"ति एवञ्च साध्यवद्वृत्तित्वेनेतिमूलस्य साध्य-वद्वृत्तितया अनवगतत्वेनेत्यर्थः तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतौ साध्यतदभावोभयसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरीणनिर्णय-विषयवास्तवतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतया-ऽव्याप्तिपरिहारो न घटते इत्यत आह "अभ्युपगमवादे"नेति संशयजनकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य विशेषणविधयालक्षणघटकत्वमभ्युपग-म्येत्यर्थः। यथाश्रुतलक्षणे व्याप्त्यादि ग्रहदशायां सद्धेतावतिव्याप्ति-वारणाय तादृशज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयं तादृशज्ञान-दशायामतिप्रसङ्गस्यास्त्येव तत्र तादृशज्ञानविरहदशायाञ्चागत्या साधारणस्य सव्यभिचारत्वं नोपगन्तव्यमेवेत्यतो यथोपवर्णितेति यथा व्याख्यातेत्यर्थकं अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयस्यापि हेत्वा-भासविभाजकत्वे क्षतिविरहादेतज्ज्ञानेऽपीत्यादिनोक्तविभाजक-धर्म्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथनमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायोपवर्ण-

लक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम्। यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा ऽतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैत-

---

नेन निराकुरुते "यद्रूपज्ञान"मिति यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञान-मित्यर्थः "तदेव" तद्रूपावच्छिन्नमेव एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञान-विषयतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्यैव विभाजकतया साधारण्यादिरूप-तादृशधर्म्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिविरोधितया तादृशनियमोप-गमेऽपि तथाविधधर्म्मस्य न विभाजकतानुपपत्तिरित्यपि परास्तम्। साधारण्यत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशपक्ष-धर्म्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः एवञ्च एतदज्ञानेऽपीतिमूलस्य निरुक्तविभाजकतावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानेऽ-पीति "साधारण्यादिप्रत्येकस्यै"त्यस्य साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येक-रूपावच्छिन्नस्येत्यर्थः इत्यवधेयम्। अन्यथा तादृशरूपावच्छिन्न-स्यापि विभाजकत्वेऽतिप्रसङ्गः अनुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधि-धर्म्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्म्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादी-नामैक्यप्रसङ्गः मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्म्मवत्ता-ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादितिशेषः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येक-धर्म्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थः तत्रैवायं हेतुरिति तु न सत् दोषत्वाच्चेति चकारासङ्गतेः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रथमं तस्यैव दोषतया उद्भावयितुमुचितत्वात् नत्वनुगतधर्म्मस्येत्यर्थः एवञ्च दोषविधया यादृशधर्म्म उद्भाव्यते स एव विभाजक उक्तानु-गतधर्म्मस्य चानुद्भावनीयतया न तथात्वमितिहृदयम्॥

दिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि । पक्षवृत्तित्वे

ननु तदज्ञानदशायां अन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धकस्य तज्ज्ञानीयानुमित्यविरोधितावीजत्वं मणिकृताभिहितं न तद्घटते तथा सति सत्प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया बाधादिज्ञानस्याप्यन्यथात्वापत्तेः अथ तद्वीजमाह "वस्तुतस्त्वि"ति "उपस्थापकत्वादौ"ति कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादौत्यर्थः आदिपदात् स्वयं निष्कर्षिततादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वपरिग्रहः "विरोधिविषयकत्वाभावात्" ग्राह्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावात् इदञ्चवधेयं मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तरं मानाभावेन निरुक्तधर्म्मज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः एवञ्च प्रत्येकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं नानुगतधर्म्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वमन्यादृकतया मूलेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावे कथिते अनन्तरं ननु प्रत्येकं नानाधर्म्मज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वकल्पनापेक्षया विरोधिविषयकस्यापि अनुगतधर्म्मज्ञानस्यैकस्य तथात्वं विशेषदर्शिनां साधारणादिहेत्वकानुमितिवारणाय कल्पयितुमुचितमित्याशङ्कावतारात् तत्परिजिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकत्वं दूषत्वादित्यन्तेनाभिहितमिति । एवमीदृशयुक्तेरुत्तरत्रापि निर्वक्ष्यमाणानुगतधर्म्मान्तरेऽपि अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमिति शेषः । विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकतार्थत्वेऽसङ्गतिः साधारण्यादेरतथात्वादता व्याचष्टे

एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि वा आवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

सतीति। विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्यावृत्तिपदम् अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्. तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रसङ्गः। साध्यवद्वृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम्। अपक्षधर्मधूमादिवारणाय सत्यन्तं।

"विरोधित्व"मिति "विरोधिज्ञाने"ति प्रतिबन्धकीभूतज्ञानेत्यर्थः अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तावव्यावृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्कानिराचिकीर्षुस्तस्य व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविरहदशायामव्याप्तिवारकतया सार्थकतासम्पादनाय व्याचष्टे "अव्यावृत्तीति" अत्यन्तायोगः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नोऽभावः। नाप्रसङ्ग इति रासभादौ महानसादिवृत्तिता दशायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतदभावस्य तत्रासत्त्वेन तद्व्यवच्छेदकस्य तदानीमपि सत्त्वादितिभावः। नन्वेवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यसाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिप्रसङ्ग इत्यत आह "साध्यवद्वृत्तिस्त्विति" "नासाधारण"इति निश्चयागर्भितस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादितिशेषः तथाचोक्तस्थले तत्र कदाचिदप्यसाधारण्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इतिभावः। बाधादिवारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वस्य

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तम्, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च। गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित्। नापि सपक्षविपक्षगतसर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं, व्यर्थ-

---

पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्म्मी। विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः। तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण

लाभाय पक्षपदं व्याचष्टे "पक्ष" इति सन्दिग्धसाध्यः सन्दिग्धसाध्यविशिष्टः धर्म्मी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नः विशिष्टहेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतौ "तद्वृत्तित्वे"ति तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वेति तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वेत्यर्थः। पक्षवृत्तित्वार्थकं वैशिष्ट्यञ्च वैज्ञानिकं तेन बाधादिसङ्करस्थले साध्यादिविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न क्षतिः बाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकज्ञानविरोधित्वान्न बाधादिकमादाय ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिरितिभावः। अत्र साध्यवद्वृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासंग्रहः तज्ज्ञानदशायां हेतौ साध्यविशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहानुदयात् एवञ्च साध्यांशे संशयत्वविशेषणमफलं इत्यतस्तत्परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति "पक्षतावच्छेदके"ति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता या च

विशेषणत्वात् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेश्च। किञ्च पक्षाति-रिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसं-हार्य्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः, वृत्तिमतो धर्म्मस्य साध्य-वद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात्।

तादृशी हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकलौकिक-सन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानाविरोधित्वस्य लाभादित्यर्थः। तादृशज्ञाना-विरोधित्वञ्च न तादृशज्ञानसामान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानति-रिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठसाध्याभावादिरूपव्यभि-चारस्यापि पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तादृशविषयितानिरूपकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात्। किञ्च तादृशविषयतानिरूपकतानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं तदनवच्छेदकत्वञ्च तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं तेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावत्वा-देस्तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदक-पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः। बाधादि-निष्ठानामनुमितिविरोधितानवच्छेदकधर्म्माणां तादृशविषयिता निरूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेद-कीभूतानुमितिविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थ-त्वान्नातिप्रसङ्गः तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयक-निश्चयसामान्यप्रतिबध्यं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्म्मस्तदवच्छिन्नत्वं वा समुदायार्थः। वस्तुतस्तु निरुक्ततादृश-

नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्य्यव्याप्तिः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्ष एव साध्यवति वृत्तेः।

साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्व्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां

ज्ञानाविरोधित्वं अनुमितिविरोधिनि तादृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न विशेषणीयं परन्तु अनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायामेव तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात् बाधादिज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यतानाञ्च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमतोनातिप्रसङ्गः व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वञ्च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् अग्रेऽपि सर्व्वत्र तादृशदिशा निष्कर्षणीयमिति* अत्र च द्रव्यत्वाभाववद्वृत्ति मेयत्वं द्रव्यं मेयत्वादित्यादौ व्यभिचारो ऽसिद्धिमध्य एव निवेशित इति हृदयम्। पक्षसाध्यसाधनानां अप्रसिद्ध्या समन्वयः

---

* ख०, अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभिचाराभावो निर्विवादस्तत्र व्यभिचारोऽसिद्धिमध्य एव निवेशित इति हृदयम्।

निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहस्य। विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव।

"निरास" इति तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति-भावः। "असिद्धिसङ्कीर्ण" हृदादौ धूमादिसाधने वह्न्यादिहेतुस्तत्संग्रहः तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वासत्त्वेऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधि-साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्युपादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादितिभावः ननु विरोधोऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अनुमितिविरोधी चेत्यति-प्रसङ्गः। न च विरुद्धो हेतुः साध्यवद्व्यावृत्ततया असाधारण एवेति न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरितिवाच्यं यथोक्त-ज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधसाधारण्ये तस्य व्यभिचारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात् तदवच्छिन्नवतः सव्यभि-चारपदार्थत्वे तत्पदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः सव्यभिचारलक्षणाति-व्याप्तेश्चाशक्यपरिहारत्वादत आह "विरोधोऽपी"ति "फलतः" तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजक-ज्ञानविषयत्वेन "प्रतिरोधः" प्रतिरोधतुल्य एव तथाच पक्षे साध्य-वत्ताज्ञानविरोधित्वान्न तत्रातिप्रसङ्ग इतिशेषः पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः तादृशाभावप्रति-योगित्वञ्च साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानविधया पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं विरुणद्धीतिहृदयम्। साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधतया तस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधितयाऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारैव इत्यतस्तन्मता-

नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। एतेनानुगतं सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं, प्रत्येकमेव दूषणत्वात्। उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारपूर्व्वपक्षः॥

तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयम्। वक्ष्यते च सिद्धान्ते "विरुद्धान्ये"ति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम्। सम्बन्धपद-

---

भिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति "तदन्यत्वेन"वेति विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः "विरोधि" अनुमितिविरोधि, अथैतन्मते किमसाधारण्यं न तावत् पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् नापि निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रतिबन्धकताविरहेण हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य च तत्साधारण्यविरहात् अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्यवद्व्यक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् यथाकथञ्चित् प्रतिबन्धकत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वस्य

तत्त्वासत्त्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भवात् नापि पक्षवृत्तित्वा-विशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्याप्यनुमितौ तज्जनकज्ञाने चाविरोधित्वात् यदि च पक्षधर्म्मिकप्रकृतहेतुमत्ता-ज्ञानसहकृतं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञान-मनुमितिं प्रतिबध्नाति स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादि, करादिमांश्चायं इत्यादिज्ञानद्वयदशायामपि अयं स्थाणुरित्यादिज्ञानानुदयात् धर्म्मिविशेष्यकतद्वत्ताज्ञानविशिष्टतद्धर्म्मिकग्राह्याभावव्याप्यत्वनिश्चय-त्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युच्यते तदा तादृशधर्म्मस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् सत्यन्तार्थविरह इति । अत्र केचित् पक्षवृत्तित्वविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वमेवासाधारण्यं सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रति-बन्धकतायां तादृशासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रक्षिप्य तत्साधारण्यं प्रकृतलक्षणस्योपपादनीयमित्याहुः परे तु हेतुनिष्ठं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यं तद्वि-षयकत्वस्य पक्षधर्म्मिकहेतुमत्ताज्ञानविरहकालीनानुमित्यप्रति-बन्धकज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्ट यादृश विशिष्टविषयकनिश्चयत्व-मनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य सामान्यलक्षणे अत्र च विवक्षणीयतया सामान्यलक्षणस्य प्रकृतलक्षणविशेष्यदलस्य च तत्साधारण्यनिर्व्वाहः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यताव-च्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृश यत्किञ्चिज्-ज्ञानं यादृशधर्म्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यं तादृशधर्म्म-

वत्त्वरूपस्य शरीरे निश्चयांशे पचधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चय-विशिष्टानिवेशात् तादृशनिश्चयविरहकालीनहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविषयकनिश्चयस्यापि तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन पचे साध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतिबध्यतया तद्दशस्याप्येतत् साधारण्योपपत्तिरित्याहुः। वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपचधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीन*-ज्ञानावृत्ति तद्वत्त्वमेव विवचणीयं अथवा स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः पचधर्म्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्वत्त्वमेव†

* हेतुमत्ताविषयकनिश्चयावृत्तित्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं कालीनत्वनिवेशेनेति, सत्यं; पर्व्वतो द्रव्यं वह्न्यभावव्याप्यादित्यत्र दोषवारणाय कालीनत्वनिवेश इति तन्न तत्रापि विशिष्टान्तराघटितत्वं नास्तीति पूर्व्वपचं सुदृढं वस्तुतस्तु यथा श्रुताभिप्रायेणेदं व्यावृत्तिप्रदर्शनम् ॥

† अत्र तादृशप्रतिबन्धकताशून्यपचधर्म्मिकहेतुमत्ताविषयकनिश्चयावृत्तित्वमिति प्रथमकल्पे, द्वितीये च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वपचधर्म्मताज्ञानविषयकत्वोभयाभाव इत्येवोच्यतां किं समवहितकालीनत्वप्रवेशेन इति चेन्न पर्व्वतो द्रव्यत्ववान् वह्न्यभावव्याप्यादित्यादौ वह्निमत्पर्व्वतादावतिप्रसङ्गात् वह्निमान् पर्व्वतो वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यादिसमूहालम्बनादिज्ञानस्याहार्य्यतया अनाहार्य्यं यत् वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व्वत इत्याकारकं पचधर्म्मिकहेतुमत्ताविषयकं ज्ञानं तत्र वह्निमत्पर्व्वतविषयताया अवृत्तेः कालीनत्वनिवेशे च वह्न्यभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ वह्निमत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयकालीनतत्पूर्व्वोत्पन्नवह्निमत्पर्व्वतनिश्चये वह्निमत्पर्व्वतत्वावच्छिन्नविषय-

तायाः वृत्तित्वेन वह्न्यभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयोः सत्त्वेन च कल्पद्वये नातिप्रसङ्ग इति भावः। अथात्र ह्रदत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकजलादिहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः सामानाधिकरण्येन हेतुमत्तानिश्चयकालीन तादृशासाधारण्याविषयकनिश्चये तादृशानुमिति प्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात् न च सामानाधिकरण्येन साध्यकस्थलेऽप्यवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वं निवेश्य तादृशासाधारण्येऽव्याप्तिर्व्वारणीया इति वाच्यं सामानाधिकरण्येन हेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेरवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तादृशहेत्वभावविषयकज्ञानस्याहार्य्यतया तत्कालीनज्ञानस्य धर्त्तुमशक्यतया तादृशज्ञानाकालीनज्ञानस्यैव यद्रूपपदेन धर्त्तव्यतया तत्र तादृशहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेन्न असाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। न चासाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्यैव सम्यक्त्वमिति वाच्यं धर्म्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात्। न च घटवद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं वह्निमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकस्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञानस्यासाधारण्यविषयकत्वेन यथोक्तोभयाभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं असाधारण्यविषयानन्तर्गतविषयताशालिज्ञाननिष्ठतादृशपक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वघटितोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति।

अत्रेदं चिन्तनीयं ह्रदो वह्निमान् जलादित्यादावसाधारण्येऽव्याप्तिर्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमदित्याकारकस्य तादृशजलांशे वह्नेर्भ्रमात्मकज्ञानस्य असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयतावत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य तत्रासत्त्वादिति।

अत्र केचित् सर्व्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव निवेश्यं सामानाधिकरण्येन हेतुतास्थले

सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे ऽतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ साधारण्येन हेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जलाभाववदित्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयताया अपि असाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं तदन्तर्गतप्रतियोगित्वप्रकारिता निरूपितविशेष्यताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशजलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपितविशेष्यितायास्ततोभिन्नत्वेन तद्दोषानवकाशात्। न चैवं अनुमितिप्रतिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं वृक्षः संयोगी एतत्त्वादित्यादौ संयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात्। यद्वा स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताव्यापकताकयद्रूपावच्छिन्न विषयिता भिन्ना या अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तद्भिन्नत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेशनीयमतो न कोऽपि दोषः इत्याहुः।

वस्तुतस्तु असाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मिक हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य निवेशनेन दोषानवकाशः। एतत्कल्पे पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयत्वादिकं प्रयोजनविरहेण न निविश्यते इति कृदो वह्निमान् गगनवद्धृदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजलादित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादौ अनाहार्य्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ता निश्चयकालीनस्य तद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिः। अत एव वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य यत्र पक्षत्वं तादृशजलत्वसामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यत्वं ज्ञानस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मके ऽव्यापित्वात्तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्म्मिकवह्निप्रकारकबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्म्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयतया तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चये प्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वेनोभया-

विशेषणीयं* अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्त्वग्रहाविरोधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनाहार्य्यतद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्योपादानासम्भवात् एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः यथा विवक्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्रातिव्याप्तिवारकतया† तत्सार्थक्यं सामान्यलक्षणस्य च सत्त्वं निर्व्वहति। एतादृश विशेषणप्रक्षेपे मूलकृतः सम्मतिमाह वक्ष्यते चेति ननु हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाव-तद्भेद-साध्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्याभावादि-साध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनादिरूपनानाविधविरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्राव्याप्तिर्दुर्व्वारैव एवं साध्य-

भावस्यासत्त्वादिति यदास्तं तादृशनिश्चयस्यासाधारण्याविषयकत्वेनासाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मिकपक्षधर्म्मताज्ञानकालीनत्वघटितोभयाभावस्य सत्वेनाव्याप्तेरभावात् जलवत्तादृशजले ऽतिव्याप्तिस्तु यथाकथञ्चित्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्य वारणीयेत्यलमधिकेन ॥

* (वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकतानतिरिक्तावृत्तित्वं तादृशप्रतिबन्धकताशून्यं यत्पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयसहितं ज्ञानं तदवृत्तित्वमेव विवक्षणीयम्) अत्रायं वेष्टनीनिबद्धः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते नासौ सन्दर्भ शुद्धः ।

† ख, तत्सार्थक्यात् सामान्यलक्षणस्यापि सम्भवात् अत्र वदन्तीत्यादिनिष्कृष्टकल्पे च पक्षवृत्तित्वासहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वं विशेषलक्षणाक्रान्तत्वञ्च निर्व्वहति हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यनाहार्य्यज्ञानानुदयात् ॥

सामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनादिरूपविरोधभेदनिवेशे साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थलीयव्यभिचारस्यासंग्रहः। गोत्वतद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वादितो गोत्वाभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टाश्वत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत आह "हेत्विति" हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानाविरोध्यर्थकमित्यर्थः।* तेन विरोधग्रहदशायामपि रूपान्तरेण साध्यहेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहोत्पत्तावपि न क्षतिः न वा अवृत्तिहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयासाधारण्यसंग्रहः सामानाधिकरण्येऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वं वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवं तेन नावृत्तिसाध्यकसाधारण्यासंग्रहः अविरुद्धहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणे च एतद्विशेषणमनुपादेयमेव तेन तत्र हेतुसामानाधिकरण्यग्रहविरोध्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः वस्तुतस्तु तादृशसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्याप्यवृत्तित्वस्यैव अनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायां निवेशनीयतया धूमवान् वह्नेरित्यादौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः। केचित्तु सत्यन्तस्य विशिष्टहेतौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वमेवार्थं वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मतमाक्षिपति "सम्बन्धपदे"ति "प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे" इति प्र तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालि-

---

* ख, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्याविरोध्यर्थकमित्यर्थः।

वत्वेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम्। आश्रया-

---

निश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं इत्यर्थः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे द्रव्यं वह्निमत् धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावुद्देश्यायां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधूमादिविशेष्यता निरूपितसाध्याभावादिप्रकारताशालिनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात साध्याभावादिवारणामम्भव इत्यतः "प्रकृते"ति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थकं अथैवं हेत्वघटितसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यान्न चेष्टापत्तिः तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेनैव तादृशातिप्रसङ्गवारणेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादेः साध्याभावनिष्ठसाधनसामानाधिकरण्यादेश्चासंग्रहः। न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नघटितत्वे सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वं तच्च विशेष्यविशेषणभावभेदेन विभिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति वाच्यं। तथा सति ह्रदो वह्निमान् अभावादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्त्यादिरूपबाधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ अवृत्तित्ववत् गगनादिरूपव्याप्यत्वासिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः मैवं व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः अपि तु सव्यभिचारलक्षणस्यैवेति न साध्याभावादिनिष्ठसाधनसामानाधिकरण्याद्यसंग्रहे, हेत्वघटित साध्याभाववद्वृत्तित्वादेः संग्रहे क्षतिः। अथवा हेतुनिष्ठत्वविशेषित-

तादृशविरोध्येव व्यभिचारपदार्थः अन्यविधोपदर्शितव्यभिचारास्तु एतन्मते व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भाव्यन्ते तावता क्षतिविरहात् प्राय इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयिष्यते बाधादीत्यादिना सत्प्रति-पक्षादिपरिग्रहः तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसम्ब-न्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबाधादिवारणसम्भवादसाध्यत्व-मुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनं । न चैवं हेतु सम्बन्धितयेत्यस्य वैयर्थ्य-मितिवाच्यं तदनुपादाने साध्यनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वसिद्धावति-प्रसङ्गापातात् तस्य तत्साध्यकानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेऽपि हेतुनिष्ठावृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार इतिवाच्यं सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् अतएव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानु-मिति* सामान्याविरोधित्वादेव तद्वारणे सत्यन्तवैयर्थ्यमित्यपि परास्तं काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणन्तु विशिष्ट-साध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणप्रक्षेपेणैव सम्भवतीतिहृदयम् । तद्वारणं बाधादिवारणं अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्य-विरोधितया अनुमिति पदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतु वैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिपरत्वमावश्यकं तच्च निष्प्रयोजनकं साध्यवैशि-ष्ट्यावगाहित्वं निवेश्य तन्निबन्धनबाधाद्यतिव्याप्तिवारकविशेषणा-न्तरप्रक्षेपः प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्त इत्यतो ज्ञाने साध्यवैशि-ष्ट्यावगाहित्वं विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणञ्च परित्यजति "वस्तुतस्त्विति" आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिसाधनाप्र-सिद्धिपरिग्रहः । यथाश्रुते आश्रयासिद्ध्यादिवारणासम्भवाद-

* ख, तादृशानुमितिमात्रेऽविरुद्धत्वादेव ।

सिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तम्। तादृशपक्षक-तादृशहेतुकग्रहाविरो-धित्वर्थकम्। अन्यथा च वाचो भङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभि-धित्सितं तेन वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवद्वृत्ति-त्वादेर्नासंग्रहः विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। सपक्षेति सम्पाता-

---

सिद्धिसङ्कीर्णव्यभिचारासंग्रहाच्च सत्यन्तार्थं व्याचष्टे तादृशेति प्रथमं तादृशपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकं उदीच्यं तद्धेतुतावच्छे-दकविशिष्टार्थकं, ननु वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतु-निष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादिरूपासाधारण्यासंग्रहः तज्ज्ञानस्य साध्यात्मकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्त्वग्रहविरोधित्वादत आह-"अन्यथेति" अनुमितिकारणीभूतं व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानं तथाच पक्षधर्मताज्ञानाविरोधित्वकथनेन पारिशेष्याद्व्याप्तिज्ञानविरोधित्व-मेव लभ्यते इति भावः। नन्वेतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावतिव्यापकं अन्योऽन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरोपादाने ऽन्यतरव्यभिचारा-संग्राहकं साध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूप-व्याप्यत्वासिद्धावतिव्यापकञ्चेत्यत आह "विवेचयिष्यत" इति विशिष्ट-साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं निवेश्य साध्याप्रसिद्ध्यादिकं वारयिष्यते इदं द्रव्यं द्रव्यत्वाव्यभिचारिसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसाधनग्रहविरोधी व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भावनीयः समूहालम्बनात्मकं नानाविध-व्याप्तिज्ञानमादाय अत्यन्तान्योऽन्याभावगर्भद्विविधव्यभिचाराः-संग्रहीष्यन्ते व्याप्त्यभावस्य व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते तस्य बहिर्भावनीयत्वे विसकलितयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरण्ययो-

ज्ञानमुपादेयमिति न कस्यचिद्दोषस्यावकाश इतिभावः। ननु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्यानुमितिविरोधोक्तिर्न सङ्गच्छते न च विपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्घटितविशिष्टस्यानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि तथात्वात्तदादाय एव लक्षणसङ्गमनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणगमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेरप्रसिद्धेः विरुद्धोऽपीत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिश्च इत्यत आह "सपक्षेती"ति तथाच विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमितिभावः। "अतएव" सपक्षवृत्तित्वस्याविवक्षितत्वादेव मूले एतद्ज्ञान इति दृष्टान्तविधयोक्तं तथाच तादृशानुगतधर्म्माज्ञानदशायामिव तज्ज्ञानदशायामपि अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वात् अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः तथाचानुगतधर्म्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्यासत्वे अनुमितिरिष्टैव तत्सत्त्वे तत एवानुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वान्न तस्य विभाजकत्वमितिभावः। व्यर्थविशेषणत्वादितिमूले विशेषणपदस्यानुमितिविरोधित्वरूपविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सद्धेतौ व्यभिचारादतो व्याचष्टे "विशेषण"मिति स्वरूपासिद्धादिहेतोरप्यसाधकतया तत्र व्यभिचाराप्रसक्तेस्तद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेतिभावः। सद्धेतोः साध्यव्याप्यतया तत्रातिव्याप्त्यप्रसक्तेर्हेत्वाभासपदं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्दोषलक्षणेऽसिद्धिविशेषात्मकावृत्तित्वातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थकोकर्त्तुं तदर्थमाह "हेतुवदि"ति दशाविशेषे व्याप्य-

यातम् अतएवानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम्। व्यर्थेति। विशेषणं पक्षवृत्तित्वम्। साध्याव्याप्यत्व इति। हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं वत्यर्थस्य वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः। साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरो-

---

विरुद्धयोरप्यसाधारणत्वात् तयोः प्रत्येकं यथाश्रुतलक्षणघटकदलद्वयविरहाद*व्याप्तिः एवं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमदर्थकत्वेऽवृत्तेरपि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेनासाधारणतया तत्राव्याप्तिरतः पर्य्यवसितार्थमाह "एवञ्चेति" ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं साध्यवद्वृत्तित्वञ्चासाधारण्यं तच्च साध्यव्याप्तिग्रह एव विरोधि न तु साध्याभावव्याप्तिग्रहेऽपीति कथं तत्संग्रह इत्यत आह "साध्येति" साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तज्ज्ञानं वृत्तिमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकं इत्यभिप्रेत्य "निश्चितेति" "तच्च" तादृशं साधारण्यमसाधारण्यञ्च "व्याप्तिद्वयेति" साध्यव्याप्तिसाध्याभावव्याप्ती इत्यर्थः। साध्यस्य साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपितव्याप्तिग्रहे साध्यवद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्य साधारण्यस्य साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वमेव साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्यासाधारण्यस्यापि तथात्वमिति भावः इदयमित्यस्वरससूचनाय स च साध्याभावाभावत्वेन साध्यविषयकतद्वृत्तित्व-

---

* ख०, अव्याप्तिरेव हेत्वाभासपदस्य।

धीति हृदयम्। असिद्धिविशेषत्ववृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा असिद्धिरेव, नो चेदिद-मेवासाधारण्यं बोध्यम्। साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्टसाध्य-साधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यं। व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्वं।

ज्ञानस्यैव साध्याभावाभाववदवृत्तत्वघटितस्य साध्याभावे हेतुसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगित्वघटितस्य वा साध्याभावव्याप्यत्वस्य ग्रहे प्रतिबन्धकतया साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकतदवृत्तित्व-ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वं निश्चितसाध्यादिमद्वावृत्तत्वज्ञानस्य साध्यादि सामानाधिकरण्यसामान्याभावाविषयकतया साध्यादिव्याप्तिग्रहा-प्रतिबन्धकत्वञ्च, विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति "असिद्धिविशेष" इति स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्व्वेत्यर्थः। एतच्चालच्यतालाभाय ननु निश्चयाघटितस्य साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधितया एतदनन्तर्भावे तस्याधिकहेत्वाभासतापत्तिरित्यत आह "साध्येति" "यदीदृशं" यदि वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, वृत्तिमत्त्वग्रहे ग्राह्याभावाव-गाहितया तत्सामान्याभावावगाहिज्ञानमेव विरोधि नत्वेकविशेषा-भावविशिष्टापरविशेषाभावरूपसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वज्ञानमित्य-स्वरसात् यदीति निष्कृष्टमताभिप्रायेणाह "नोचेदिति" "इदमेव" निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वमेव एवकारेण निश्चय-घटितस्य व्यवच्छेदः नन्वत्र साध्यादिव्याप्यत्वं साध्यादिमदन्यावृत्तित्वे सति साध्यादिमद्वृत्तित्वं तदा तु द्वितीयलक्षणा*भेदः साध्यवन्मात्र-

---

* क०, द्वितीयलक्षणार्थाभेदः।

तेन च द्वितीयस्य भेदः। रीतिस्तुल्यैव। केचित्तु असाधारण्या-

वृत्त्यादिपदस्यापि तादृशव्याप्तिसमानार्थकत्वादित्यत आह "व्याप-के"ति द्वितीयलक्षणस्यापि यथाश्रुतार्थपरत्वे पूर्व्ववद्व्याप्यविरुद्धयो-र्द्दशाविशेषेऽसाधारणयोरसंग्रह इत्यत आह "रीतिरिति" तत्रापि साध्यतदभाववन्मात्रवृत्तित्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्वग्रहाविरोधि-धर्म्म-वत्त्वमेव विवक्षणीयमित्यर्थः उपाध्यायमतमाह "केचित्त्विति" असा-धारण्याभावकालः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याच्छेदकः क्षणः तेन यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तादृशक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठा-साधारण्याभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। अथ शब्दादौ साध्य-सन्देहदशायां शब्दत्वादेरसाधारण्यव्यवहारप्रयोजकस्य तत्कालीन-साध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिवृत्तित्वविरहस्य शब्दादौ साध्या-दिनिश्चयदशायामपि तत्र सत्त्वात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्या-भावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः न च तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूत-धर्म्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्कालादिविरहात्तदानीं तद्घ-टितासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति वाच्यं प्रतियोगिकोटिविशेषणा-सत्त्वस्याभावीयविशिष्टाभावाप्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यसत्त्वे दण्डविशिष्टपुरुषाभावादेरिव दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् यदि च प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतर-निश्चयक्षण एव असाधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षित इत्युच्यते तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदि क्वचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति तदा सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः तादृश-

लक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा चासाधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य च विरहेण इष्टापत्तेरयोगात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षणस्य विवक्षणे तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशसाधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्राव्याप्तिः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः नैवं तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य प्रकृतहेतुनिष्ठाभावावच्छेदककाल एवासाधारण्याभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयदशायां कालान्तरावच्छिन्नस्य कालान्तरघटितासाधारण्यस्याभावकूटो हेतौ सुलभ एव यादृशसाधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्राप्यन्ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतसाध्यकासाधारण्यस्याभावः प्रसिद्ध एवेति न दोषः अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधिकरणत्वकिञ्चिद्विशेष्यकसाध्यतदभावनिश्चयवत्वोभयाभाववान् क्षण एवासाधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा क्वचिदपि न साध्यस्य तदभावस्य वा निश्चयस्तत्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधिकरणत्वसत्त्वेऽपि साध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयाभावोऽक्षत एवेति तदा न सव्यभिचारताप्रसङ्गः। प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यः क्षणस्तदन्यक्षण एव विवक्षणीयः। यत् साध्यकस्थले यस्य साधारणस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्साध्यकस्थलीयक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नोपादेयमेव साध्यसाधन-

भावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणा-भावात् वस्तुतो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारणस्य संग्रह इत्याकू-तच्चिन्त्यम्। व्यर्थेति। विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य

भेदेनलक्षणभेदादित्यपि केचित् "विशेषणाभावात्" असा-धारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्व्याप्तिद्वयस्य विशेषणं तदभावात्। "संग्रहः" तादृशविशेषणविशिष्टव्याप्तिद्वयस्याभाववत्त्वं एतन्मते च पूर्व्वलक्षणे साध्याभाववदवृत्तित्वघटिताया उत्तरत्र च तदन्या-वृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुप्रवेशाल्लक्षणयोर्भेदः स्वव्यापकसाध्य-सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावस्य निवेशयितुमशक्यः तादृशव्याप्तेः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् साधारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्धा अभावग्रहासम्भवात् शिरोमणिव्याख्यायास्तु तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धा-वपि तद्घटकपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानविरोधिताया एव निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यमिहव्याप्यत्व-मिति तदुक्तिसङ्गतिः एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं ग्रन्थः न तु दोषलक्षणपरोऽपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वा-भावादित्यवधेयम्। "तच्चिन्त्यमिति" चिन्तावीजन्तु असा-धारणशरीरे तत्तत्पुरुषीयनिश्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्य-लक्षणस्य पुरुषविशेषनियन्त्रितत्वं, न चेष्टापत्तिः तथा सति साधा-रणहेतावप्यमुकं प्रत्ययं व्यभिचारीति प्रत्ययप्रसङ्गात् एवं सव्यभि-चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसम्भवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्या-

पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः। प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाश्रुते। नापीत्यादि। सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्व

नमनुचितमित्याशयेन इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे "व्यर्थेती"ति विरोधादेरित्यादिना अवृत्तित्वपरिग्रहः "साध्याभावेत्यादीति" साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वञ्चेत्यर्थः "तस्य" विरोधादेः "पार्थक्ये" व्यभिचारपदार्थवह्निभूतले "प्रमाणाभावादिति" तथाच विरोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षेतरभेदसत्त्वेन तद्भावत्त्वकविशेषणानवच्छिन्नस्येतरभेदानुमापकत्वसम्भवादितिभावः। हेत्वाभासपदस्यान्यथाव्याख्यानात् दुष्टहेतुरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गतिः एवं गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधिदर्शितधर्म्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिदानमप्यसङ्गतमित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति "प्रथममिती"ति एकमात्र सपक्षविपक्षस्थले सर्व्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे "सपक्षेति" सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः सर्व्वतद्व्यावृत्तत्वं सर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तपदार्थः तावतैव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्व्याप्यविरुद्धयोर्नातिव्याप्त्यवकाश इति भावः सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्व्विशेषणयोर्व्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यं सम्भवत्येव इत्याशङ्क्य दूषकतायामनुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतां व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह "सपक्षेति" "व्याप्यविरुद्धयो"रिति

सर्व्वतद्व्यावृत्तत्वं। व्यर्थेति। सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयो र्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः। पक्षातिरिक्तेत्यादि। व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे। पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्य-

---

शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोःसंग्रह इति भावः। पक्षातिरिक्तेत्यत्र पक्षपदस्य तत्तद्धर्म्मिमात्रपरत्वे पक्षे साध्यसाध्याभावान्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सिद्ध्यभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टातिरिक्तत्वसत्त्वोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमाद्वातिप्रसङ्गवारणसम्भवे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चयदशायां अतिप्रसङ्गोदुर्व्वार एव सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षताविलक्षणे च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे "पक्षत्वमिति" सन्दिग्धसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्देहविशिष्टत्वं कालान्तरीणसंशयविषयेऽपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्टभेद उपगम्यते अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चयदशायां नातिप्रसङ्गः। यदा पक्षे साध्यतदभावयो र्न निश्चयो नापि संशयः तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादे र्नासाधारणता किन्तु यथायथं

कत्वं। धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षाति-रिक्ते वर्त्तते यत् साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम्। पक्षवृत्तीत्यादि। विरोधः साध्या-

सद्धेतुत्वं* विरुद्धत्वस्येति नाप्रसङ्ग इति भावः। पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतदभाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वार्थकत्वे वह्निमान् धूमादि-त्यादौ नातिव्याप्तिसम्भवः भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वात् अतः पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्यादिम-द्विशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति "धूमेत्यादीति" यथाश्रुते† पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वमित्यर्थे सप्तमी समासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृ-शार्थे न दूषणमित्यर्थः। ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्याद्यसाधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिं व्याचष्टे "पक्षवृत्तीत्या"दि पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो ग्रहस्तदविरोधीत्यर्थः। अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानविषयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव सम्भवतीत्यतो-व्यासेन लिखनं सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञान-स्यैवेत्यौपयिकपदस्य जनकार्थकत्वं न सम्भवतीति तद्व्याचष्टे "जनक-

* ख०, विवक्षितस्येति।

† ख०, यथाश्रुते पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-मित्यर्थे न दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृशार्थे न दूषण-मित्यर्थः।

सामानाधिकरण्यं। पक्षवृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहविरोधी योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादेरभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वं। पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्तादृशो-

---

ज्ञानविषयस्ये"ति नन्वचासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया साध्यवद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वादित्यत आह "सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चे"ति चस्त्वर्थे, सपक्षत्वं निश्चितसाध्यकत्वं "पक्षे" पक्षान्तर्भावे "न" "तस्य" असाधारण्यस्य "तज्ज्ञानविरोधित्वं" साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वं, साध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमपीतिभावः। अथात्र विरुद्धहेतवो यद्यलक्ष्यास्तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिकमादाय सर्व्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न दुष्टलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव उक्तविशेषणोपादानञ्च दोषलक्षणे विरोधातिव्याप्तिवारणायैवेति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारण्यस्येत्यत्र विपक्षपदं सम्पातायातमेवेति ध्येयम्। अत्र च यद्रूपविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्दित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात् एवञ्च निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावासंग्रहः निश्चयांशज्ञानस्य अनुमित्यहेतुतया तद्घटिततादृशधर्म्मविशिष्टविषयितावत्त्वेनानु-

ऽभावस्तद्दत्वमर्थ इति केचित् ॥ पूर्व्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या

मित्यत्रजनकत्वात् येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयनिरूपितविषयिता-
वत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविलक्षणे च द्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसाधनमित्यवधेयम् उपदर्शित-
साधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिश्रा अन्यथैवतल्लक्षणं व्याचक्षते
तदुपन्यस्यति "पक्षवृत्ताविति पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधस्य
न विरुद्धभिन्ने वर्त्तते इति न पर्व्वतो वह्निमान् महानसत्वात्
ह्रदत्वाद् वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः सपक्ष-
विपक्षवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते इति
तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहः एतत्कल्पेऽपि
पूर्व्ववत् विरुद्धा लक्ष्या एव विरोधस्य व्यभिचारितावारणायैव
विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् । अत्र च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविलक्षणमावश्यकं अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्षावृत्तेरपि येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि
पक्षनिवृत्तितया तद्वारणासम्भवात् एवञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्ष त्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः एवं गगने
साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादौ असाधारणे
ऽव्याप्तिः सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्त्तमानत्वादित्यस्वरसः
केचिदित्यनेन सूचितः ॥ इति सव्यभिचार पूर्व्वपक्षगादाधरी ॥

ननु पूर्व्वपक्षग्रन्थोक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्तप्रणयनमसङ्गतं
तत्तद्दोषाणां जागरूकत्वादित्याशङ्कां निराकरोति "पूर्व्वोक्तेति"

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिर्वा[1] तच्च साधारणत्वादि,[2] तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा

यथामतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किं तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यते इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतं

यथामतमिति यद्यन्मतमालम्ब्य यद् यल्लक्षणमभिहितं तत्तन्मते तत्र तत्र नाव्याप्त्यादिसम्भावनेत्यर्थः । तत्रासाधारणस्य संशायकतामते प्रथमं लक्षणं, व्याप्तिग्रहविरोधितामते तादृशविरोधि-

---

(१) अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिर्वा अनैकान्तिकत्वमिति ।

(२) "नियोगः" एवमेतद्विधीयतामित्यादिरूपः, "पर्य्यनुयोगः" कथमेतदेवं कृतमित्यादिरूपकः ॥

ताघटितलक्षणं तेन विरोधित्वघटितलक्षणलक्ष्ये विरुद्धे संशय-प्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणस्य नाव्याप्तिः प्रथम-लक्षणालक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति-भावः। तेषां कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वादिरूपानुगत-धर्मावच्छिन्नानां तादृशरूपाद्यात्मकलक्षणानां हेत्वाभासतावच्छेद-कत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतायां विषयतया अवच्छेदकत्वं विभाग-मात्रेतिमात्रपदेन दुष्टव्यवहारव्यवच्छेदः दुष्टव्यवहारनियामकोऽनु मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्म एव विभाजक इति नियमे मानाभावादिति भावः। नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्म्मतापदानुपादा-नात् नित्यत्वादिसाध्यकस्थले कोटिद्वयोपस्थापकसाधारणधर्म्म-वत्ताज्ञानविषयीभूतद्व्यणुकादावतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकी-र्षुरभिप्रायं वर्णयति "सन्देहमित्यादिना" एवकारेण कोट्युप-स्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः "तादृशधर्म्मेति" साधारण्या-दिविशिष्टधर्म्मेत्यर्थः मात्रपदेन धर्म्मिविषयकत्वस्य कोट्युपस्थिति-जनकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः तथा च कोटिद्वयोपस्थिति-जनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं नोक्तस्थले द्व्यणुकादौ अणुत्वादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्राति-व्याप्तिरितिभावः। अथैतन्मते साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतु-ताया आधिक्यात् गौरवमिति चेन्न भवन्मतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तेन रूपेण हेतुताया आधिक्यात् सम्बन्धिहस्त्यादिविशेष्यक-ज्ञानाद्धस्तिपकादिस्मृतेरिव तत् कोटिसहचरितधर्म्मविशेष्यकज्ञाना-

दपि तत्कोटिस्मृतेर्निर्विवादतया साधारणधर्म्मविषयकज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिहेतुताया उभयवादिसिद्धत्वात् तस्मात् कोट्युपस्थितौ साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्व्वपक्षलक्षणोपष्टम्भकम-तापेक्षया संशयं प्रति साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्म्म-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुतामतमेव सयुक्तिकं अथास्तु कोट्युपस्थितौ साधारणधर्म्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि संशये धर्म्मि-भाननियमाय तत्र साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमफलं कोट्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्म्मज्ञानजन्यत्वस्थले साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यत्वनिवेशादेव तन्नियमोपपत्तेः स्वतन्त्र-कारणताकल्पनापेक्षया क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकगौरवस्योचित-त्वात् न च धर्म्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया अपि क्लृप्तत्वात् तत्र साधारणधर्म्मप्रकारकत्वमात्रं निवेश्यत इति नास्माकमपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनं मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये कोट्योरिव धर्म्मिणोऽपि पदजन्यैवोपस्थितिः कारणमितिपदजन्यत्वेन धर्म्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये पृथक्कारणताया आवश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्म्मादिविषयकत्वान्त-र्भावे बाधकाभावादितिवाच्यं संशये साधारणासाधारणधर्म्म-वद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्म्मज्ञानजन्यकोट्युप-स्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्म्म-विषयकत्वमनन्तर्भाव्य धर्म्मिज्ञानहेतुतायास्तादृशतादृशधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरलाघ-

वात् नैवं कोव्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरित-धर्मवद्धर्म्मिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिवेशे धर्म्मिभेदेन गुरुतर-धर्म्मावच्छिन्नकारणताया आधिक्यापत्तेः तदपेक्षया धर्म्मिविशेष-मनन्तर्भाव्य तत्तत् कोटिसहचरितधर्मज्ञानजन्यकोव्युपस्थितित्वेन धर्म्मिविशेषमन्तर्भाव्य साधारणधर्मवद्धर्म्मिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरी-रेण हेतुत्वस्य च कल्पयितुं युक्तत्वात् न चोपस्थितिकारणताव-च्छेदकशरीरे धर्म्मिणोऽनन्तर्भावेऽपि कार्य्यतावच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्म्मिविषयताघटितत्वात् कोव्युपस्थिते धर्म्मिभेदेन* कारणता-भेद आवश्यक इति वाच्यं संशयत्वशरीरे धर्म्मिविषयताया विशेष्य-तात्वेन किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन वा सामान्यतो निवेश-नीयतया धर्म्मिभेदेन कारणताभेदानावश्यकत्वादिति दिक्। पूर्व्व-लक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोव्युपस्थिति-विशेषणताया आवश्यकत्वादच तदुपस्थापकपदादाननिबन्धनं तद-निवेशभ्रमं निराकुरुते "साध्यसन्देहेति" "प्रकृतं" प्रकरणवशात् सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तं, तथाच साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावो-पस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्य्या-प्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्व्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयि-तव्यः वह्निसाहचर्य्यतज्ज्ञाभावतज्ज्ञात्तत्त्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्व्वदर्शितरीत्या तथाविधसाध्यसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-

* ख० कार्य्यकारणभावभेदः आवश्यकः।

यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देह-जननी, नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानम्, अतएव

दकत्वेऽपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्व्ववदेव वारणीयः समवायादि-घटितसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्व्वह्न्यादिसाध्यक-सव्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं साध्याभाव-वद्वृत्तित्वञ्च तद्घटितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्म्मो विशेषणीयः असा-धारण्यशरीरेऽप्यभावप्रतियोगितया साध्यादिमद्वृत्तित्वनिवेशान्न तदसंग्रहः साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटि-स्मरणादनुभवाघटककोट्युपस्थितेश्च संशयोपगमे क्षतिविरहात् विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारण-धर्म्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्याव-र्त्तकतया विलक्षणजनकतायाश्चासत्त्वेन निवेशनासम्भवात् उक्ताति-प्रसङ्गो दुर्व्वार एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण लक्षणं व्याचष्टे "यथाकथञ्चिदिति" साधारणधर्म्मज्ञानजन्या तदजन्या वेत्यर्थः विशेषणज्ञानादिमुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्व्वाहः न तु स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति सूचयितुं "स्मृत्यनु-भवसाधारणीति" नन्वेवं साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानशून्य-काले कथं न संशय इत्यत आह "नियामक"मिति नियामकं तादृशधर्म्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्व्वाहकं साधारण्या-दीत्यस्य साक्षात् संशयहेतुभूतमित्यादिः आदिपदादसाधारण्य-

धारावाही सन्देह इति मते तु धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्म्मिणि

परिग्रहः अतएव अनुभवसाधारण्याः कोट्युपस्थिते र्हेतुत्वादेव धारावाही सन्देहः अविरलोत्पत्तिकसन्देहचितयादिकं साधारणधर्म्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मिकोपस्थितेरेव तथात्वात् साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिविषयकतथाविधैकोपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथाविधस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्त्या अविरलग्नसंशयचितयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेन अन्तराकोटिस्मरणानपेक्षणात् साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिविषयकद्वितीयादिसंशयात् तदग्रिमक्षणेषु संशयान्तरोत्पादे वाधकाभावः न चास्मन्मतेऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्म्मज्ञानजन्यतयान्तराकोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यं अवच्छेदकभेदेन भिन्नयोः स्मृतिसंशयनिष्ठतादृशजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणापेक्षया आवश्यकत्वादितिभावः। स्वसमानाधिकरणावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्म्मज्ञानविशिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति गौरवमेव उपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां वाधकमित्यवधेयम्। "धर्म्मितावच्छेदके"ति धूमवान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशये धर्म्मितावच्छेदकज्ञानमुद्रया पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमत्वादिमत्त्वमादायाति-

यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं। कोटिद्वय-सहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिना धर्म्मिणि ज्ञान-

प्रसङ्गवारणाय धर्म्मितावच्छेदकविशिष्ट इति धर्म्मितावच्छेदक-पदं फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणपरं अन्यथा पर्व्वतत्वादेरपि दर्शितसंशयधर्म्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्ग-वारणासम्भवात् एवञ्च तद्धर्म्मपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकताक यत्किञ्चित् संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या तद्धर्म्मनिष्ठ-धर्म्मितावच्छेदकतादिरूपकप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकतापर्य्या-प्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमितिप्राङ्निरुक्तोऽर्थः पर्य्यवसितः तेन सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभाववत् समवेतत्वाद्यप्रसिद्ध्या यद्रूपपदेन सत्तावत् समवेतत्वमात्रोपादानसम्भवेनातिव्याप्तिरिति परास्तं "व्यक्तव्यं" व्याख्येयं एवञ्च मूलस्थं उभयकोट्युपस्थापकपदं संशाय-कार्थमित्यभिप्रायः। मूलमपेच्य निष्कृष्टमते स्वातन्त्र्येणैव एतल्लक्षण-मिति केचित् प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालि-ज्ञानत्वेन संशयजनकता पुरुषत्वतदभावसहचरितत्वेन यदा कदा-चिज्ज्ञातस्योद्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिमात्रेण ज्ञानादप्ययं पुरुषो न वेतिसंशयात् किन्त्वनुद्बुद्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्ट-धर्म्मिज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादिप्रकारकत्वञ्च संस्कारज्ञानसाधारण-मतस्तत्प्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि तज्जन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्द्ध्वत्वादि-ज्ञानात् संशयनिर्व्वाहः वैशिष्ट्यञ्च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन अतएवैकधर्म्मावच्छिन्न-

मेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्य्यज्ञानमपेक्षत इति नयेत् तद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्म्मस्य धर्म्मिवृत्तिताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव

साधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितादपरधर्म्मावच्छिन्नप्रकारक-धर्म्मिज्ञानान्नसंशयः ईदृशापत्तिवारणायैव एकविशिष्टापरस्य हेतुता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक् कारणता एकविशिष्टापरत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयमात्रं, पृथक्का-रणामते एकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादि-सहितादन्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकधर्म्मिज्ञानात् संशयापत्तेः तत्त-द्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-प्रकारकधर्म्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्व्वारतया तादृश-हेतुतास्वीकारे ऊर्द्ध्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्म्मभेदेन-हेतुताया आनन्त्यं स्यादिति वदन्ति। तन्मते यथा व्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यादिसन्देहजनकताव-च्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति ऊर्द्ध्वत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः "तदानीं" संशयप्राक्काले "यद्रूपेति" यद्रूपावच्छिन्नधर्म्मविषयक-विशिष्टत्वेन यत्किञ्चित् संशयजनकता तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः *यत्कि-ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटकविशेष्य-

* क० यत्किञ्चित् संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटक-विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्ना-वच्छेदकता तदाश्रयविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमिति तु पर्य्यवसितार्थः।

वाच्यम्। तच्चेत्यादि। ननु असाधारणं न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्व्यावृत्त-

तानिरूपितप्रकारतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमिति तु पर्य्यवसितार्थः। तच्चेत्यादिमूलग्रन्थः साधारणासाधारणरूपसंशयप्रयोजकरूपमादायलक्षणसङ्गमनपरः तच्च यादृशसाधारणस्य संशयप्रयोजकत्वं विचारसहं तत्सङ्ग्रहेतुसाधारणमिति दोषे लक्षणान्तरमूत्थापयितुं तादृशग्रन्थं धारयति "तच्चेत्यादीति" असाधारणं संशयप्रयोजकीभूत असाधरणपदार्थः। "वृत्तिमत" इति तथाच शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणे ऽव्याप्तिरितिभावः। ननु वृत्तिमतो नासाधारणमुपगन्तव्यं किन्त्ववृत्तेरिति नैतद्दोषावकाश इत्यत आह "एककोटौ"ति व्याप्यस्य व्याप्यतया गृहीतस्य व्यावृत्तस्य तदवृत्तितया गृहीतस्य एतेन एककोटिमद्व्यावृत्तस्यैककोटिव्याप्यतायाः आवश्यकत्वेऽपि न भेदघटितेवार्थासङ्गतिः तद्वदवृत्तित्वञ्च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन तस्या निवेशादित्यवधेयं। विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वादिति पुरुषत्वाभाववदवृत्तिशाखादिमानयमित्याद्याकारकनिश्चयदशायामिव पुरुषावृत्तिशाखादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् तद्विशिष्टबुद्धौ तद्वदवृत्तित्वेन गृहीतधर्म्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः आवश्यकत्वादिति भावः तथाच निरुक्तसाधारणविशिष्टवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशासाधारणस्य

स्यापि धर्म्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च। सत्प्रतिपक्षे च परामर्शाप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात्। नापि निश्चित-

---

संशयप्रयोजकता न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि-तज्जन्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येव तन्नाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या संशयजननसम्भवात् असाधारणधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानस्य अतएव बाधकात् साक्षाद्धेतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्यु-पस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति तादृशकार्य्य-कारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं व्याख्येयमिति वाच्यं अग्रे निर्व्वाच्यास्यासाधारण्यस्य बुद्धेः संशयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात् संशयजनकत्वसम्भवेन गौरवादुक्तरूपेण कोट्युपस्थितेर-हेतुत्वात् कोटिस्मृतिजनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात् संशयजनक-ताघटितलक्षणकरणे च तादृशासाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयो-रतिव्याप्तेः ननु सत्प्रतिपक्षस्थलनदशायामिव कोटिद्वय-वद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धैवेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्येव तत्को-टिमदवृत्तिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववदवृत्तिधर्म्म-वत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयवद्व्यावृत्तधर्म्म-वत्ताज्ञानस्य संशायकत्वमव्याहतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकतानुपगमादित्यत आह "सत्प्रतिपक्षे चे"ति विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः "परामर्शाप्रामाण्य-संशये"ति तथाच तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमदवृत्तित्वविशिष्ट-

साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्त-द्व्यावृत्तत्वं, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा। आद्ये सर्व्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति, सर्व्वाणि वा साध्य-

---

वत्त्वाज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियते इति नैककोटिमद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्व्यावृत्तधर्म्म-वत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोपपत्तेः अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यैव च ज्ञानस्य जनकतया निरुक्त-साधारण्यस्य बुद्धेर्जनकत्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इतिभावः "निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्व"मिति असाधारण्यमित्यनुषज्यते "येन येन रूपेणेति" यत्यद्रूपं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्येत्यर्थः तेन रूपेण तद्व्यावृत्तत्वं तत्तद्धर्म्मविशिष्टतद्व्यावृत्तत्वं प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यनिश्चयदशायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यसत्त्वाद्धर्म्मिनिवेशः प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणाया निर्धर्म्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयविषयवृत्तिहेतोरसाधारण्यानुपपत्तेर्व्वारणाय धर्म्मितावच्छेदकनिवेशः साध्यव्याप्यवत्त्वेन पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवकाशात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्त्तुं "सर्व्वाणी"ति सर्व्वपदेन सर्व्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधः केवलान्वयिसर्व्वत्वावच्छेदेन विधेयविषयक एव जन्यते इति तथाविधबोधस्यैव सर्व्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकता तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्देहविरोधिनः सर्व्वाणि साध्यवन्तीतिनिश्चयस्य

वन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्च-याद्तथात्वप्रसङ्गः। द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं विनैव

सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभावस्येष्टत्वात् "साध्यव्याप्यवन्ती"ति तथाच एतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यसन्देहस्यानिवृत्तेस्ता-दृशनिश्चयस्य नासाधारण्यन्नतिकारकत्वमितिभावः प्रथमपक्षे धर्म्मितावच्छेदकानिवेशात् सामान्यधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकं विशिष्य-संशयानिवर्त्तकं निर्णयमिव निर्धर्म्मितावच्छेदकतया अप्रसक्तसंशय-निवर्त्तकताकं निश्चयमादायापि दोषदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह "सर्व्वाणि वे"ति पूर्व्ववत् साध्यत्वेन पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वं स्फुटीकर्त्तुं सर्व्वाणीति साध्यवत्त्वावच्छिन्ने सर्व्वत्वविधेयकस्य साध्य-वन्तिसर्व्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषयकस्यापि सम्भवात् सर्व्व-साध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधावनं तादृशज्ञानस्य वस्तुत्व-व्यापकसर्व्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्तानवगाहितया तत् सत्त्वं न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्त्तकमिति तदानीमसाधारण्यमक्षतमेवेतिभावः आदिपदात् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्व्वाणि साध्याभाव-व्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनिश्चयपरिग्रहः अतथात्वमसाधा-रण्याभावः द्वितीयपक्षे तत्तद्व्यक्तित्वरूपे धर्म्मितावच्छेदक-विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुते-ऽप्यनवकाशात्तच दोषान्तरमाह "द्वितीये" इति विशिष्यधर्म्मिता-वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवत्तानिश्चयं विना पक्ष-मात्रवृत्तिहेतौ साध्यवद्वृत्तित्वघटितव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवती-

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्। तेनासाधारणस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः।

शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः। नैष दोषः, यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात्, विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत्। एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कञ्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात्, स्याद्वा तदपि

त्येतदभिहितं। अथवा विशिष्य विशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशायामप्येतद्दोषस्य सम्भवात्तादृशस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणं, "विशेषलक्षणस्ये"ति विशेषणादित्यग्रिमेणान्वयः वैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यं तदविशेषितस्यैव तस्य संशयप्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह "साधारण्ये"ति एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारणसंग्रहाय, वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषविषयतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बोध्यं "कञ्चिदपी"ति व्याप्तिग्रहशून्यपुरुषं प्रत्यपीत्यर्थः ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावस्तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह "स्याद्वेति" "तदपि" सामान्यव्यभिचारित्वमपि "तत्त-

तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत् साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च। न हि घटोऽनित्यो घटाद्व्यावृत्तं शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः। अभिहितञ्च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्त्वमिव तत्सहचरिता-

---

त्पुरुषघटित"मिति तथाचासाधारण इव साधारणेऽपि पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिः धूमादौ साध्ये वह्न्यादिरमुकं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेरयोगादितिभावः यथाश्रुतैतत्कल्पे प्रथमपक्षीयप्रथमदोषमप्याह "साध्यादीति" आदिपदाभ्यां साध्याभावपरिग्रहः। ननु तदानीमसाधारण्याभावेऽपि तद्भ्रमादेवानुमितिप्रतिबन्धादिति शङ्कानिराचिकीर्षया तद्भ्रमाभावमप्युपपादयति "नहीति" "तदानीं" पक्षे साध्यसन्देहदशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवत्तासंशयस्यौचित्या वर्जितत्वाद्व्याप्यववृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादितिभावः। उक्तविवक्षायामेतद्दोषानवकाशात् साधारणे पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कदाचिदिष्टापत्तेश्च सम्भवाद्दोषान्तरमाह "अभिहितञ्चेति" परोक्तत्यादिना अयं घटः एतत्त्वादित्यादि—पूर्वपक्षीयपङ्क्तिव्याख्यानावसर इति शेषः। "न संशयप्रयोजकमि"ति तथाच* तदादायासाधारणे न लक्षणसङ्क्रमनमसम्भवदिति भावः। ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमत आह "किन्त्विति" "तत्सहचरिते"ति

---

* ख०, तदादायासाधारण्ये लक्षणसङ्क्रमनं न सम्भवतीतिभावः।

भावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेननिश्चितयोर्दर्शने विशेष-दर्शनवशादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह "विरुद्धान्येति"। विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधि-विशेषणं। तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परस्परासामाना-धिकरण्यादीनाञ्च निरासः। पक्षपदञ्च धर्म्मिमात्रपरं। तथाच

साध्यतदभावसहचरितेत्यर्थः एतादृशासाधारण्यस्य न हेतुदोषता-सम्भवः सद्धेतुसाधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोष-सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः ननु व्याप्यविरुद्धसाधारण्यै-तादृशधर्म्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संशयापत्ति-रित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति व्याप्यादिग्रहशून्यकाले व्याप्यादि-दर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकतया "तत्त्वेन निश्चितयो"रिति व्याप्य-त्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निरुक्तरूपज्ञानात् संशय इष्ट एवेति भावः विरुद्धान्यत्वस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारणासंग्रहः विरोध-पदार्थं साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निवेश्य तदन्यत्वेनानुमिति-विरोधिविशेषणेऽपि साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणासम्भवः इत्यत आह "विशिष्टे"ति साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः एतदर्थः पूर्व्वपक्ष एव विवृतः। यथाश्रुतमूलतो धर्म्मिविशेषणताया एव लाभाद"र्थत इति" तात्पर्य्यबलत इत्यर्थः "विरोधिविशेषणं" अनुमितिविरोधि-विशेषणं अवृत्तित्वे परस्परासामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयो-रित्यनुषज्यते पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह "पक्षपद"मिति पक्षवृत्तित्वस्य धर्म्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रह-

यद्यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तच्च तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्म्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ। सर्व्वं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणम्। तेनैवेति। तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना। एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छिद्य तस्य हेत्वाभासताव्यवच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासलक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव। साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात् साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन॥

इति दीधितेः सव्यभिचारः॥

प्रसङ्गः हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षवारणमशक्यमेवेति पूर्व्ववत् पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरितिदलद्वयेन व्याप्तिग्रहविरोधिधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यासंग्रहः विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे गौरवमित्यभिप्रेत्य पूर्व्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण बाधादिकं वारयितुं उक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति "यद् यद्धर्म्मी"ति सधर्म्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानध-

र्म्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः* समूहालम्बनात्मकस्य उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमिति-प्रतिबन्धकतया उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि विपरीतविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदद्वयं, हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीन-व्यभिचारनिश्चयस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमान-

* अथ नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वं शब्दत्ववान् शब्दः शब्दत्ववान् घटः इत्यादिज्ञानं तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतं तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यान्तर्गत-घटो नित्यः शब्दो नित्यः इत्यादि नानानुमितिसाधारणैकप्रतिबध्यताया एवाभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि प्रतिबध्यता इति चेदत्र केचित् स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदक-यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य निवेश्यत्वात्तादृश-यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-विशेष्यताकहेतुमत्त्वज्ञानविशिष्टासाधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति धर्म्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयेत्यत्र हेतुप्रकारता हेतुतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्वेन निवेशनीया अतो न वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जातिमत्त्वान् ह्रद इत्यादि ज्ञान-मादाय दोषः उभयत्र विशेष्यतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना ग्राह्या तेन जलवान् ह्रद इत्यादि निश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककजातिमान् वह्नि-मानित्याद्यनुमित्यन्तर्भावेण प्रतिबध्यतायाः एवं जातिमान् जलवान् इत्यादि निश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयानन्तर्भावेण प्रतिबन्धकतायाश्च व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः। हेतुमत्तानिश्चयस्यावच्छेदावच्छेदेन बोध्यः अतः सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ता-

निश्चयकालीनासाधारण्ये नाव्याप्तिः। अतएव संयोगेन वह्निसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभिचारनिश्चयस्य भावत्वावच्छिन्नांशे नियतहेतुविषयकत्वेन वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिवृत्तित्वरूपे व्यभिचारविषयकनिश्चयस्याधेयत्वात् नियत-हेतुविषयकत्वेन च लक्षणगमनादेव प्रथमकालीनान्ताप्रयुक्तस्योक्तस्व-समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयासिद्ध्याऽसम्भवस्यासङ्गतिरिति परास्तम्। अभावत्वाद्यवच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयासत्त्वात् विशिष्टाधेयत्वप्रकारताया हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्वाभावाच्च। नच वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवह्निनिरूपितविषयित्वस्य यत्र साध्यता प्रमेयत्वस्य हेतुता तत्र प्रमेयवह्निनिरूपितविषयितावान् प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्ट-वह्निनिरूपितविषयित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वात्मकव्यभिचारे लक्षणगमन-सम्भवस्तत्र वह्नित्वसामानाधिकरण्यघटितधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-सम्भवाद्वह्नित्वसामानाधिकरण्ये प्रमेयत्वावगाहिज्ञाने तदभावस्य सत्त्वा-दिति वाच्यं एतल्लक्षणे वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्ट वह्न्यादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्न्याद्यात्मकबाधे-ऽतिव्याप्तिस्तत्रज्ञानस्य वह्नित्वावच्छेदेन हेतुमत्ताविषयकत्वनैयत्येन स्वसमान-कालीन निश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूत-तादृशय त्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वात् सधर्म्मि-तावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चये स्वसमानकालीननिश्चये च स्वभिन्नत्वं निवेश्यं घटः प्रमेयः इत्यादि तादृशनिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितिसामा-न्याविरोधित्वाद्वारणीया तावतैव केवलदोषविषयकज्ञानस्य तादृशनिश्चय-सामान्यान्तर्गतस्वभिन्न-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भवः अतः प्रथमकालीनान्तमिति साधु सङ्गच्छते। प्रथमनिश्चये स्वभिन्नत्वानुक्तौ यादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चय-समानकालीन-स्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भव इति तन्निवेशः। अथवा तादृशबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीय-

मुख्यविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वं यत्किञ्चिद्धर्म्मे निवेशनीयं बाधादिज्ञानस्य तादृशयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्याविरोधित्वान्नातिव्याप्तिः। न च प्रमेयवह्न्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निवृत्तिप्रमेयवह्न्यादिरूपबाधेऽतिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिन्निश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुनिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकवह्नित्वरूपयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्ये विरोधित्वादिति वाच्यं अवच्छिन्नविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यविशेष्यतायां अवच्छिन्नविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य वा तादृशविशेष्यतायां निविश्य तादृशबाधघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायाः वह्निवृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नतया प्रमेयवह्निविशिष्टवह्न्यादिग्रहे हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्च प्रकारतावच्छिन्नतया बाधादिघटकधर्म्मस्य तादृशयत् किञ्चिदनन्तर्गतत्वादतिव्याप्त्यभावात् एवञ्च प्रथमकालीनत्वानुक्तौ तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयकनिश्चयसामान्ये स्वसमानकालीनहेतुमत्त्वानिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितित्वव्यापकतावच्छेदकस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति लक्षणार्थः एतन्मते हेतुमत्तानिश्चये समानकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्धा इत्यनेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चये न हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वनैयत्यं तादृशदोष एव लक्षणासम्भवाभाव इत्येवासम्भवपदार्थ इत्याहुः। वस्तुतस्तु सधर्म्मितावच्छेदकदलसत्वेऽपि व्यापकत्वं विना सामान्यस्य दुर्व्वचतया सधर्म्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविषयकनिश्चयत्वव्यापकं

न हेतुमत्तानिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितित्वव्यापक-
पितप्रतिबन्धकत्वं तादृशधर्म्मवत्त्वमित्येवार्थः एवञ्च सति
हमान् घटो वह्निमान् पर्व्वतोवह्निमान् इत्यादि
नानुमितेर्व्यापकैकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धा असम्भवापत्तिरतः
कहेतुमत्तानिश्चयकालीनेत्यस्य कालिकसम्बन्धेन स्वाधि-
धिकरण्य-स्वप्रतियोगिकध्वंसवत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन कि-

कालीनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्धा असम्भवः स्यादिति प्रथमं कालीना- निश्चयविशेषणं निर्धर्म्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभि चारनिश्चयकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकाप्रसिद्धा तद्दोष तादवस्थ्यमतो हेतुमत्ताज्ञाने सधर्म्मितावच्छेदकत्वविशेषणं। अनु मितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमान धर्म्मितावच्छेदककसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्य व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकी भूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्यादिज्ञानदशायां अन्यधर्म्मिताव च्छेदकक-शब्दत्ववत्तानिश्चयेऽप्ययं नित्य इत्यादिज्ञानोत्पत्ताव- विवादात् इत्यसाधारणादावव्याप्तिरतः समानधर्म्मितावच्छेदकान्त अनुमितिविशेषणं तथाचेदन्त्वादिधर्म्मितावच्छेदककनित्यत्वादि विशिष्टबुद्धौ शब्दत्वादिधर्म्मिकनित्यत्वादिव्यापकीभूताभावप्रति-

च्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्ताज्ञानविशिष्टत्यर्थः। स्वसमानकालीनत्वस्य तादृशसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्व-स्वसमानाधिकरणस्वद्वृत्तित्वं प्रतियोगित्व एतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टेत्यर्थः। प्रथमहेतुमत्ताज्ञान स्वनिरूपकत्व-स्वान्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्ध हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीयं, एवञ्च हेतु तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नवि- पितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविशिष्ट-या- यकनिश्चयसामान्यं स्वविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानीय-धर्म्मित विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकहेतुताव[illegible]ाव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारकानुमितित्व- तानिरूपकं तादृशत्वं सव्यभिचारित्वमिति फलितार्थः।